

81.63.25(корп)

А 92

Аттокуров Асамидин

Кыргыз тилинин

синтаксиси

Ош - 2006

№4092

3955

№1

Формуляр книги

81.63.25(код) 914092
А92 | Атокуров А.

Коргоз тилинин
синтаксиси.

3955

№1

87.03.25 (104)
А 92

Кыргыз Республикасынын билим берүү, илим жана
жаштар саясаты министрлиги

Ош мамлекеттик университети

Аттокуров Асамидин

Кыргыз тилинин синтаксиси
(айкындооч мүчөлөр)

второе издание пер. пр.

Жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы
факультеттеринин студенттери үчүн методикалык колдонмо

учебник

956
БИБЛИОТЕКА 07
Ошского государственного
университета
ИНВ № 914 092

Басмага ОшМУнун Окумуштуулар Кеңеши сунуштаган

Ош - 2006

УДК 80/81
ББК 81. 2 Ки-2
А-92

Жооптуу редактор: Турсунов А.-КРИУАнын корреспондент-мүчөсү,
филология илимдеринин доктору,
профессор

Рецензенттер: Усубалиев Б.-филология илимдеринин доктору,
профессор
Садыков Т.- филология илимдеринин доктору,
профессор
Бердалиев А.- филология илимдеринин доктору,
профессор

Аттокуров Асамидин

А-92

Кыргыз тилинин синтаксиси. –О.: 2006. -224 б.

(айкындооч мүчөлөр)

Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы - Ош: 2006

ISBN 9967-03-096-8

Эмгек орто мектептердин кыргыз тилчи мугалимдерине, жогорку окуу жайларынын студенттерине жана аспиранттарга арналат.

А 4602000000-02

ББК 81.2 Ки-2

ISBN 9967-03-096-8

Аттокуров А., 2006

Башкы сөз

Тил илиминде синтаксистик изилдөө көп кылымдардан бери улантылып келе жатат. Сүйлөм мүчөлөрүнө арналган кандай гана изилдөөлөрдү албайлы, ошол тилдин жалпы эле сүйлөм маселеси биринчи планга коюлгандыгы байкалат. Сүйлөмдүн структурасын түзүүдө сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик милдети, сүйлөмдү уюштуруудагы ролу, сүйлөм мүчөлөрүнүн семантика-грамматикалык түзүлүшү жана стилистикалык табияты комплекстүү каралууга тийиш.

Азыркы синтаксистик изилдөөлөр сүйлөм мүчөлөрүнүн функционалдык маңызына өзгөчө көп көңүл бурууга алып келди.

Аталган окуулук автор тарабынан 2002-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилиндеги аныктооч» аттуу эмгекти толуктоо менен катар; «Айкындооч мүчөлөрдүн мүнөздүү белгилери», «Сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн катышы», «Сүйлөмдүн структуралык түзүлүшү», «Сүйлөм мүчөлөрүн аныктоонун жолдору», «Жайылма мүчөлөр», «Сүйлөм мүчөлөрүн окутуунун мааниси» сыяктуу сүйлөм мүчөлөрүнүн орчундуу маселелери камтылды.

Китепти басмадан чыгарууга демөөрчүлүк жардам көрсөткөн «Элдик демилге» коомдук фондунун төрагасы, белгилүү ишкер-мырза **Мырзакматов Мелисбек Жоошбаевичке** автор терең ыраазычылыгын билдирет.

1 глава

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү, алардын сүйлөм түзүлүшүндөгү (структурасындагы) кызматы

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн изилдениш тарыхынан кыскача кабар

Сүйлөм мүчөлөрүнө тиешелүү проблеманын теориялык да, практикалык да мааниси бар. Сүйлөм мүчөлөрү, алардын өз ара байланышы жана маанилик катыштары сүйлөм структурасын жана семантикасын уюштурат. Ошондуктан сүйлөм мүчөлөрүн бири-биринен ажырата билүүнүн, алардын сүйлөм тутумундагы структуралык жана семантикалык кызматын терең түшүнүүнүн тилди окутууда чоң практикалык мааниси бар. Ошол себептүү орус тил илиминде, түркологияда, ошондой эле кыргыз тил илиминде синтаксис проблемасын, сүйлөм мүчөлөрүн изилдөөгө көптөн бери көңүл бурулуп келе жатат.

Орус тил илиминде сүйлөм мүчөлөрү жөнүндөгү алгачкы маалымат Н.И.Гречтин «Практическая русская грамматика» (1827-ж.) деген китебинде берилген. Бул жөнүндө акад. В.В.Виноградов: Н.Гречтин грамматикасында сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү, алардын өз ара катышы жөнүндө түшүнүк берилип, дополнение (толуктооч), определение (аныктооч) деген терминдер жаратылып, бышыктоочту да (обстоятельство) өзүнчө бөлүү идеясы белгиленген, - деп көрсөткөн (45, 160-б.).

Бышыктоочтун айрым түрлөрү аныктоочтун тутумунда, айрымдары толуктоочтун тутумунда каралып келген.

Бышыктооч айкындооч мүчөнүн өзүнчө түрү катары биринчи жолу П.М.Перевлесскийдин «Опыт исторической грамматики русского языка.» (М., 1847-ж.) деген мектеп грамматикасында, андан кийин Ф.И.Буслаевдин «Опыт исторической грамматики русского языка» (39, §125) деген эмгегинде берилген (165, 9-б.).

Ушинтип, орус тил илиминде сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү жөнүндөгү окуу XIX к.дын 1-жарымында, лингвистикада формалдык-логикалык багыт үстөмдүк кылып турган мезгилде түзүлгөн. Бул лингвистикалык агымдын учурунда сөздөргө сүйлөмдө аткарган функциясына карай синтаксистик түшүнүк берилген. Натыйжада сүйлөмдүн айкындооч мүчөсүнүн түрлөрүн билдирген «определение» (аныктооч), «дополнение» (толуктооч), «обстоятельства» (бышыктооч) деген терминдер келип чыккан (165, 11-б.).

Түркологдор түрк тилдериндеги сүйлөм мүчөлөрүн изилдөөдө орус тил илиминдеги сүйлөм мүчөлөрү, алардын түрлөрү жөнүндөгү илимий жоболорго таянгандыктарын байкоого болот.

Н.К.Дмитриев «Грамматика башкирского языка» (М-Л., 1948) деген китебинде сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн, аныктооч, толуктооч, бышыктоочтордун жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда алган орду жөнүндө кеңири түшүнүк берген. Аныктоочтор сүйлөмдүн бардык мүчөсүнүн: ээ менен баяндоочтун, толуктоочтун, баяндоочтун (атооч сөздөрдөн болсо), бышыктоочтун ар кандай белгисин көрсөтүп, дайыма аныкталгычтын алдына жайгашарын белгилеген: **Карт кеңе** (старый человек), **ике ой** (два дома), **килген кеңе** (пришедший человек). (71, 215-б.).

Н.А.Баскаков аныктоочтор сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн жана айкындооч мүчөлөрдү да аныктап айтыларын, дайыма аныкталып турган сөздүн алды жагынан орун аларын белгилейт. Бирок аныктоочтордун сүйлөмдө аткарган кызмат салмагы сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнө караганда бир кыйла төмөн («определение имеет значительно меньший удельный вес, чем другие члены предложения»), ошондуктан аныктоочту сүйлөм тизмегинен чыгарып койсок, андан сүйлөм туюндурган ой-пикирдин мааниси өзгөрүп кетпейт, сөз болуп жаткан түшүнүк гана так (конкреттүү) болбой калат деп далилдейт (29, 66-б.). Биздин оюбузча, аныктоочтун лексико-грамматикалык маанисине жана функциясына берилген мындай аныктама аныктоочторго мүнөздүү болгон бардык эле белгилерине туура келе бербейт. Аныктооч категориясы, албетте, биринчи иретте, сүйлөмдү семантикалык жактан толук уюштурууда чоң роль ойнойт. Ошону менен бирге, сүйлөмдүн айрым түрлөрүндө анын структуралык зарыл керектүү компоненти катары да кызмат кыла алат. Мисалы, төмөнкү сүйлөмдөрдүн тутумундагы аныктоочторду сүйлөм тизмегинен түшүрүп айтсак, анын структурасы да бузулуп, мааниси да түшүнүксүз болуп калат.

Салыштыр: *Тойсуз үй болсо да, ыйсыз үй болбойт (Макал).* -... үй болсо да, ... үй болбойт. *Аталуу жетим арсыз жетим, энелүү жетим эрке жетим (Макал)* -... жетим ... жетим, ... жетим ... жетим. *Байлыктын атасы – эмгек (Макал).* -... атасы-эмгек. *Калган ишти кар басат (Макал).* -... ишти кар басат.

Бул сүйлөмдөрдө аныктооч мүчөлөр сүйлөмдүн структуралык зарыл компоненти катары колдонулуп, анын семантикалык жактан да толук уюшулушунда негизги кызматты аткарып турат.

А.Н.Кононов аныктооч сүйлөмдүн зат атоочтон же субстантивдешкен башка сөз түркүмдөрүнөн турган ар түрдүү мүчөсүн аныктоочу айкындооч мүчө деп аныктама берген. Аныктоочтун милдетин, негизинен, сын атооч, сан атооч, ат атооч, зат атоочтор, -ган формасындагы этиш ж.б. аткараарын көрсөткөн.

Аныктоочу да аныкталгычы да зат атоочтон болгон сөз айкаштарын «зат атоочтун аныктоочтук тобу» (же «изафет») деп атап, аны үч түргө бөлүп карайт. Биринчи түрү: аныктооч аныкталгыч менен ыкташып байланышат: **олтин соат**; экинчи түрү: аныктооч илик жөндөмө мүчөсүз айтылат, аныкталгычы 3-жактын таандык формасында (-и /-си) айтылат: **китоб магазини**; үчүнчү түрүндө аныктооч илик жөндөмөдө, аныкталгыч 3-жактын таандык формасында айтылат: **мактабнинг укувчилари**.

Аныктооч илик жөндөмөдөгү жактама ат атоочтордон, аныкталгычы таандык формадагы зат атоочтон болгон сөз айкаштары аныктоочтук топтун өзгөчө бир тобун түзөт деп карайт: **менинг дустим, сенинг китобинг, бизнин мактабимиз** (115, 353-357-б). *-ган* формасындагы атоочтук менен ажырагыс байланышта айтылып, сүйлөм ичинде тутумдаш аныктоочтук милдетти аткарган сөз тизмегин жайылма аныктооч («развернутое определение») деп атап, алардын структуралык түзүлүшүнө, туюндурган маанисине кыскача мүнөздөмө берген.

Мисалы: *Опам айтган ашула хаммага ңкди. (Опам айтган-жайылма аныктооч)* (Аталган эмгек, 363-365-б.).

Сүйлөмдүн жайылма мүчөлөрүн сүйлөм ичинде аткарган функциясына карай жайылма аныктооч, жайылма ээ, жайылма баяндооч, жайылма толуктооч, жайылма бышыктооч деп бөлүштүрүп, ар бирине тиешелүү мүнөздөмө берилген (Аталган эмгек, 364-385-б.).

«Современный татарский литературный язык. Синтаксис» М., 1971 деген грамматикада сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү традиция боюнча аныктооч, толуктооч, бышыктооч (обстоятельство) болуп бөлүнгөн.

Аныктооч аныкталгыч заттын сапатын, касиетин, белгисин, санын жана таандык катышты билдирет деп маанисине карай аныктама берилген. Сүйлөм ичинде аныктоочтун милдетин илик жөндөмөдөгү зат атоочтор, ыкташып байланышкан зат атоочтор, сапаттык жана катыштык сын атоочтор, сан атоочтор аткараары көрсөтүлүп, алар аныкталгычтын кандай белгилерин билдире тургандыгы тилдик фактылардын негизинде талданып көрсөтүлгөн (207, 138-145-б.). Азыркы кыргыз тилинин грамматикаларында «обочолонгон түшүндүрмө мүчө» деп аталган синтаксистик категория татар тилинин бул грамматикасында «уточнение» (тактоо, аныктоо) деген термин менен берилип, ага «аныкталуучу мүчөдөн кийин келип, ал жөнүндө кошумча маалымат берет» деп аныктама берген.

Мисалы: *Безнең бабабыз, этинең этисе, Нурмөхэмэт исемли иде* (Г.И.). - «Нашего *дедушку, отца папы, звали Нурмухаммет*» (Аталган эмгек, 146-б.).

Башкыр тилинин грамматикаларында да сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү структуралык-семантикалык принцип боюнча аныктооч, толуктооч, жандама мүчө (приложение), бышыктооч болуп, бышыктоочтор маанисине карай 7-8 түргө бөлүштүрүлгөн.

Аныктоочко берилген аныктамада ал заттын сырткы белгисин, ички мүнөзүн, санын жана бир жакка таандык экендигин билдирери көрсөтүлгөн. Аныктоочтун милдетин сын атоочтор, атоочтук, зат атооч, ат атооч, сан атоочтор аткалары тилдик факты материалдардын негизинде далилденип көрсөтүлгөн.

Аныктоочтун өзгөчө түрү болуп эсептелген приложениеге (жандама мүчөгө) затты аныктоо менен бирге ага кошумча ат да берет деп аныктама берилген. Мисалы, *инженер Бикетов*.

Эгерде аныктоочтун милдетин ар түрдүү сөз түркүмдөрү аткара берсе, приложениенин милдетин зат атоочтор гана аткалары белгиленген. Мааниси боюнча аныкталгычтын кесибин (*тракторист Вилданов, секретарь Умутбаев*), жаш өзгөчөлүгүн, туугандык катышын (*Ибрагим карт (старик Ибрагим), Зэлифэ килен (сноха залифа), Ришат бажа*), заттын эмнеге арналгандыгын (*вагон-ресторан*) ж.б. билдирери көрсөтүлгөн (61, 406-408-б.).

М.Б.Балакаевдин «Современный казахский язык» (Алма-Ата, 1959) деген эмгегинде адамдын ой-пикирин билдирүүнүн негизги формасы болуп эсептелген сүйлөм сөздөрдөн жана сөз айкаштарынан уюшуларын белгилеп, алар сүйлөм тутумунда сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин

аткарарын белгилеген. Сүйлөм мүчөлөрү сүйлөмдө аткарган функциясына карай баш мүчөлөр жана айкындооч мүчөлөр болуп бөлүнөрүн көрсөтүп, башка окумуштуулар сыяктуу эле, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн аныктооч, толуктооч, бышыктооч, приложение (айкындауыш) деп төрт түргө бөлүп караган. Аныктооч категориясына заттык маанидеги сүйлөмдүн бардык эле мүчөсү менен байланышып, анын сапаттык, сандык жана башка белгилерин көрсөтөт деп, кыскача аныктама берген. Казак тилинде аныктоочтун милдетин көбүнчө сын атооч, атоочтук, сан атооч, ат атоочтун айрым түрлөрү (шилтеме, сурама ат атоочтор ж.б.), зат атоочтор жана илик жөндөмөдөгү сөздөр аткарарын тиешелүү мисалдардын негизинде далилдеп көрсөткөн. Аныктоочтор түзүлүшүнө карай экиге бөлүнгөн: татаал аныктоочтор –буга эки же андан артык сөздүн катыштык сын менен айкашынан түзүлгөн аныктоочтор кирет: *ак басты Алатау...*, *үлкен кой көздү Керимбала...*; жайылма аныктооч (развернутое определение) –буга атоочтукка бышыктооч, толуктоочтордун айкашып айтылышы менен уюшулган сөз тизмеги кирет: *Күнгө шагылыскан аппак кар көзіңди аштырмайды*. Китепте приложение («айкындауыш») менен кадыресе аныктоочтун аныкталгычка карата алган орду боюнча жана туюндурган мааниси боюнча айырмачылыктары жөнүндө кыскача түшүнүк берилген (24, 170-182-б.).

1940-жылы басмадан чыккан Н.П.Дыренкованын «Грамматика ойротского языка» (М.-Л., 1940) деген эмгегинде сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн толуктооч (дополнение), аныктооч (определение) деген эки түрү гана

белгиленген. бышыктооч өзүнчө түрү катары ажыратылган эмес. Толуктооч кыймыл-аракет багытталган затты билдирери көрсөтүлгөн. Толуктоочторду тике жана кыйыр толуктооч деп бөлүштүрүп, алардын маани жактан жана грамматикалык формасы жактан айырмачылыктары көрсөтүлгөн. Толуктоочтун милдетин табыш, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү сөздөр аткара тургандыгы тиешелүү мисалдардын негизинде түшүндүрүлүп берилген.

Аныктоочтор аныкталып турган заттын ар түрдүү белгисин, касиетин жана бир жакка таандык экендигин билдирери белгиленип, милдетин негизинен сын атооч, сан атооч, ат атооч, зат атооч, атоочтуктар жана илик жөндөмөдөгү зат атоочтор аткараары тилдик фактылардын негизинде талданып көрсөтүлгөн (75, 241-258, 259-263б.). Ал эми бышыктоочтор айкындооч мүчөнүн өзүнчө түрү катары бөлүнбөстөн, толуктооч менен аныктоочтун ичинде берилген.

Мисалы: «**Ол коркыганына** дьуреги тирстилеп турды» - (кырг. **Ал коркконунан** жүрөгү түрсүлдөп турду) деген сүйлөмдөгү багыт-барыш жөндөмөдөгү «**коркыганына**» деген толуктооч кыймыл-аракеттин себебин көрсөттү (246, 247-б.); «**Дьазына** мен анда иштедим» -(кырг. **Жазында** мен анда иштедим) деген сүйлөмдөгү багыт-барыш жөндөмөдөгү «**дьязына**» деген толуктооч кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтүп турат (246, 248-б.).

«**Ырагынане** корунип келди» - (кырг. **Ыраактан** көрүнүп турду) деген сүйлөмдөгү чыгыш жөндөмөдөгү

«*ырагынанө*» деген толуктооч кыймыл-аракет көрүнгөн мейкиндикти көрсөттү деп берилген (249, 250-б.).

Ал эми азыркы грамматикаларда барыш жөндөмөдөгү «*коркыганына*» деген сөз себеп бышыктооч, барыш жөндөмөдөгү «*дъазына*» деген сөз мезгил бышыктооч, чыгыш жөндөмөдөгү «*ырагынан*» деген сөз орун бышыктооч деп каралат.

Ал эми «*Откон тунде мен дъакшы уюктадым*» (228-б.) – (кырг. *Өткөн түнү мен жакшы уктадым*) деген сүйлөмдөгү «*дъакшы*» деген сөз баяндоочтун аныктоочу (228-б.); «*Олар унак дъадып дъат*» (259-б.). - (*Алар ынтымактуу жашап жатышат*) деген сүйлөмдөгү «*унак*» (ынак) деген сөз баяндоочтун аныктоочу (259-б.) деп берилген. Азыркы грамматикаларда бул сыяктуу сын атоочтор этиш менен байланышып айтылса, сыпат бышыктооч деп каралат.

Бул грамматикада автор сүйлөм мүчөлөрү бир сөздөн же бир нече сөздүн синтаксистик байланышынан уюшулган бирдиктүү сөз тизмектеринен да болорун белгилейт. Андай сөз тизмектери атоочтук же чакчыл этиш менен бир нече сөздүн ыкташып, башкарылып байланышы аркылуу уюшулат. Ошондуктан алар атоочтук түрмөктөр («причастный оборот»), чакчыл түрмөктөр («деепричастный оборот») деп аталат жана сүйлөм ичинде бирдиктүү түрдө туруп, жайылма аныктоочтук, жайылма толуктоочтук, жайылма ээлик милдетти аткарат деп, аларга тилдик фактылардын негизинде структуралык жана семантикалык мүнөздөмө берилген (77, 270-280; 281-285-б.).

Мисалы: «**Дьякшы уренген** балдар ...бир класстане бир класска кочти» (270-б.) – (кырг. Жакшы окуган балдар бир класстан бир класска көчтү); «**дьяки уренген**» - атоочтук түрмөк («причастный оборот») жайылма аныктоочтук милдетти аткарып турат. «**Кайда барганын, нени куучындаганын** меге айдып турды» (276-б.) – (кырг. Кайда барганын, эмнени көргөнүн мага айтып турду); «**кайда барганын**», «**нени куучындаганын**» - атоочтук түрмөктөр, жайылма толуктоочтук милдетти аткарды. «**Баканынө базыдын коруп, анынө дьелижин не сурайзынө**» (283-б.) – (кырг. **Баканын басканын көрүп, анын желишин (желип жүрүшүн) эмнеге сурайсың**); «**баканынө базыдын коруп**» - чакчыл түрмөк («деепричастный оборот»), жайылма бышыктоочтук милдетти аткарат.

Тува тилинде да сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү грамматикалык формасына жана аныкталгычка карата болгон катыштын мүнөзүнө карай аныктооч, толуктооч, бышыктооч болуп бөлүнөт. Аныктооч зат атоочтон же субстантивдешкен башка сөз түркүмдөрүнөн турган аныкталгыч менен байланышта айтылып, анын сапатын, касиетин жана башка белгилерин билдирери, көбүнчө аныкталгычтын алдына жайгаша тургандыгы белгиленген. Аныктоочтун милдетин сын атооч, сан атооч, зат атооч, ат атоочтор, атоочтуктар аткараны көрсөтүлүп, андай формадагы аныктоочтордун грамматикалык маанилерине тилдик фактылардын негизинде кыскача мүнөздөмө берилген. Тува тилинин грамматикасында толуктооч, бышыктооч категорияларына, алардын түрлөрүнө да

структуралык-семантикалык жактан түшүнүк берилип, алардын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү, сөз айкаштары көрсөтүлгөн; синтаксистик бул категориялардын туюндурган негизги маанилери талданган (62,336-344;345-356;357-368-б.).

1936-ж. проф. К.Тыныстановдун «Кыргыз тилинин синтаксиси» (6-7-8-класстар үчүн) деген синтаксис боюнча биринчи окуу китеби жарыкка чыккан. К.Тыныстановдун аталган «Синтаксисинде» биринчи жолу сүйлөм, сүйлөмдүн баш мүчөлөрү, анын түрлөрү болгон ээ жана баяндооч жөнүндө кыскача маалымат берилип, ошол түшүнүктөрдү атоо үчүн тиешелүү терминдер да белгиленген. Ошол мезгилде К.Тыныстанов тарабынан түзүлгөн «сүйлөм», «баш мүчө», «ээ», «баяндооч» деген терминдер, ошондой эле толуп жаткан башка синтаксистик, фонетикалык, морфологиялык терминдердин көпчүлүгү ушул мезгилге чейин кыргыз тилинин грамматикаларында ийгиликтүү колдонулуп келе жатат. Бул китепте сүйлөм ичинде ээ менен баяндоочтон башка да сөздөр болорун белгилеп, аларды «айкындоочтор» деп атаган. Алар баш мүчөлөрдү айкындап, аларга тактык, ачыктык киргизет деп аныктама берген.

Бирок айкындоочтор аныктооч, толуктооч, бышыктооч болуп бөлүнгөн эмес. Айкындооч мүчөлөр зат атооч менен байланышта айтылса да, этиш менен байланышып айтылса да, «айкындоочтор» деген бир гана термин менен аталган.

Мисалы: Менин китебим – жаңы китеп. Асан тез иштөйт. Асан китепти бүтүрдү. (186, 3,5,17-б.).

Айкындоочторду баш мүчөлөр менен байланышуу өзгөчөлүгүнө карай тике айкындооч жана кыйыр айкындооч деп бөлүштүрөт. Маани жактан баш мүчө менен тике тутумдашкан айкындоочту тике айкындооч деп, баш мүчөгө тике айкындооч аркылуу тутумдашканды кыйыр айкындооч деп атайт.

Мисалы: *Нарындагы колхоздун малы семирди* деген сүйлөмдөгү «*колхоздун*» -тике айкындооч, «*Нарындагы*» - кыйыр айкындооч деп эсептейт (Тыныстанов К. Аталган эмгеги, 14, 15-б.). (Биздин оюбузча, «*Нарындагы*» - «*колхоздун*» деген аныктоочтун тике аныктоочу).

Айкындоочторду түзүлүшүнө карай жөнөкөй айкындооч, татаал айкындооч деп бөлүштүрөт: *Ударник Асан жакшы окуйт* (*ударник, жакшы* - жөнөкөй айкындооч). *Колхоздо үч жүз элүү соолук тууду* (*үч жүз элүү* - татаал айкындооч). (Аталган китеп, 33,34,35-б.).

Китепте айкындоочтун милдетин сын атооч, сан атооч, зат атооч, ат атоочтор ж.б. аткараарын белгилеп, алардын туюндурган маанилерине кыскача мүнөздөмө берилген (Аталган китеп, 17-18, 41-45-б.).

1937-жылы К.Тыныстанов камакка алынгандан кийин, синтаксис боюнча окуу китеби 1939-жылдан баштап (1948-жылга чейин) Т.Актанов, К.Бакеевдин авторлугу менен чыга баштаган (1940-жылдан авторлукка Н.Макешев да кошулган).

1939-жылы жарыкка чыккан Т.Актанов, К.Бакеевдин «Кыргыз тилинин синтаксиси» (орто мектептер үчүн), Ф., Кыргызмамбас, 1939-ж. деген окуу китебинде К.Тыныстановдун синтаксисинде берилген «айкындоочтор»

деген терминдин ордуна «жандама мүчөлөр» деген терминди колдонушат. Сүйлөмдө ээ менен баяндоочтон башка мүчөлөр болот, аларды жандама мүчө дейбиз. Жандама мүчөлөр ээни, же баяндоочту же толуктоочту аныкташат. Алар аткарган милдетине карай аныктооч, толуктооч болуп бөлүнөт деп, сүйлөмдүн айкындооч мүчөсүн (жандама мүчөнү) эки түргө бөлүп карашкан. Бышыктоочтор айкындоочтун өзүнчө түрү катары ажыратылган эмес. Аныктооч сүйлөмдө аныкталгыч сөздү аныктап, анын сын-сыпатын, тулкусун билгизип кандай? канча? нече? кимдин? эмненин? канча? нече? канчанчы? неченчи?... деген суроолорго жооп берет деп аныктама берген. Бирок этиш менен байланышкан сөздү да (бышыктоочту) этиштик аныктооч деп карашкан: *Ал жакшы окуйт. Мен эки келдим. Сен тезирээк кел.* Толуктоочтор дайыма этиштик баяндоочтор менен байланышта айтылары, илик жөндөмөдөн башка жөндөмөлөрдөгү атооч сөздөрдүн баары милдетин аткарышы көрсөтүлгөн. Бирок толуктоочтор аткарган милдетине карай орунду, мезгилди, себепти көрсөтүү милдетин да аткарат деп, азыркы бышыктоочтун түрлөрүн да толуктоочтун тутумунда карашкан.

Мисалы: *Мектептерде окуу башталды. Салый бүгүн келди. Айдар жакшы окуган үчүн сыйлык алды* (5, 36-38, 41-45б.).

Кыскасы, бышыктоочтун түрлөрү аныктооч менен толуктоочтун тутумунда каралган.

Аныктоочторду тике аныктооч, кыйыр аныктооч деп бөлүштүрүп, баш мүчө менен тике тутумдашкан аныктоочту

тике аныктооч деп, баш мүчөгө тике аныктооч жана толуктооч болгон сөздөр аркылуу барып тутумдашкан аныктоочторду кыйыр аныктооч деп карашат.

Мисалы: *Мектептеги пионерлерди жыйналышы бүгүн болот.* Бул сүйлөмдөгү «*пионерлердин*», «*бүгүн*» дегендер – тике аныктооч, «*мектептеги*» - кыйыр аныктооч деп эсептешет (Аталган эмгек, 47-б.). (чындыгында, «*мектептеги*» деген сөз «*пионерлердин*» деген аныктоочтун тике аныктоочу да). Ал эми Т.Актанов, Н.Макешев, К.Бакеевдин авторлугу менен 1940-ж. басылып чыккан «Кыргыз тилинин синтаксиси» (толук эмес орто мектептер үчүн) деген окуу китебинде «жандама мүчөлөр» деген терминдин ордуна кайрадан «айкындооч мүчөлөр» деген термин колдонулуп, айкындоочтор же ээни, же баяндоочту аныкташат же толукташат деп мүнөздөмө беришет (6,33-б.).

1940-жылы Т.Актановдун педагогия окуу жайларына арналган «Грамматика» деген окуу китеби жарыкка чыккан. Автор сүйлөм тутумунда туруп, кандайдыр бир суроого жооп берген сөздөрдү сүйлөм мүчөлөрү деп атайт. Сүйлөм мүчөлөрүнүн түрлөрү жөнүндө төмөнкүдөй маалымат берет: Сүйлөм мүчөлөрү баш жана айкындооч мүчө болуп экиге бөлүнөт. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү - ээ жана баяндооч. Сүйлөмдө баш мүчөлөрдөн башка да сөздөр болот. Алар айкындооч мүчөлөр болот. Айкындоочтор ээ менен баяндоочтун айланасына топтолушуп, аларды аныктайт, же толуктайт: *Колхоздун эгини мыкты чыкты.* Айкындоочторду аныктооч, толуктооч деп эки түргө

бөлүштүрөт, бышыктоочторду өзүнчө түрү катары

БИБЛИОТЕКА
Ошского государственного
университета

ИНВ №

914 092

белгилебейт. Аныктоочко сүйлөмдө ээни же баяндоочту аныктап, анын бир жакка таандык экендигин, сын-сыпатын, белгисин, тулкусун, санын көрсөтүп, кандай? кайсы? кимдин? эмненин? канча? нече? ... деген сыяктуу суроолорго жооп берет деп аныктама берет: **Ударник колхозчу келди. Директордун** доклады болду.

Автор аныктоочтор атооч сөздөрдү гана аныктабастан, баяндоочтук милдетти аткарган этишти да аныктап, кыймыл-аракеттин кандайча болгондугун тактайт. Андай аныктоочторду этиштик аныктооч дейбиз, - дейт: **Доклад кызык болду. Сен чамалап айттың** ж.б. (4, 3, 14-15, 18-б.).

Аныктоочторду тике аныктооч жана кыйыр аныктооч деп да бөлүштүрөт. Баш мүчөлөр менен тике тутумдашкан аныктоочту тике аныктооч деп, баш мүчө менен тике байланышпай, тике аныктооч же толуктооч болгон сөз аркылуу барып тутумдашкан аныктооч менен толуктоочту кыйыр аныктооч жана кыйыр толуктооч деп атайт.

Биздин мектептин окуучулары музейге барышты (Аталган эмгек, 23-б.)

Бул сүйлөмдөгү «**мектептин**» -тике аныктооч, «**музейге**» -тике толуктооч, «**биздин**» -кыйыр аныктооч деп эсептейт. (Чындыгында, «**биздин**» - «**мектептин**» деген аныктоочтун тике аныктоочу).

Автор «толуктооч деп баяндоочтор башкарып, затты көрсөткөн сөздөрдү айтабыз» деп аныктама берет. Анын милдетин илик жөндөмөдөн башка жөндөмөлөрдө турган бардык атооч сөздөр аткараарын белгилеген: **Көк малды тойгузду. Ондү экиге бөл. Сарыдан кызыл өңдүү.**

Бирок толуктоочтор аткарган милдетине карай орунду, мезгилди, себеп менен максатты да билдирет деп карайт. Эшондуктан аны орун, мезгил, максат, себеп толуктоочтор деп бөлүштүрөт: *Мал тоого чыкты. Абыл былтыр келди. Салый китеп алууга келди* (Акманов Т. Аталган окуу китеби, 19-22-б.). Кыскасы, сүйлөмдүн бышыктооч мүчөсү, анын түрлөрү бул окуу китебинде аныктооч менен толуктоочтун тутумунда каралган.

1947-жылы Т.Акманов, Н.Макашев, К.Бакеевдин авторлугу менен «Кыргыз тилинин грамматикасы», экинчи бөлүк, Синтаксис (жети жылдык жана орто мектептердин 5,7-класстары үчүн) деген окуу китеби жарыкка чыккан. Бул окуу китебинде да сүйлөмдүн тутумундагы кандайдыр бир суроого жооп берүүчү сөздөр сүйлөмдүн мүчөлөрү деп аталат. Сүйлөм мүчөлөрү баш жана айкындооч мүчө болуп экиге бөлүнөт (китептин 5-б.). Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү ээ менен баяндоочту жандап жүрүп, аларга ачыктык, тактык киргизет: *Эки бала Москвага окууга кетти* («эки»-ээнин айкындоочу, «Москвага», «окууга»-баяндоочтун айкындоочу, 41-б.). Айкындоочтор аткарган милдетине карай аныктооч, толуктооч болуп экиге бөлүнгөн. Бышыктоочтор айкындооч мүчөнүн өзүнчө түрү катары бөлүнгөн эмес. Алар аныктооч менен толуктоочтун ичинде каралган.

Аныктоочко сүйлөмдө ээни же баяндоочту жандап, анын сын-сыпатын, тулкусун, белгисин, санын же бир жакка таандык экендигин билгизип, кандай? кайсы? канча? нече? кимдин? эмненин?... деген суроолорго жооп берет деп аныктама берилген.

Аныктоочтун милдетин сын атооч, сан атооч, ат атоочтор, илик жөндөмөдөгү атооч сөздөр аткараары көрсөтүлүп, тиешелүү мисалдар берилген: *Бирок ал ылдам жүгүрдү. Шарше атчан келди* деген сыяктуу сүйлөмдөрдөгү кыймыл-аракеттин белгисин көрсөтүп турган **ылдам, атчан** деген тактоочторду да аныктоочтук милдетти аткарып турат деп көрсөткөн (китептин 44-б.), (6, 43,44-б.).

Аталган окуу китебинде толуктоочко «сүйлөм ичинде баяндоочтор башкарып, орунду, мезгилди, себеп менен максатты көрсөткөн сөздөрдү толуктооч дейбиз» деп аныктама берилген.

Ушундан улам толуктоочторду маанисине карай орун толуктооч, мезгил толуктооч, себеп толуктооч, максат толуктооч деп бөлүштүрүшкөн: *Ашым Москвадан келди. Жазында кар жаайт. Ал окубагандыктан классында калды. Мен окуу үчүн келдим* (Аталган окуу китеби, 50,51,53-б.).

Ушинтип, 1936-жылы жарыкка чыккан кыргыз тилинин тунгуч «Синтаксисинде» жана андан кийин 1950-жылга чейин улам басмадан чыгып турган жогоруда аталган синтаксис боюнча окуу китептеринде сүйлөм, анын баш жана айкындооч мүчөлөрү, айкындоочтун түрлөрү болгон аныктооч, толуктоочтун негизги белгилери жөнүндө, алардын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү тууралуу кыскача маалыматтар берилип келген. Бирок айкындоочтун негизги бир түрү болгон бышыктооч, анын түрлөрү өзүнчө синтаксистик категория катары каралбай, аныктооч менен толуктоочтун тутумунда каралып келген.

1950-жылы Абдыкул Жапаровдун «Кыргыз тилинин грамматикасы», II бөлүк, Синтаксис (жети жылдык жана орто мектептердин VI, VII класстары үчүн) деген окуу китеби басмадан чыкты. Бул окуу китеби 1961-жылга чейин он бир жолу басылып чыккан. Бул китепте сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү кыргыз тил илиминде биринчи жолу аткарган милдетине карай үчкө бөлүнүп, «бышыктооч» ушундай термин менен аталып, айкындоочтун өзүнчө бир түрү катары каралган (87, 43-б.).

Т.Актанов, Н.Макешев, К.Бакеев түзгөн мурунку окуу китептерине «аныктоочтор атооч сөздөрдү гана эмес, баяндоочтук милдетти аткарган этиш сөздөрдү да аныктайт» деп, бышыктоочтун айрым түрлөрүн да аныктоочтун тутумунда карашкан.

А.Жапаров болсо аталган окуу китебинде «аныктоочтор сүйлөмдө зат атоочторду жандап жүрүп, анын сын-сыпатын, белгисин, санын же бир жакка таандык экендигин көрсөтөт» (А.Жапаров. Аталган окуу китеби, 44-б.) деп аныктама берип, аныктоочтор зат атоочтон гана турган аныкталгыч менен байланышып, анын ар кандай белгисин билдирерин көрсөткөн. «Баяндоочтук милдетти аткарган этиш сөздөрдү аныктаган» сөздөрдү аныктооч деп карабайт. Аныктоочтун милдетин сын атооч, сан атооч, ат атооч, атоочтуктар, илик жөндөмөдөгү атооч сөздөр аткараны көрсөтүлүп, тиешелүү мисалдар келтирилген. Аныктоочтордун аныкталгыч менен байланышуу өзгөчөлүктөрүнө карай аны тике аныктооч жана кыйыр аныктооч деп да бөлүштүргөн.

Китепте толуктоочтор этиштик баяндоочко баш ийип, сүйлөм тизмегинде кыймыл-аракет багытталган заттын атын

белгилеп, кимди? эмнени? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден? канчаны? ким жөнүндө? эмне жөнүндө? деген суроолорго жооп берери белгиленген.

Толуктоочтун милдетин барыш, жатыш, чыгыш, табыш жөндөмөдөгү сөздөр аткараары көрсөтүлгөн. Окуу китебинде биринчи жолу бышыктоочко «сүйлөм ичинде баяндоочко багынып, кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, мүнөзүн, мезгилин, ордун, максатын, себебин көрсөтүп турган сөздөр бышыктооч деп аталат» деп негизинен туура аныктама берилген. Милдетин тактоочтор, чакчылдар, сын атооч, сан атоочтор, зат атоочтор ж.б. аткара тургандыгы көрсөтүлгөн: *Бүгүн муз тептик. Стадиондо көп окуучулар болду. Ал шашпай сүйлөдү.* (Аталган окуу китеби, 56-58-б.).

Автор бышыктоочту маанисине карай сын-сыпат бышыктооч, орун бышыктооч, мезгил бышыктооч, себеп бышыктооч, максат бышыктооч деп бөлүштүрүп, ар бирине кыскача мүнөздөмө берген (Аталган эмгек, 61-68-б.).

1959-жылы ушул эле окуу китебинин сегизинчи басылышы жарыкка чыккан. Бул китепке айрым бир толуктоолор киргизилген. Тактап айтканда, сүйлөмдүн айкындооч мүчөсү түзүлүшүнө карай жөнөкөй айкындооч (бир сөздөн турган айкындооч), татаал айкындооч (эки сөздөн турган айкындооч: кызыл ала жоолукчан аял), тутумдаш айкындооч болуп үчкө бөлүнүп берилген. Бир нече сөздүн айкалышы ажырагыс бирдикте туруп, айкындоочтук милдетти аткарсан, тутумдаш айкындооч болору туура көрсөтүлгөн: *Абдан кооздолуп жасалган театрдын ичи таң калтырды. Ат батарлык жай жок эле* ж.б. (87, 37-38-б.). Ошондой эле, аныктоочтун өзгөчө бир

түрүн «жандооч» деген термин менен атап, ал негизинен аныкталгычтан кийин орун алып, анын ар түрдүү белгисин билдирерин көрсөткөн: *Барпы ырчы келди деген кабар айылга небак эле тараган. Жумабек у:та айтты. Фрунзеден телефон-автомат менен сүйлөштүм* (Аталган окуу китеби, 41-б.). Азыр аныктоочтун бул түрү «Жандама мүчө» деген термин менен аталат (101, 158-б.). Булардан тышкары кыргыз тилиндеги айкындооч мүчө, анын түрлөрү болгон аныктооч, толуктооч, бышыктооч, мунун түрлөрү жөнүндө, алардын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү тууралуу кыскача мүнөздөмөлөр берилген.

1962-жылдан баштап Ы.Жакыпов, Д.Майрыков, М.Мураталиевдин «Кыргыз тилинин грамматикасы». II бөлүк, Синтаксис (сегиз жылдык жана орто мектептердин 7-8-класстары үчүн), Фрунзе, Кыргызокуупедмамбас, 1962-ж. деген окуу китеби чыга баштады (1980-жылдарга чейин кайрадан басылып чыгып турган). Бул окуу китебинде да айкындооч мүчө традиция боюнча аныктооч, толуктооч, бышыктооч болуп бөлүнүп, бышыктооч белгилүү беш түрүнө бөлүнгөн. Аныктоочко заттын сапатын, ар кандай белгисин, санын, иретин, бир жакка таандык экендигин билдирет деп, маанисине карата аныктама берилген. Түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал аныктооч деп бөлүштүрүлүп (*Бул жакшы ат. Ата-эненин алып келгени ашыктык кылбайт* (К.Б.)), аныктоочтун милдетин зат, сын, сан, ат атоочтор, атоочтуктар, кыймыл атоочтор аткараары белгиленген (132, 40-44-б.). Ал эми аныктоочтун эле өзгөчө түрү болгон «Жандама мүчөнү» («приложение») аныктоочтон бөлүп, «жандамалуу түшүндүрмө мүчө» (*Шакир уста биздин*

колхоздо көптөн бери иштейт. **Ашым байкем** үй салды) деп, ошонун эле бир түрүн «түгөйлүү түшүндүрмө мүчө» деп атап (инженер-механик, телефон-автомат), обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр менен бирге беришкен (Аталган окуу китеби, 90-91-б.). Бул туура эмес. Жандама мүчө аныктоочтун эле өзгөчө түрү, ошондуктан ага аныктоочтун бир түрү катары өзүнчө аныктама берүү керек эле.

Окуу китебинде айкындооч мүчөнүн толуктооч, бышыктооч деген түрлөрүнө да маанисине карай кыскача аныктама берилип, түзүлүшүнө карай аларды да жөнөкөй жана татаал деп бөлүштүрүшкөн. Бирок толуктоочтун негизги түрлөрү болгон тике толуктооч жана кыйыр толуктооч жөнүндө, алардын семантикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү жөнүндө түшүнүк берилбей калган. Бышыктооч категориясына традициялык мүнөздөмө берилип, маанисине карай беш түргө бөлүштүрүлгөн (Аталган окуу китеби, 46-49, 51-54, 56-65-б.). Айкындоочтун аталган түрлөрүнүн милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткара тургандыгы тиешелүү мисалдардын негизинде көрсөтүлгөн.

Кыргыз мектептеринин VIII-IX класстары үчүн синтаксис боюнча окуу китеби Б.Өмүралиев тарабынан түзүлгөн (153, 42-44-б.).

Автор айкындооч мүчөлөрдү традиция боюнча грамматикалык маанилерине карай аныктооч, толуктооч, бышыктооч деп бөлүштүрөт. Аныктооч зат же заттык маанидеги сөздөр менен байланышып, алардын ар кандай белгисин, сын-сыпатын, сан-иретин же бир жакка таандык экендигин билдирет деп маанисине карата аныктама

берилген. Түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана тутумдаш аныктооч деп бөлүштүрүп, тутумдаш аныктооч туруктуу сөз айкаштарынан, атоочтук түрмөктөрдөн түзүлөрүн белгилеген: *Касейин күмүш маңдай комузун колуна алды (Т.С.). Каны ичине тарткан Жайнак баштагыдай эле токтоо (С.Ө.).*

Аныктоочтун милдетин сын, сан атооч, зат атооч, ат атооч, атоочтуктар аткараары көрсөтүлгөн. Аныктоочтун өзүнчө түрү болуп эсептелген жандама мүчө аныкталгычтан кийин келип, анын кесиптик, жакындык, сыпаттын белгилерин көрсөтөрүн туура белгилеген (Аталган окуу китеби, 46-б.). *Дмитрий уста качан келет? (Т.С.). Сайкал жеңе, Динара тентек.*

Китепте толуктооч баяндооч менен байланышып, кыймыл-аракет багытталган затты билдирери, бышыктоочтор да баяндооч менен байланышып, бирок кыймыл-аракеттин ар түрдүү белгисин билдирери туура көрсөтүлгөн. Алар да түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана жайылма түрдө кездешери белгиленген. Бышыктоочтор маанисине карай сыпат, орун, мезгил, себеп, максат, сан-өлчөм бышыктооч болуп бөлүнүп, тиешелүү мисалдар келтирилген (Аталган китеп, 47,50; 51-52, 54-56-б.).

1961-жылы М.Мураталиев, А.Турсуновдун кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү жөнүндө баяндоо (описательный) формасындагы эмгеги басмадан чыккан (185). Аталган эмгектин I главасында сүйлөмдүн баш мүчөлөрү (ээ, баяндооч), алардын түрлөрү, милдетин аткаруучу сөздөр жөнүндө маалымат берилген.

II главада сүйлөмдүн айкындооч мүчөсүнө аныктама берилип, сүйлөмдүн структуралык-семантикалык жактан уюшулушунда баш мүчөлөр менен айкындооч мүчөнүн ролу, сүйлөм мүчөлөрү менен сөз түркүмдөрүнүн өз ара катышы кыскача көрсөтүлгөн. Айкындооч мүчө маанисине карай, аныкталгыч менен синтаксистик байланыштын кайсы түрү аркылуу байланышарына жана кандай сөз түркүмү менен байланышта айтылгандыгына карай аныктооч, толуктооч, бышыктооч болуп бөлүштүрүлгөн.

Аныктооч зат атоочтон же заттык маанидеги сөздөрдөн турган сүйлөм мүчөсү менен байланышып, ал билдирген заттын сапатын, сан-иретин, белгисин, бир жакка таандык экендигин билдирип, аны түзүлүшүнө карай жөнөкөй аныктооч, татаал аныктооч, жайылма аныктооч деп бөлүштүрүшкөн. Бирок мурунтан келаткан көнүмүш (традиция) боюнча лексикалык бир гана мааниси бар *кара тору (кара тору бала), арсак-терсек (арсак-терсек зоока), Ысыккөл (Ысыккөлдүн абасы)* ж.б. деген өңдүү татаал сөздөр татаал аныктоочтун милдетин аткарат деп берилген (Аталган эмгек, 63-б.). Азыр лексикалык бир түшүнүктү билдирген татаал сөздөр сүйлөмдүн жөнөкөй мүчөсүнүн милдетин аткарат деп туура белгиленип жүрөт (90, 409-б.). Бул эмгекте жайылма аныктоочко бир нече сөздүн атоочтук менен грамматикалык жактан бекем тутумдашып байланышы аркылуу түзүлгөн тизмеги бирдиктүү түрдө туруп аныкталгычтын кеңири мазмундагы белгисин аныктап көрсөтөт деп ага туура мүнөздөмө берилген: (185, 78-80-б.) *Уйкусу ачылып кеткен Аскар төшөгүнөн ыргып турду (Т.С.)*. (Мында «*Уйкусу ачылып*

кеткен» деген атоочтук түрмөк жайылма аныктоочтук милдетти аткарат). Китепте толуктооч сүйлөмдүн этиш сөздөн турган ар түрдүү мүчөсү билгизген кыймыл-аракеттин түздөн-түз же кыйыр түрдө багытталган обьектисин (затты) билдирери туура көрсөтүлгөн. Толуктооч маанисине жана кайсы жөндөмөдө экендигине карай тике толуктооч, кыйыр толуктооч деп бөлүштүрүлүп, алардын семантикалык-грамматикалык өзгөчөлүктөрү аныкталган.

Бышыктооч категориясы маанисине карай беш түргө бөлүштүрүлүп, алардын ар бирине жана жайылма бышыктоочторго тилдик фактылардын негизинде структуралык-семантикалык мүнөздөмө берилген (185, 85-127-б.). Сөз болуп жаткан китепте жандама мүчөнү (приложение) «жандамалуу түшүндүрмө мүчө», ушунун эле бир түрүн «түгөйлүү түшүндүрмө мүчө» деп атап, обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр менен бирге беришкен: (Аталган эмгек, 134-136-б.). **Акбар мырза, Карбос ата; инженер-электрик, телефон-автомат.**

Биздин оюбузча, жандама мүчөнү аныктоочтун өзгөчө түрү катары «аныктооч» деген темадан кийин берсе туура болмок.

1990-жылы проф. А.Имановдун жогорку окуу жайларына арналган «Кыргыз тили» деген окуу куралы жарыкка чыккан. Бул эмгекте жалпы эле кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшү жөнүндө системалуу, кеңири маалымат берилген. Алардын ичинде аныктооч категориясына такталган аныктама берилип, ал аныкталгыч менен ыкташуу жана таандык байланыш жолу аркылуу байланышары белгиленген. Аныктоочтун милдетин

аткаруучу сөз түркүмдөрү, сөз айкаштары көрсөтүлүп, алардын (аныктоочтун) туюндурган маанилери факты материалдардын негизинде чечмеленген. Аныктоочтор түзүлүшүнө карата жөнөкөй аныктооч, тутумдаш аныктооч деп эки түргө бөлүштүрүлүп, лексикалык бир түшүнүктү билдирген татаал сөздөр да жөнөкөй аныктоочтун милдетин аткарат деп туура белгиленген (**Ысык-Көлдөй жер дүйнөдө аз** (М.Ауэзов)).

Толук маанилүү сөздөрдүн же бүтүн сөз менен кызматчы сөздүн ажырагыс тизмектери жана фразеологизмдер тутумдаш аныктоочтун милдетин аткара тургандыгы да туура көрсөтүлүп, андай ажырагыс тизмектердин уюшулуш жолдору белгиленген: (101, 141, 156-157-б.) **үйдүн алдындагы бак, ушу жерлик киши, кирпигине кир жугузбаган адам.**

Китепте аныктоочтун өзгөчө түрү болгон жандама мүчө аныкталгычтан кийин орун алып, анын түрдүү белгисин көрсөтөрү аныкталган. Жандама аныктоочтун кадыресе аныктоочтордон мааниси боюнча жана аныкталгычка карата орун алуу тартиби боюнча кандай айырмачылыгы бар экендиги так көрсөтүлгөн. Аныктоочтун бул түрүнүн сүйлөм тутумунда билдирген негизги маанилери (адамдын кесибин, кызмат даражасын, жаш өзгөчөлүгүн, жакындык даражасын, мүнөзүн ж.б.) белгиленген: (А.Иманов. Аталган эмгек, 158-159-б.). **Жанузак жылкычы, Анатай ата, жумушчу - новатор** ж.б.

Ушуну менен бирге, толуктооч, бышыктооч категорияларынын семантикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү, структуралык түрлөрү, алардын милдетин

аткаруучу сөз түркүмдөрү, сөз айкаштары жөнүндө тилдик фактылардын негизинде тиешелүү мүнөздөмө берилген (Аталган эмгек, 160-173; 174-192-б.).

1992-жылы профессор Абдыкул Жапаровдун көлөмдүү 2 бөлүктөн турган «Синтаксический строй кыргызского языка» (48 басм.табак) деген наамдагы жогорку окуу жайларына арналган окуу куралы басмадан чыккан. Бул капиталдык эмгекте кыргыз тилинин жөнөкөй жана кошмо сүйлөмүнүн синтаксистик түзүлүшүн бардык категорияларына кеңири мүнөздөмө берилген. Аныктоочтук милдетти аткарган сөз түркүмдөрүнүн маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай аныктооч аныкталгыч туюндурган заттын сыпатын, сан-өлчөмүн, бир жакка таандык экендигин ж.б. белгилерин билдирери көрсөтүлгөн. Аныктоочторду түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана тутумдаш аныктооч деп бөлүштүрүү, жөнөкөй гана сөздөр эмес, татаал сөздөр да жөнөкөй аныктоочтун милдетин аткараары туура белгиленген (*Ала-Тоонун чокусунда кар жатат*). Эки же андан көп сөздүн ажырагыс айкашынан турган аныктоочту тутумдаш аныктооч деп атаган (*Шайманы кеткен душман акыркы күчүн жумшап жатты* (Ш.Б.)) (90, 25-26-б.).

Бул окуу курамында грамматикалык термин катары калыпташып калган «жандама мүчө» (приложение) деген терминдин ордуна «жандооч» деген термин колдонулган (Абдыкул Жапаров, аталган эмгек, ч.2, 22-б.). Бирок кыргыз тилинин грамматикаларында «жандооч» деген термин «послелог» деген терминдин маанисинде колдонулуп, калыптанып калды.

Ошондуктан орус тилиндеги «приложение» деген синтаксистик терминдин маанисинде «жандама мүчө» деген терминдин колдонулушу ылайыктуу.

Бул окуу китебинде аныкталгычтан кийин келип, анын түрдүү белгисин билдирген зат атоочтон, айрым сын атоочтон турган аныктооч жандама мүчө деп аталат деп туура аныктама берилген. Мааниси боюнча алар аныкталгыч билгизген заттын кызматын, кесибин, туугандык катышын ж.б. билдирери көрсөтүлгөн (*Чортөк мергенчи, Шадман аке, Камка картаң* ж.б.). (Абдыкул Жапаров, аталган окуу куралы, 22-24-б.). Сөз болуп жаткан окуу куралында сүйлөмдүн толуктооч, бышыктооч мүчөлөрүнө да семантикалык-грамматикалык мүнөздөмө берилип, алардын структуралык жана маанилик түрлөрү, алардын милдетин аткаруучу сөздөр жана сөз айкаштары, алардын туюндурган маанилери тууралуу тиешелүү деңгээлде мүнөздөмө берилген.

Жыйынтыктап айтканда, 1936-жылы жарыкка чыккан синтаксис боюнча биринчи окуу китебинде (К.Тыныстанов) ээ менен баяндоочту аныктап, толуктап турган сөздөр «айкындоочтор» деп аталып, бирок анын түрлөрү белгиленген эмес. 1939-жылы басылып чыккан окуу китебинде (Актанов Т., Бакеев К.) айкындооч мүчөлөр аныктооч, толуктооч деген түрлөргө бөлүнүп каралган, бышыктооч өзүнчө түрү катары каралган эмес, ал аныктооч, толуктоочтордун тутумунда каралган. 1950-жылы чыккан «Синтаксис» окуу китебинен тартып (А.Жапаров) бышыктооч да айкындоочтун өзүнчө түрү катары белгиленип, ал маанисине карай бир нече түргө

бөлүштүрүлгөн. Бул аталган окуу китептеринде жана жогорку окуу жайларына арналган грамматикаларда окуу программаларынын талабына ылайык сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнө, милдетин аткаруучу негизги сөз түркүмдөрүнө кыскача мүнөздөмөлөр берилип келатат. Азыркы учурда кыргыз тилиндеги аныктоочтун структуралык-семантикалык белгилерин, мүмкүн болушунча, кеңири, тереңирээк иликтөө, аныктооч категориясы менен байланыштуу болгон жалпы жана жекече маселелерге илимий мүнөздөмө берүү милдети алдыда турат.

Айкындооч мүчөлөрдүн мүнөздүү белгилери

Тил коомдун бардык мүчөлөрүн бири-бири менен байланыштыруучу жана пикир алыштыруучу курал катарында катнашуунун негизги формасы катары дайыма сүйлөмдү пайдаланат.

Адамдын оюн уюштуруучу, билдирүүчү, ал тууралуу кабар берүүчү негизги каражат болгон сүйлөм ар бир тилдин закону боюнча грамматикалык жактан уюшулган речтин бирдиктүү бир бөлүгү болуп эсептелет (42, 389-б.). Ал эми сүйлөмдүн өзү болсо дайыма тиешелүү сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын маани жактан жана грамматикалык жактан өз ара байланышып айтылышы аркылуу уюшулат. Бул тууралуу В.В.Виноградов: «Сөздөр жана сөз айкаштары ар бир тилдин өзүнө таандык болгон грамматикалык эрежелери жана закондору боюнча сүйлөмгө биригишет», - дейт (42, 3-б.). Кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр, башка бардык

тилдердегидей эле, структурасы жагынан ар түрдүү: бир тутумдуу, эки тутумдуу сүйлөмдөр, анын түрлөрү болгон жалаң жана жайылма сүйлөмдөр, ошондой эле татаал сүйлөмдөр, алардын ар кандай түрлөрү кеңири колдонулат.

Жалаң сүйлөмдөр дайыма өз ара предикативдик байланышта турган ээ менен баяндоочтун гана катышынан уюшулат. Ээ менен баяндооч сүйлөмдүн структуралык негизин, аны уюштуруучу борборду түзөт. Ошол себептүү алар сүйлөмдүн баш мүчөлөрү деп аталат.

Мисалы: *Жапар кубанды (К.Б.). Сен кечикпе (А.Т.). Мен окуучумун (К.Б.).*

Ушуну менен бирге, көпчүлүк учурда адамдын ой-пикирин башкаларга кеңири түшүндүрүү, толук жеткирүү зарылчылыгы да келип чыгат. Мындай учурда тутумунда баш мүчөлөрдөн башка сөздөр да катышып уюшулган жайылма сүйлөмдөр уюшулат. Андай структурадагы сүйлөмдөр дайыма ээ менен баяндоочко башка сөздөрдүн маани жагынан жана грамматикалык жактан байланышып айтылышы аркылуу түзүлөт. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү менен байланышта айтылган ал сөздөр ээ менен баяндоочту ар түрдүү белгилери боюнча аныктап турат.

Мисалы: *Мелмилдеген жашыл талаа байчечекейдей гүлдөп турат (К.Ж.).*

Бул сүйлөмдө *мелмилдеген жашыл* деген сөз талаа деген ээнин, *байчечекейдей* деген сөз *гүлдөп турат* деген баяндоочтун ар кандай сын-сыпаттык белгисин көрсөтүп турат.

Минтип мааниси жана грамматикалык жактан сүйлөмдүн баш мүчөлөрү менен байланышып келип,

алардын ар кандай белгилерин аныктап, тактап, толуктап турган сөздөр синтаксистик функциясына карай жалпы жолунан айкындооч мүчөнүн тобун түзөт. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү ээ менен баяндоочту айкындоо менен бирге, экинчи жагынан, ал айкындоочтордун өзүлөрүн да айкындооч мүчөнүн башка түрлөрү аныктап, толуктап турушу мүмкүн: *Биздин колхоздун эмгекчилери быйыл күздүк буудайдан мол түшүм алышты* (А.Т.).

Мында «*биздин*» деген аныктооч өзүнөн кийинки «*колхоздун*» деген аныктоочтун, «*күздүк*» деген аныктооч кийинки «*буудайдан*» деген толуктоочтун, «*мол*» деген аныктооч өзүнөн кийинки «*түшүм*» деген толуктоочтун маанисин аныктап, тактап турат.

Минтип сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн же айкындооч мүчөлөрүн ар кандай белгилери боюнча аныктап, тактап, толуктап турган сөздөр сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү деп аталат.

Жогоруда белгиленгендей, ээ менен баяндооч дайыма эки тутумдуу сүйлөмдү уюштуруучу борбор болуп эсептелет, ушул эки мүчөнүн предикативдик катышы эле толук аяктаган ойду туюндурган сүйлөмдү уюштура алат: *Той бүттү. Журт тарады* (К.Б.). *Асия уктай албай жатты* (Ч.А.).

Ал эми айкындооч мүчөлөр болсо көбүнчө сүйлөмдүн баш мүчөлөрү менен байланышта айтылып, алардын маанисин толуктап, аныктап турат. Бирок ошондой болсо да, сүйлөм ичинде айкындоочтордун катышып айтылышы дайыма эле милдеттүү эмес: ээ менен баяндоочтун айкашынан эле толук маанилүү сүйлөм түзүлө алат.

Мисалы: Балдар да келишти.

Айкындооч мүчөлөр, тескерисинче, баш мүчөлөрсүз жашай албайт, ээ, баяндооч менен байланышпай, өзүнчө туруп сүйлөм уюштура албайт. Ушундай өзгөчөлүктөрүнө карай алар экинчи даражадагы (второстепенные) сүйлөм мүчөлөрү катары каралат.

Мисалы: **Алдыңкы жумушчулар жылдык планын ашыра орундатышты** деген сүйлөмдөгү **Алдыңкы... жылдык планын ашыра** ... деген айкындооч мүчөлөр, баш мүчөлөрсүз өзүнчө туруп, сүйлөм түзө албайт. Орус тилинде сүйлөмдөрдүн структуралык жактан уюшулушунда баш мүчөлөргө караганда айкындоочтордун экинчи катардагы ролду ойной тургандыгы эске алынып, «второстепенные члены» деген термин алынса, кыргыз тилинде баш мүчөлөрдүн маанисин толуктап, тактап, айкындап көрсөтө турган маанилик өзгөчөлүгү эске алынып, «айкындооч мүчөлөр» деген термин кабыл алынган.

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр да түзүлүшү жагынан ар түрдүү. Көпчүлүгү бир канча сөздүн семантикалык жана грамматикалык жактан байланышы аркылуу түзүлгөн жайылма сүйлөмдөр. Андай сүйлөмдөрдүн уюшулушуна тилибиздеги ар түрдүү сөз түркүмдөрү активдүү катышышат. Бирок ал сөз түркүмдөрүнүн бири-бири менен айкаша алуу жөндөмдүүлүгү ар түрдүү: айрымдары өзүнүн лексикограмматикалык өзгөчөлүгүнө жараша башка сөз түркүмдөрү менен эркин түрдө айкаша алса, айрымдары бардык эле сөз түркүмдөрү менен айкаша бербейт, белгилүү гана сөз түркүмдөрү менен байланыша алат. Мисалы, сын атооч, сан атоочтор негизинен зат атоочтор менен айкашат, тактоочтор этиш сөздөр менен гана айкашат ж.б. Ушул

себептүү сөздөрдүн сүйлөмдү, анын ар кандай түрлөрүн уюштуруудагы кызматы да түрдүүчө.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, сөздөр дайыма сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарышат. Сүйлөм мүчөсү катары колдонулганда сөздөр өз ара белгилүү бир синтаксистик катышты түзүшөт. Андай синтаксистик катыштар ар дайым сүйлөм тизмегинде гана толук маанилүү сөздөрдүн ортосунда түзүлөт. Экинчи жагынан, синтаксистик катыштардын түзүлүшү өз ара байланышта айтылган сүйлөм мүчөлөрүнүн лексика-грамматикалык табияты менен да тыгыз байланыштуу болот, башкача айтканда, аныктап турган сөздүн гана эмес, аныкталып турган сөздүн да лексико-грамматикалык өзгөчөлүгү менен байланыштуу болот.

Мисалы: *Ал шаарга кетти.* Мында өз ара байланышта айтылган эки сөздүн биринчиси – орундук маанидеги зат атооч, экинчиси – кыймыл (жүрүү) маанисиндеги этиш. Сүйлөм ичинде булардын конкреттүү мааниси абстракцияланып, кыймыл-аракет багытталган орунду (орундук катышты-бышыктоочтук катышты) билдирди. *Ал курч бычак сатып алды.* Мында сын атооч заттын сапатын билгизип, аныктоочтук катышты түздү ж.б.

Сөздөр сүйлөмгө биригүүдө алардын ортосунда жаңы, синтаксистик катыш да түзүлөт. Андай синтаксистик катыштарды түзгөн сөздөр өз ара грамматикалык байланыштын эки түрдүү жолу аркылуу байланышат: сырткы (формалдык) грамматикалык байланыш жана ички маанилик байланыш. Сүйлөмдүн тутумундагы сөздөрдүн сырткы (формалдык) байланышына аларды ээрчишүү,

ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш жолдору менен байланышы кирет.

Мисалы: **Мектептин окуучулары дем алыш күнү дыйкан чарбасына жардам беришти.** Мында сүйлөмдүн **жардам беришти** деген баяндоочу **окуучулары** деген ээ менен жак жана сан боюнча ээрчишип байланышкан; **мектептин** деген аныктооч **окуучулары** деген ээ менен таандык байланыш жолу аркылуу байланышкан; **дем алыш күнү** деген айкаш **жардам беришти** деген баяндооч менен ыкташып байланышкан; **дыйкан чарбасына** деген толуктооч **жардам беришти** деген баяндооч менен башкаруу жолу аркылуу байланышкан да, бүткөн бир ойду туюндурган сүйлөм уюшулган.

Сүйлөм ичиндеги сөздөр бири-бири менен синтаксистик байланыштын жогорку төрт түрү аркылуу (сырткы, формалдык байланыш) байланышуу менен бирге, алар бири-бирине маани жагынан да багынып, өз ара ички байланышта да болушат. Маанилик ички байланыштын натыйжасында сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосунда ар түрдүү синтаксистик катыштар түзүлөт:

1) предикативдик катыш. Булар ээ менен баяндоочтун ортосунда түзүлөт да, баяндооч ээ билдирген заттын ар кандай белгисин (кыймыл-аракетин, сыпатын, санын, ким, эмне экендигин ж.б.) туюндурат:

Ал шаардан кечээ келди. Кыштагыбыз көрктүү;

2) атрибутивдик катыш (аныктоочтук катыш). Мында аныктоочу сөз аныкталгычтын ар кандай белгисин, сапатын билдирет: **бийик тоо, жашыл шибер;**

3) обөөктилик катыш (толуктоочтук катыш). Мында тиги же бул зат кыймыл-аракеттин багытталган обөөктисин билдирет: *Мен дөңгөчтү жардым;*

4) адвербиалдык катыш (бышыктоочтук катыш). Мында аныктоочу сөз кыймыл-аракеттин кандай кырдаалда, кандай шартта болгондугун, анын мүнөзүн, сыпатын, ар кандай белгилерин билдирет: *Ал тез келди. Ормуш бүгүн кетти.* (165, 16-17-б.).

Бул сыяктуу синтаксистик катыштар сүйлөм тизмегинде сөздөрдүн маани жагынан жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышта айтылышынын натыйжасында дайыма сүйлөм ичинде жана сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосунда гана түзүлөт. Ушинтип, сүйлөөчү өз ой-пикирин башкаларга билдирүүдө айтылуучу ойдун мазмунуна, максатына ылайык тиешелүү сөздөр тандалып алынат да, алар ошол тилге мүнөздүү болгон грамматикалык эрежелердин, закондордун негизинде бири-бири менен жогоркудай сырткы жана ички байланышта келишип, бирдиктүү бир бүткөн ойду туюндурган сүйлөмдөр түзүлөт.

Демек, сүйлөм дайыма сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын маани жактан жана грамматикалык жактан өз ара байланышып айтылышы аркылуу уюшулат. Сүйлөм тутумундагы сөздөр синтаксистик функциясы боюнча сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарат. Сүйлөм мүчөлөрү, алардын ортосундагы байланыш, синтаксистик катыш сүйлөмдүн структурасын жана семантикасын түзөт. Ошондуктан сүйлөм мүчөлөрүн ажыратып талдай билүүнүн, алардын сүйлөмдөгү структуралык жана семантикалык кызматына терең түшүнүүнүн окуу жайларында кыргыз

тилин окутууда чоң практикалык мааниси бар. Буга чейин белгилегендей, сүйлөмдөр дайыма ар түрдүү сөз түркүмдөрүнүн бири-бири менен айкашып, байланышып айтылышы аркылуу түзүлөт. Албетте, ар бир сөз түркүмүнүн лексико-грамматикалык өзгөчөлүгүнө жараша алардын сүйлөмдү уюштурууга катышуу мүмкүнчүлүгү ар түрдүү болот. Ошондуктан сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүүнүн жана аларды уюштурууга катышкан сөздөрдүн, сөз айкаштарынын функциясын аныктоонун негизинде сүйлөмдүн составдык бөлүктөрүн анализдеп текшерүү ишине дайыма тиешелүү көңүл бурулуу зарыл. Сүйлөм тизмегиндеги сөздөр мааниси жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, белгилүү бир синтаксистик катышты туюндурат. Толук маанилүү сөздөрдүн ортосунда түзүлгөн ал синтаксистик катыштардын негизинде сөздөрдүн синтаксистик функциясы жана алардын сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарып тургандыгы аныкталат (85, 40-41-б.).

Мисалы: *Колхозчулар күн-түн эмгектеништи* (Т.С.).

Бул сүйлөмдө *колхозчулар* жана *эмгектеништи* деген сөздөр өз ара предикативдик катышта келип, сүйлөмдүн негизин түзүп турат (*Колхозчулар эмгектеништи*). Экинчиден, *колхозчулар* деген сөз грамматикалык жактан сүйлөм ичиндеги башка сөздөргө көз каранды эмес, тек гана сүйлөмдө ким жөнүндө сөз болуп жаткандыгын атап көрсөтүп, синтаксистик функциясы боюнча ээлик милдетти аткарып турат; *эмгектеништи* деген сөз грамматикалык жактан ээге баш ийип, аны жак, сан боюнча ээрчип айтылды жана ээ билдирген заттын

кыймыл-аракетин көрсөтүп, баяндоочтук милдетти аткарып турат.

Ал эми *Күжүрмөн малчыларыбыз быйыл мал төлдөтүүнү ийгиликтүү өткөрүштү* деген сүйлөмдөгү *күжүрмөн* деген сөз *малчыларыбыз* деген сөз менен атрибутивдик катышты түзүп, аныктоочтук милдетти аткарып турат; *быйыл, ийгиликтүү* дегендер *өткөрүштү* деген этиш менен адвербиалдык катышта келип, бышыктоочтук милдетти аткарып турат; *мал төлдөтүүнү* деген сөз да *өткөрүштү* деген этиш менен обьектилик катышты түзүп, толуктоочтук милдетти аткарып турат.

Сүйлөм мүчөлөрү - сүйлөм ичинде предикативдик айкаштын, ошондой эле сөз айкаштарынын формаларынын негизинде келип чыгып, сүйлөмдүн структуралык элементтеринин ортосундагы катышты билдирүүчү синтаксистик категория (42, 88-б., 19, 8-9-б.). Сүйлөмдүн тутумундагы сөздөр жана ажырагыс сөз айкаштары башка сөздөр менен болгон синтаксистик катышынын мүнөзүнө карай сүйлөмдүн ар түрдүү мүчөлөрүнүн милдетин (функциясын) аткарат.

Сүйлөм мүчөлөрү сүйлөмдү уюштуруудагы кызматына (ролуна), маанилик жана грамматикалык белгилерине жана кайсы сөз түркүмү менен байланышып тургандыгына карай сүйлөмдүн баш мүчөлөрү: ээ, баяндооч, айкындооч мүчөлөр; аныктооч, толуктооч, бышыктооч болуп бөлүнөт.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө ээ менен баяндооч кирет. Бул экөө сүйлөмдүн негизин, аны уюштуруучу борборду түзөт. Ээ менен баяндоочтун предикативдик катышынан эле толук кандуу сүйлөмдөр уюшула алат. Ошол себептүү ээ

менен баяндооч сүйлөмдүн баш мүчөлөрү деп аталат. Ээ менен баяндоочтун айланасына сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү топтолушат.

Ээ – эки составдуу сүйлөмдүн баш мүчөсү, грамматикалык жактан сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнө көз каранды эмес, мааниси жагынан баяндооч билдирген кыймыл-аракеттин, белгинин кимге тиешелүүлүгүн атап көрсөтөт.

Баяндооч – эки составдуу сүйлөмдүн баш мүчөсү, грамматикалык жактан сүйлөмдүн ээсине баш ийип (аны жак, сан боюнча ээрчип), ал билдирген заттын кыймыл-аракетин, белгисин туюндурат. Ээ менен баяндооч сүйлөм ичинде өз ара синтаксистик байланыштын ээрчишүү жолу аркылуу байланышат. Тактап айтканда, баяндооч грамматикалык жактан ээге баш ийип, аны жак жана сан боюнча ээрчип байланышат.

Мисалы: *Мен айыл чарба кызматкеримин (К.К.). Силер эртең экскурсияга чыгасыңар. Колхозчулар Жапарды ээрчип үйгө киришти (К.Б.).*

Айкындооч мүчөлөр грамматикалык жактан баш мүчөлөрдүн бирине таандык болуп айтылып, алардын ар түрдүү белгилерин, маанисин аныктап, толуктап, тактап турат.

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн классификациялоодо (түрлөргө бөлүүдө) анын төмөнкү белгилери эске алынуу керек: а) айкындооч менен аныкталгычтын синтаксистик катышынан келип чыккан грамматикалык мааниси, б) айкындоочтун милдетин кайсы сөз түркүмү аткарып тургандыгы жана аны аныкталгыч менен байланыштырган

грамматикалык байланыштын түрлөрү (ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш), в) аныкталгычтын кайсы сөз түркүмүнөн экендиги, г) аныктоочу сөз менен аныкталгычтын лексикалык маанисине да көңүл буруу зарыл, анткени сөздүн семантикасы да сүйлөм мүчөсүнүн синтаксистик кызматына таасир этпей койбойт (165 (а), 19-б.). Ушул белгилердин негизинде сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

Толуктооч кыймыл-аракет түздөн-түз же кыйыр түрдө багытталган затты (объектини) билдирет, же кандайдыр бир зат же анын белгилери (кыймыл-аракети, сапаты, касиети) жөнүндөгү түшүнүктү толуктайт. Толуктооч байланышкан сөзү менен башкаруу жолу аркылуу байланышат: *Окуу башталганча мектепти оңдоп бүтөбүз (К.Б.). Майданда жүргөн уулдарга гүлазык камдагыла (К.Б.). Анын али карааны Казанкулактан бийик (К.О.). Председатель эмне сизге оюнчукпу? (А.Уб.).*

Бышыктооч негизинен сүйлөмдүн этиш сөздөн турган мүчөсү менен (көбүнчө этиштик баяндооч менен) байланышып келип, ал билдирген кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн, мезгилин, ордун, максатын, себебин, сан-өлчөмүн бышыктап, тактап туюндурат. Айкашкан сөзү менен дайыма ыкташуу же кыйыр башкаруу жолу аркылуу байланышат: *Чын эле эртең сүйлөшөлүчү (М.Аб.). Алым айласыздан кайра келди. Бурулча ордунан биринчи турду (К.Ж.). Мен азыр мектепке барамын (К.Б.).*

Аныктооч айкындооч мүчөнүн башка түрлөрүнөн айырмаланып, зат атоочтон же заттык маанидеги башка сөздөрдөн турган сүйлөм мүчөсү менен байланышып, ал сөз

билдирген заттын сапатын, белгисин, касиетин, санын же бир жакка таандык экендигин билдирет. Аныкталып турган сөз менен дайыма ыкташуу жана таандык байланыш жолу аркылуу байланышат: *Жаңы техника–шахтерлордун таалайы* (С.Сас.). *Отуздай солдат туткундарды айдап кетишти* (К.Ж.). *Чоконун келини үнүн баспады* (К.Ж.).

Сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн катышы

Биздин речибиз эки негизги бирдиктен-сөздөн жана сүйлөмдөн түзүлөт. Сөздөр грамматикалык маанисинин, морфологиялык формаларынын жана синтаксистик функциясынын жалпылыгына карай сөз түркүмдөрүнө топтоштурулат. Ар бир сөз тигил же бул сөз түркүмүнүн өкүлү болуп эсептелет. Ал эми тилдеги сөздөр сүйлөмдүн тутумуна кирип, өзүнөн кийинки аныкталгыч сөз менен синтаксистик катышта айтылганда, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин (функциясын) аткарат. Башкача айтканда, сөздөр сүйлөмдүн составына даяр сүйлөм мүчөсү катары келип кирбейт, тескерисинче, алар сүйлөмдүн тутумунда колдонулганда гана анын тиги же бул мүчөсүнүн милдетин аткарат. Кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнүн өнүгүш процессинде толук маанилүү ар бир сөз түркүмү сүйлөм тизмегинде көбүнчө өзүнө гана мүнөздүү болгон негизги синтаксистик функциясында (синтаксистик милдетте) колдонула турган болуп калган. Мисалы: ээнин милдетин көбүнчө атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор,

жактама ат атоочтор аткарат. Баяндоочтун милдетин көбүнчө этиш сөздөр аткарат. Сын атоочтор, сан атоочтор, атоочтуктар негизинен аныктоочтун милдетин аткарат: **Бийик** тоону жанынан көр, башына чыкпа (Макал). **Айткан** таарынчыңдын жөнү бар (А.Уб.). Алар ар качан **күлкүлүү** же **кайгылуу** окуядан көп салууну жакшы көрөт (К.Ж.); тактоочтор, чакчылдар дайыма бышыктоочтун милдетин аткарат: **Калгандарын жайы-кышы** жайытта бага бербиз (А.Уб.). Тигине **алдыда** Жам-йла жеңем кетип бара жатат (Ч.А.). Зарыл теңтушуна **жылмая** карады (Т.С.). Ал **күлүмсүрөп** карап турду.

Табыш жөндөмөдөгү зат атоочтор, ат атоочтор ар дайым тике толуктоочтун милдетин аткарат, ошондой эле барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтор да көбүнчө кыйыр толуктоочтук милдетти аткарышат: **Бир** аздан кийин **туткундарды** да айдап келип калышты (К.Ж.). Комиссия **сени** Баткен районуна бөлүштүрдү. Жамийла аны **көкүрөккө** түртүп жиберди (Ч.А.). Анын да **жүрөгүндө** жаңы тилектер ойгонгонун, сезип жүрдүм (Ч.А.). Казанга **суудан** куя түшчү... (К.Ж.).

Демек, ар бир сөз түркүмүнүн биринчи иреттеги, өзүнө гана мүнөздүү болгон негизги синтаксистик функциясы болот. Бул жагынан алганда, сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрү белгилүү бир даражада бири-бирине туура келет жана өз ара тыгыз байланыштуу. Бирок ошондой болсо да, сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрү бири-бирине дайыма эле дал келе берет экен деп, экөөнү барабар кароого болбойт. Анткени азыркы кыргыз тилинде сөз түркүмдөрүнүн сүйлөм тутумунда туруп аткара турган

синтаксистик милдети (функциясы) бир кыйла кеңейген. Ар бир сөз түркүмү өзүнө гана мүнөздүү болгон негизги функциясынан башка дагы экинчи катардагы кошумча функцияны да аткара берет. Мисалы, уңгу түрдөгү сан атоочторго көбүнчө зат атооч менен байланышып келип, аныктоочтук милдетти аткаруу мүнөздүү болсо да, кээде ээлик милдетти да аткарып калат: *Кырк төрткө бөлүнөт.*

Сын атооч менен атоочтуктарга негизинен аныктоочтук милдетти аткаруу мүнөздүү болгону менен, субстантивдик мааниде колдонулганда, ээнин функциясын аткара берет: *Берген баатыр эмес, алган баатыр (Макал). Жаман аз камын ойлойт, жакшы эл камын ойлойт (Макал).*

Ошондой эле, айрым сын атоочтор этиш менен байланышып, кыймыл-аракеттин ар кандай белгисин билдирсе, бышыктоочтук милдетти аткарып калат: *Тоодогу жолду ал жакшы билет («СК»).* Кээде ээнин сапаттык белгисин билдирип, баяндоочтук функцияда келет: *Айдын теңи караңгы, теңи жарык (Макал).*

Атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор көбүнчө ээлик (кээде баяндоочтук) милдетти аткарганы менен, айрым учурларда экинчи бир зат атооч менен ыкташып байланышып, анын ар түрдүү белгисин билдирсе, аныктоочтук милдетти аткарып калат: *Тойчубек трайке кемселин даки куру менен курчады (Ч.А.).*

Кээде бирдей эле формадагы сөздөр, мисалы, мейкиндик жөндөмөлөрдөгү сөздөр өзүнүн жана байланышкан сөзүнүн семантикалык өзгөчөлүгүнө карай бирде толуктоочтук милдетти аткарышса, бирде бышыктоочтук милдетти аткарып калышат.

Салыштыр. Бүгүн **малчыларга** сыйлык тапшырылды.
– Райондун кызматкерлери **малчыларга** жөнөп кетишти.

Мында биринчи сүйлөмдөгү барыш жөндөмөдөгү «**малчыларга**» деген конкреттүү маанидеги зат атооч өзүнөн кийинки «**тапшыруу**» маанисиндеги этиш менен байланышта айтылып, сыйлыктын кимге тапшырылгандыгын көрсөтүп турат, бул сөз кимдерге? деген суроого жооп берип, сүйлөм ичинде толуктоочтук милдетти аткарат. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү барыш жөндөмөдөгү ошол эле зат атооч өзүнөн кийинки «**жөнөп кетишти**» деген кыймыл этиш менен байланышып айтылгандыктан, кыймыл-аракеттин багытталган ордун көрсөтүп турат; кайда? деген суроого жооп берип, орун бышыктоочтун милдетин аткарат.

Же: *Не бир кызыктуу китептер **Асанда** болот. – Дары чөптөрдүн көбү **тоодо** болот.*

Бул сүйлөмдөрдөгү жатыш жөндөмөдөгү **Асанда**, **тоодо** деген зат атоочтор «*бирөөдө*», «*бир жерде болуу*» маанисиндеги (статикалык маанидеги) **бол** деген эле бирдей этиш менен байланышып турат. Бирок ага карабастан «**Асанда**» деген зат атооч конкреттүү заттык мааниде тургандыктан, кимде? деген суроого жооп берип, толуктоочтук милдетти аткарат; ал эми «**тоодо**» деген зат атооч мейкиндик маанини билдирип тургандыктан, кайда? деген суроого жооп берип, орун бышыктоочтук милдетти аткарат.

Жогоруда айтылгандардын негизинде төмөнкүдөй жыйынтыкка көлүүгө болот:

1) сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин дайыма сөз түркүмдөрү аткарат. Адатта, ар бир сөз түркүмүнүн өзүнө гана мүнөздүү болгон биринчи иреттеги негизги синтаксистик функциясы болот;

2) ошону менен бирге, ар бир сөз түркүмү өзүнө гана тиешелүү болгон негизги функциясынан башка дагы экинчи катардагы кошумча функцияны да, тактап айтканда, сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнүн милдетин да аткара берет;

3) демек, сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрү дайыма эле бири-бирине дал келе бербейт, жөн гана алар бири-бири менен тыгыз байланыштуу грамматикалык категориялар. Академик В.В.Виноградов айткандай, «Между частями речи и членами предложения есть связь и даже взаимодействие, но нет параллелизма» (42, 88-б.).

Сөз түркүмү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосунда белгилүү бир байланыштын болушу менен бирге, кээ бир айырмачылыктар да бар.

Бул жөнүндө проф. Никитин В.М. «Вопросы теории членов предложения» деген эмгегинде төмөнкүлөрдү белгилейт:

-сөз түркүмү сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат, демек ал тилдин бирдиги, сүйлөм мүчөсү болсо сөз түркүмү тарабынан туюндуруулучу категория, демек ал сүйлөмдүн, речтин бирдиги, ал (сүйлөм мүчөсү) сүйлөмдөн тышкары жашабайт; ал эми сөз болсо сөз түркүмү катары сүйлөмдөн, сөз айкашынан тышкары жашай берет;

-сөз түркүмү түзүлүп, калыптанып бүткөн нерсе, сүйлөм мүчөсү пикир алышуу учурунда гана уюшула турган нерсе;

-сөз түркүмү - сүйлөм мүчөсүнүн формасы, сүйлөм мүчөсү - сөз түркүмүнүн сүйлөм ичинде гана билдире турган кошумча мазмуну;

-сөз түркүмү-морфологиялык категория, сүйлөм мүчөсү - синтаксистик категория. Ошондуктан ага тиешелүү белгилерди синтаксистен караштыруу керек;

-сөз түркүмү - тиги же бул сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаруучу сөз, сүйлөм мүчөсү тиги же бул сөз түркүмүнүн аткаруучу негизги синтаксистик кызматы;

-сөз түркүмү менен сүйлөм мүчөсүнүн бирдиктүүлүгүн ал экөөнү тең бир эле сөз, бир эле лексикалык бирдик аркылуу билдирип туруучу сүйлөмдүн өзүнүн ички түзүлүшүнөн көрүүгө болот;

-ушинтип, сөз түркүмү менен сүйлөм мүчөсү бирдей эмес, бири-бирине окшош эмес, бирок ич ара тыгыз байланыштуу; сөз түркүмү сөздүн сырткы кабыкчасын түзөт, сүйлөм мүчөсү болсо анын башка сөз менен болгон катышын, кошумча функциясын түзөт (143, 179-180-б.). Проф. В.М.Никитин тарабынан көрсөтүлгөн сөз түркүмү менен сүйлөм мүчөсүнүн ортосундагы мындай айырмачылыктар кыргыз тилиндеги сөз түркүмү менен сүйлөм мүчөсүнүн ортосундагы айырмачылыктарга да толугу менен мүнөздүү.

Сүлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн аныктоонун жолдору

Айрым учурларда айкындооч мүчөнүн түрлөрүн бири-биринен так ажыратуу иши бир топ кыйынчылыктарды туудурат: Эзгөчө мейкиндик жөндөмөдөгү зат атоочтор жана

кээ бир жандоочтук айкаштар кээде бышыктоочтук милдетти аткарсат, кээде кыйыр толуктоочтук милдетти аткарып калат. Ошондуктан айкындоочтун түрлөрүн бири-биринен ажыратуу ишине өтө кылдаттык менен көңүл буруу керек. Бул үчүн негизинен алардын төмөнкү белгилерин эске алуу зарыл.

1) Сүйлөм тутумундагы тиги же бул сөз айкындоочтун кайсы түрүнө кирерин ажыратуу үчүн, ал сөздүн грамматикалык маанисине карай синтаксистик маанилик суроону туура бере билүү керек. Синтаксистик суроо сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик катыштын мүнөзүнө, сөздүн грамматикалык маанисине карай берилет.

Мисалы: *Китепти **Алымга** бердим. Малчылар жайлоого көчүштү.* Бул сүйлөмдөрдөгү «**Алымга**», «**жайлоого**» деген эки сөз тең бирдей формада, барыш жөндөмөдө турушат. Бирок «**Алымга**» кыймыл-аракет багытталган конкреттүү обьектини (**Алымга берди**-обьектилик катыш) билдирип турат, ошондуктан ал кимге? деген суроого жооп берип, толуктоочтук милдетти аткарат. Ал эми «**жайлоого**» деген мейкиндик маанидеги сөз кыймыл этиш (көчүштү) менен айкашып, орундук катышты билдирип турат, ошол себептүү ал кайда? деген суроого жооп берип, орун бышыктоочтук милдетти аткарды.

Ошондой эле: *Мен **Ормуш менен** келдим. Ал каармандык менен согушту* деген сүйлөмдөрдөгү «**Ормуш менен**», «**каармандык менен**» деген жандоочтук айкаштар сырткы түрү жагынан окшош, бирок грамматикалык маанилери ар башка: биринчи сүйлөмдө **менен** жандоочу адамдын атын билдирген конкреттүү зат

атооч менен айкашып айтылып, кыймыл-аракеттин бирөө менен бирге аткарылгандыгын көрсөтсө, экинчисинде сыпаттык маанидеги «каармандык» деген абстрактуу зат атооч менен айкашып айтылып, кыймыл-аракеттин аткарылыш сыпатын билдирип турат. Ошол себептүү «**Ормуш менен**» деген айкаш ким менен? деген суроого жооп берип, толуктоочтук милдетти аткарса, «**каармандык менен**» деген айкаш кандай? деген суроого жооп берип, сыпат бышыктоочтук милдетти аткарып турат.

2) Аныктооч, толуктооч, бышыктоочтордун милдетин, негизинен, кайсы сөз түркүмдөрү аткараарын так билүү керек. Мисалы, аныктоочтун милдетин көбүнчө сын атоочтор, сан атоочтор, атоочтуктар, илик жөндөмөдөгү зат атоочтор аткарат; толуктоочтун милдетин иликтен башка жөндөмөлөрдөгү конкреттүү зат атоочтор жана башка атооч сөздөр аткарат; бышыктоочтун милдетин, негизинен, тактоочтор, чакчылдар, мейкиндик жөндөмөдөгү орундук, мезгилдик маанидеги зат атоочтор аткарат.

3) Айкындоочтун тиги же бул түрү сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышып тургандыгына жана ал айкындалып турган мүчөнүн милдетин кайсы сөз түркүмү аткарып тургандыгына да көңүл буруу керек. Эгерде этиштик баяндооч менен же сүйлөмдүн этиштен турган башка мүчөсү менен байланышып, аны айкындап турса, ал бышыктооч же толуктооч болот; эгерде сүйлөмдүн зат атоочтон турган ар кандай мүчөсүн айкындап турса, ал аныктооч болот.

4) Айкындооч менен айкындалып турган сөз өз ара синтаксистик байланыштын кайсы түрү аркылуу

байланышып тургандыгын да эске алуу керек. Аныктооч өзүнөн кийинки аныкталгыч менен дайыма ыкташуу жана таандык байланыш жолу аркылуу байланышат; толуктооч тике жана кыйыр башкаруу жолу аркылуу, бышыктооч ыкташуу жана кыйыр башкаруу жолу аркылуу байланышат.

5) Мейкиндик жөндөмөдөгү зат атоочтор кээде орун бышыктоочтук милдетти аткараса, кээде кыйыр толуктоочтук милдетти аткарып калат. Сүйлөм ичинде келген андай сөздөр кандай синтаксистик функцияда колдонулуп тургандыгын ажыратуу үчүн, алардын ички маанисине жана кандай суроого жооп беришине терең көңүл буруу керек. Эгерде ал жөндөмөдөгү сөздөр предметтик маанини берип, кимге? эмнеге? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден? деген суроолорго жооп берсе, кыйыр толуктооч болот: *Душман биздин жерибизге көз артты (Т.С.). Жаш кулундар желеде жулкунушат. Каныбек келаткан арабадан качып, көрүрөгө карай басты (К.Ж.).*

Эгерде ушул эле жөндөмөдөгү зат атоочтор мейкиндик маанини билдирип, кайда? каякка? кайдан? деген суроолорго жооп берсе, орун бышыктоочтук милдетти аткарып калат: *Азыр ал колхоздо иштейт (К.Б.) Осмон көчээ жайлоого кетти. –Жок... ушул короодон көргөнмүн (К.Ж.).*

Мейкиндик жөндөмөдөгү зат атоочтордун кыйыр толуктооч же орун бышыктооч болушу аны менен байланышкан этиштин мааниси менен да байланыштуу болот: эгерде этиш багыттык, орундук маанидеги кыймыл-аракетти билдирсе, аны менен байланышкан предметтик маанидеги зат атооч да кээде бир аз орундук мааниге ээ

болуп, кайда? кайдан? деген суроолорго жооп берип, орун бышыктоочтук милдетти аткарып калат.

Салыштыр: 1) *Султан эки айдан бери малда жүрөт.* (-*Султан кайда жүрөт?* – *малда* –орун бышыктооч). 2) *Өсөр малда өлүм жок.* (-*Эмнеде өлүм жок?* –*малда* –кыйыр толуктооч). 1) *Ал чөпкө кетти.* (Ал *кайда* кетти? –*чөпкө* – орун бышыктооч). 2) *Атты чөпкө кой.* (Атты *эмнеге* койду? – *чөпкө* –кыйыр толуктооч). 1) *Балык сууда жашайт.* (Балык *кайда* жашайт? –*сууда* –орун бышыктооч). 2) *Бул сууда туз аз.* (Туз *эмнеде* аз? –*сууда* –кыйыр толуктооч).

Экинчи жагынан, 1-пункттагы сүйлөмдөрдөгү *малда, чөпкө, сууда* деген сөздөр конкреттүү маанисинде эмес, алардын ички семантикасында абстракцияланган бир аз мейкиндик маанисин бар экендиги сезилип турат. Ошондуктан ал сөздөргө кайда? деген суроону берип, орун бышыктооч катары кароо ылайыктуу деп эсептейбиз.

6) Мейкиндик жөндөмөдөгү кээ бир зат атоочтордун орун бышыктооч же кыйыр толуктооч экендигин так ажыратуу бир кыйла кыйынчылыкты туудурат. Мындай учурда алардын төмөнкүдөй белгилерине көңүл буруу зарыл: а) эгерде андай формадагы сөз кандайдыр бир зат жайгашкан конкреттүү бир нерсени көрсөтүп, өзүнүн предметтик маанисин толук сактап турса, кыйыр толуктооч болот.

Мисалы: *Алым кроватта жатат. Ал стулга олтурду. Зуура машинага түштү.*

Бул сүйлөмдөрдөгү белгиленген сөздөрдү кыйыр толуктооч же орун бышыктооч деп дароо эле так айта салуу кыйын. Бул сыяктуу сөздөрдүн ички семантикасына өтө

кылдаттык менен көңүл буруу керек. Ушул планда алып караганда, бул сөздөр субъект жайгашкан нерсени көрсөтүү менен бирге, өзүлөрүнүн конкреттүү предметтик маанисин да сактап, объектилик катышты билдирип турушат, ошондуктан аларды кыйыр толуктооч деп кароого туура келет.

Ал эми Султан *жерде* жатат. Түйүнчөк *бурчта* турат деген сүйлөмдөрдү алсак, андагы *жерде*, *бурчта* деген сөздөр субъект жайгашкан мейкиндикти, орунду көрсөтүп турат, ошол себептүү мындай маанидеги сөздөрдү орун бышыктооч деп кароо керек.

7) Мейкиндик жөндөмөдөгү сөздөрдүн айрымдарында предметтик маани менен орундук маани бирдей деңгээлде болот да, эмнеге? кайда? деген суроолорго бирдей жооп бере берет. Натыйжада аларды айкындоочтун тиги же бул түрүнө кирет деп көсө айтууга болбойт; аларда кыйыр толуктоочтун да, орун бышыктоочтун да белгилери болот. Ошол себептүү ал сыяктуу сөздөрдү синтаксистик талдоо мезгилинде кыйыр толуктооч деп да, же орун бышыктооч деп да кароого болот – андан орчундуу ката жиберилди деп эсептөөгө болбойт. Же болбосо андай маанидеги сөздөрдү кандайдыр бир «аралык категорияга» («промежуточная категория») кирген «бышыктоочтук толуктооч» («обстоятельственное дополнение») деп кароого да болот (111, 37-б.).

Мисалы: Булбул *бутакка* конду

а) Булбул *эмнеге* конду? – *бутакка* (кыйыр толуктооч)

б) Булбул *кайда* конду? – *бутакка* (орун бышыктооч)

Бул сөздө («**бутакка**») орун бышыктоочтук да, толуктоочтук да белги болгондуктан, «бышыктоочтук толуктооч» деп да кароого болот.

Ушинтип айкындооч мүчөнүн түрлөрүн ажыратууда жогоруда көрсөтүлгөн белгилерге жана контекстке көңүл буруу зарыл. Айкындооч мүчөлөргө талдоо жүргүзүүдө алды менен тиешелүү сөздүн грамматикалык семантикасына карай ага синтаксистик (маанилик) суроону берүүдөн баштоо ылайыктуу, андан соң ал сөзгө тиешелүү болуп турган башка белгилерди эске алуу менен ал сөздүн айкындооч мүчөнүн кайсы түрүнө кирерин тактап алууда болот.

Сүйлөмдүн структуралык түзүлүшү жөнүндө

Сүйлөмдүн структуралык схемасы эки түрдүү формада кездешет:

1) бир катар сүйлөмдөр (жалаң сүйлөмдөр) өз ара предикативдик байланышта турган ээ менен баяндоочтун гана катышынан уюшулуп (минимальные структурные схемы), толук бүткөн ойду туюндурат: **Бороон басылды** (К.Б.). **Сен кечикпе** (А.Т.).

2) Көпчүлүк сүйлөмдөрдүн структуралык схемасы кеңири формада болот (расширенные структурные схемы). Мындай учурда айтылуучу ойдун мазмунуна ылайык сүйлөмдүн баш мүчөлөрү тиешелүү айкындооч мүчөлөр менен байланышта айтылып, структуралык жактан кеңейип,

кеңири семантикалык түшүнүктү билдирет (33,440-441, 447-448-б.).

Мисалы, кыргыз тилинде: Калың чөп менен аралаш чыккан уйгактар дароо эле кийимге жабышып жатты («Жаш Ленинчи»). Алардын бригадасы быйыл жылдык планды мөөнөтүнөн мурда орундатты («СК»).

Азыркы мезгилдеги синтаксистик окуу боюнча орус тил илиминде сүйлөм конструктивдик (структуралык), коммуникативдик жана семантикалык аспектиде да изилдене баштады. Сүйлөм мүчөлөрүн конструктивдик (структуралык) аспектиде изилдеген илимий эмгектерде сүйлөмдүн баш мүчөлөрү болгон ээ менен баяндоочко гана көңүл бурулат да, ал эми айкындооч мүчөлөрдүн сүйлөмдүн структуралык түзүлүшүн уюштурууга түздөн-түз катышы жок деп каралат.

Алсак, 1980-жылы жарыкка чыккан академиялык «Русская грамматика», т. II, Синтаксис (М., 1980) деген капиталдык эмгекте сүйлөмдүн структуралык негизин ээ менен баяндооч түзөт деп белгиленген. Ал эми сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү (второстепенные члены), анын түрлөрү аныктооч, толуктооч, бышыктоочтор жалпы жонунан «распространяющие члены предложения» (сүйлөм структурасын кеңейтүүчү мүчөлөр) деп аталган. Алар сүйлөмдүн структуралык түзүлүшүнүн компоненттери боло албайт, предикативдик катыштагы баш мүчөлөрдүн составын кеңейтүүгө гана катышат деп көрсөтүлгөн (59, 90-б.). Мындай мүчөлөр сүйлөмдүн мазмуну боюнча кошумча маалымат берип, анын маанисин байытат. «Распространяющие члены» (сүйлөм структурасын

кеңейтүүчү мүчөлөр) семантикасы боюнча сүйлөм ичинде обьектини, субъектини, ар түрдүү маанидеги аныктоочуну билдирери белгиленген: *Мальчик читает книгу. Ребенку весело. С утра дует холодный ветер. Поезд идет быстро.* (59, 90-б.). Демек, «распространяющие члены» даде традициялык айкындооч мүчөлөр сыяктуу эле обьектилик, аныктоочтук, бышыктоочтук катышты билдирери жогорку мисалдардан көрүнүп турат. Ушинтип, азыркы синтаксистик окуу боюнча предикативдик минимумду түзгөн ээ менен баяндооч сүйлөмдүн баш мүчөсү катары эсептелет да, предикативдик минимумду түзүүгө катышпаган сүйлөмдүн башка мүчөлөрү (традициялык окуу боюнча айкындооч, анын түрлөрү) «распространители» деп каралат (33, 490-491-б.). Бирок тилдик фактыларга караганда, сүйлөмдүн баш мүчөлөрү гана эмес, анын айкындооч мүчөлөрү да көпчүлүк жайылма сүйлөмдөрдө структуралык жактан зарыл керектүү компонент катары катыша алат деп айтууга болот.

Өзгөчө сүйлөмдүн баяндоочу өтмө этиштерден болсо, ал дайыма өзүнөн мурун толуктоочтун катышып айтылышын талап кылат, жана ал экөө мааниси жана грамматикалык формасы боюнча өз ара тыгыз байланышта айтылат, натыйжада сүйлөм структуралык жактан кеңейет. Мындай учурда толуктооч сүйлөм курулушунда (структурасында) сөзсүз катышуучу негизги компоненттеринин бири болуп эсептелинет. Эгерде мындай сүйлөмдүн составынан толуктоочту чыгарып койсок, ал түзүлүшү (структурасы) жагынан толук болбой калат.

Мисалы: *Мен жоготтум. Ал батты десек, айтыла турган ойду толук бере албайт. Биринчисинде жоготтум* деген өтмө этиш өз алдында табыш жөндөмөдөгү тике толуктоочтун кошулуп айтылышын талап кылып турат; экинчисинде *батты* деген кыйыр өтмө этиш алды жагында барыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктоочтун турушун талап кылып турат. Ошол тиешелүү толуктоочтор кошулуп айтылганда гана, сүйлөм структуралык жагынан толук уюшулуп, толук маанини бере алат: *Мен ачкычты жоготтум. Ал сазга батты.*

Эгерде сүйлөм тизмегинде тиешелүү тике же кыйыр толуктоочтор катышып айтылбаса, анда жогоруда белгиленгендей, сүйлөм структуралык жактан (түзүлүшү жагынан) толук уюшулбай, мааниси да анчалык ачык болбой калат. Ошол себептүү толуктоочтор да мындай учурларда сүйлөмдүн зарыл керектүү компоненттеринин бири катары кызмат аткарат.

Салыштыр: тике толуктоочтор боюнча: *Тетиги куржунду сөгүңүзчү (К.Ж.). –Тетиги... сөгүңүзчү. Жел көйкөлгөн көк шиберди ыргайт (К.Ж.). –Жел көйкөлгөн... ыргайт. Алима сыр кашыктагы курутту анын оозуна жакын алпарды (М.Абд.) –Алима сыр кашыктагы ... анын оозуна жакын алпарды.*

Кыйыр толуктоочтор боюнча: *Элимдин таалайына сүйүнөм (А.Т.). –Элимдин ... сүйүнөм. Төмөнкү класста сүрөт сабагы болчу эмес (А.Т.). –Төмөнкү... сүрөт сабагы болчу эмес. Кемегеден колу кетпеген шордуу эле (К.Б.). - ... колу кетпеген шордуу эле. Алар күтпөгөн көрүнүшкө*

таңыркай калышты (А.Т.). –Алар күтпөгөн ... таңыркай калышты.

Аныктоочтор да дайыма эле сүйлөмдүн структуралык схемасына аны уюштуруучу компоненттердин бири катары катыша албайт. Бул жөнүндө проф. В.В.Бабайцева «в состав структурных схем предложения в качестве строевых компонентов могут входить все члены предложения, за исключением прилагательного – определения», -дейт (19, 21-б.). Бул тууралуу проф. Н.А.Баскаков: аныктооч өзүнүн функциясына ылайык сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн жана айкындооч мүчөлөрүнүн белгилерин конкреттештирип, тактап көрсөтөт. Бирок анын дайыма эле сүйлөмдүн ар бир мүчөсүн аныктап турушу зарыл эмес. Ошондуктан аныктоочту сүйлөм тутумунан чыгарып койсок, андан сүйлөмдүн жалпы мазмуну өзгөрбөйт, сөз болуп жаткан түшүнүк гана конкреттүү мааниге ээ боло албай калат, -дейт (29, 66-б.). *Чындыгында да: кечки сабакты бирге даярдайлы, -деди Гүлай (А.Т.). Жаш келин замандаш жолдошунун айткандарына макул болду (Т.С.). Айткулу кызыл-тазыл желек кармап, калың элге барып кошулду (К.Б.). Бир ичим муздак суу көзүнөн учту (К.Б.). Бир көсө ачкыл айранды тынбай тартып жиберди (Ч.А.)* деген сыяктуу сүйлөмдөрдөгү кара шрифт менен терилген аныктоочторду сүйлөм тутумунан алып койсок, алар аныктап турган аныкталгычтардын ар түрдүү белгиси гана конкреттүү көрсөтүлбөй калат, бирок ал сүйлөмдөр туюндурган негизги ойдун маниси жана сүйлөмдүн структуралык негизи өзгөрбөйт. Ушул себептүү сүйлөмдүн структуралык түзүлүшү (структуралык схемасы) үчүн баш

мүчөлөр сөзсүз керектүү (обязательный) грамматикалык категория, айкындооч мүчөлөр болсо факультативдик (анча зарыл эмес) категория деп эсептелинет (19, 36-б.). **Бирок, биздин оюбузча**, аныктоочтор сүйлөмдүн предикативдик борборун, структуралык схемасын түзүүгө түздөн-түз катышпайт, ал сүйлөм структурасын кеңейтүүчү гана мүчө («распространяющий член») деп, анын сүйлөм түзүлүшүндөгү кызматын чектеп коюуга болбойт. Тилдик фактыларга караганда, көпчүлүк учурларда сүйлөм аркылуу кабар бериле турган ой-пикирди толук жана маани-мазмунун туура, так берүү үчүн аныктоочтор да сүйлөмдүн зарыл керектүү структуралык компоненти катары колдонулат. Мындай учурда аныктоочторду сүйлөм составынан түшүрүп айтсак, сүйлөмдүн структурасы да, мааниси да бузулат.

Салыштыр: *Каныш байбиче менен Айымжан экөө сырдаш* кишилер (Т.С.). –Каныш байбиче менен Айымжан экөө ... кишилер. Ал *классташ* балдары менен экскурсияга кетти. –Ал... балдары менен экскурсияга кетти. Бул кишинин өзүн көргөнүбүзгө **он беш эле** күн болду. –Бул кишинин өзүн көргөнүбүзгө ... күн болду. Мен **эки жүздүү** кишилерди жек көрөм (М.Алыб.). –Мен ... кишилерди жек көрөм. **Жуулбаган** жемишти жеш коркунучтуу («Ош жаңырыгы»). Ошондой эле, аныкталгыч билдирген заттын кимге, эмнеге таандык экендигин билдирүүчү илик жөндөмөдөгү аныктоочтор да сүйлөмдүн структурасында милдеттүү түрдө катышуучу айкындооч мүчө болуп эсептелет. Эгерде андай илик жөндөмөдө турган

аныктоочту сүйлөм тизмегинен түшүрүп айтсак, анда сүйлөмдүн структурасы да, мааниси да бузулат.

Салыштыр: Фермерлер **түшүмдүн** жогорулашы үчүн талыкпай эмгектеништи. –Фермерлер... жогорулашы үчүн талыкпай эмгектеништи. Ажырашар дос **ээрдин** кашын сурайт (Макал). –Ажырашар дос ... кашын сурайт. Асман чайытта **ай** ачык. **Кароол дөбөнүн** чокусунда да томуктай булут жок (К.Ж.). –Асман чайытта **ай** ачык. ... чокусунда да томуктай булут жок.

Ошондой эле, ыкташуу жана бошоң башкаруу (слабое управление) жолу менен байланышып, адвербиалдык катышты билдирген сүйлөмдүн бышыктооч мүчөлөрү аныкталгыч менен грамматикалык жактан бир аз бошоң байланышат. Ошол себептүү бышыктоочторду сүйлөм тизмегинен жеңил эле түшүрүп айта берүүгө болот. Албетте, мындай учурда сүйлөмдө кабар берилген кыймыл-аракеттин түрдүү белгилери (аткарылыш мүнөзү, мекени, орду, себеби ж.б.) жөнүндө тиешелүү маалымат берилбей калышы мүмкүн, бирок андай сүйлөмдүн структуралык негизи бузулбайт.

Салыштыр: Зайна экөө **дайыма** китепти бирге окушчу (Т.С.).

–Зайна экөө ... китепти бирге окушчу. Лиза **акырын** чыгып кетти (К.Ж.). –Лиза ... чыгып кетти. Атасы **Ташкөмүрдө** жумушчу болуп иштейт. –Атасы ... жумушчу болуп иштейт. Чоң ата, чоң энеси **күздө** келте оорудан каза тапкан (К.Б.). –Чоң ата, чоң энеси... келте оорудан каза тапкан.

Бул сүйлөмдөрдөгү бегиленген бышыктоочторду сүйлөм тутумунан чыгарып коюп колдонсок, андан сүйлөмдүн структуралык негизи бузулган жок, ошондуктан алардын туюндурган мааниси да начарлаган жок. Бирок бул сыяктуу фактыларга карап эле бышыктоочтордун сүйлөм тутумунда сөзсүз катышып айтылышы зарыл эмес, аны сүйлөм составынан каалаган учурда түшүрүп айта берүүгө болот деген жыйынтыкка келе калууга да болбойт.

Көпчүлүк учурда бышыктоочтор да сүйлөмдү структуралык жактан толук уюштуруучу зарыл компонент катары катышат. Мындай учурда аны сүйлөм тизмегинен түшүрүп айтсак, анын структурасы да, мазмуну да бузулат.

Салыштыр: *Жапардын күнү да, түнү да эгин талаасында*

өткөн (К.Б.). –Жапардын күнү да, түнү да ... өткөн. Менин оюмча, ушул иштерди акылдашууга кетсе керек (К.Ж.). – Менин оюмча, ушул иштерди ... кетсе керек. Биздин келгенибизге бир топ болуп калган (М.Э.). –Биздин келгенибизге ... болуп калган. Беш баланын улуусу Мария быйыл он сегизге чыкты (Т.С.). –Беш баланын улуусу Мария быйыл ... чыкты.

Ушул сыяктуу эле, бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн баш мүчөсү менен байланышып айтылган айкындооч мүчөлөр да андай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн зарыл керектүү компонентин түзөт.

Мисалы: *Жайдын толуп турган мезгили. Жаш кадырын карыганда билет (Макал). Үч-Дөбөгө сууну түндүк жактан чыгарууга болот (Ч.А.).*

Бул мисалдарда келтирилген атама сүйлөмдүн, жалпылама жактуу жана жаксыз сүйлөмдүн тутумундагы айкындооч мүчөлөрдү түшүрүп койсок, алардын структурасы бузулуп, «*мезгили*», «*билет*», «*чыгарууга болот*» деген баш мүчөлөрү сүйлөм болуудан калат.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы синтаксистик окуу боюнча сүйлөмдүн минималдык структуралык негизин (структуралык схемасын) сүйлөмдүн баш мүчөлөрү түзөт, традициялык айкындооч мүчөлөр болсо сүйлөмдүн структуралык схемасына кирбейт, алар сүйлөмдүн структурасын (сүйлөм курулушун) кеңейтүүчү мүчөлөр («распространяющие члены») болуп эсептелет, андай мүчөлөр сүйлөмдүн мазмунуна кошумча маалымат кошуп, маанисин байытат (166, 90-91-б.). Бирок проф. В.В.Бабайцева сүйлөмдүн структуралык схемасы жөнүндөгү бул жалпы жобо сүйлөмдүн көп түрдүү структуралык түрлөрүнүн бардыгы үчүн мүнөздүү эмес. Айкындооч мүчөлөр бир тутумдуу сүйлөмдүн айрым түрлөрүнүн, өзгөчө жаксыз сүйлөмдүн структуралык схемасына кире алат, -деп көрсөтөт (19, 20-21-б.). Биз да айкындооч мүчөнүн түрлөрү толуктооч, аныктооч, бышыктоочтор кыргыз тилинде да жайылма жана бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн структуралык схемасына анын зарыл компоненти катары кирип, сүйлөмдүн «кеңейген структуралык схемасын» («расширенные структурные схемы») уюштурарын тилдик фактылардын негизинде далилдеп көрсөтүүгө аракеттендик. Кыскасы, айкындооч мүчөлөр сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн тутумун кеңейтүү функциясы менен гана чектелбестен,

сүйлөмдүн структуралык зарыл элементи да кызматын аткара алат (Бабайцева В.В. Аталган эмгеги, 33-б.).

Сүйлөм – адамдын ой-пикирин башкаларга билдирүүчү негизги каражат. Бул негизги функциясын ийгиликтүү аткаруу үчүн ал структуралык жактан гана толук уюшулбастан, семантикалык жактан да толук уюшулуш керек. Ал эми сүйлөмдүн семантикалык жактан толук уюшулушунда, айтыла турган ойду толук, так жана жеткиликтүү даражада түшүнүктүү кылып берүүдө айкындооч мүчөлөрдүн, алардын ичинде аныктоочтордун ролу өтө чоң.

Мисалы: *Күлүк таптап чапкан саяпкерди; кыраан таптап салган мүнүшкөрдү; тайган агытып, аскадан аркар аткан мергенди; алтын, күмүштү дүкөндө иштеген зергерди; деле толгон өнөрлүү, шыктуу, кунттуу кишилерди Чыныбек өзүнө коңшу кондураат* (Т.С.).

Бул көп составдуу жөнөкөй сүйлөмдүн минималдуу структуралык схемасы (предикативдик негизи) – «**Чыныбек кондураат**». Ал эми сүйлөмдүн тутумундагы атоочтук түрмөктөрдөн турган жайылма аныктоочтор жана бир өңчөй аныктоочтор өзүнөн кийинки толуктоочтордун түрдүү белгисин көрсөтүп, сүйлөм билдирген кеңири информацияны бирге туюндуруп турушат.

Ал эми 1970-жылы жарыкка чыккан «Грамматика современного русского литературного языка» (М., 1970) деген эмгекте жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык схемасынын компоненттери катары баш мүчөлөр (ээ, баяндооч) гана каралат, айкындоочтор (второстепенные

члены предложения) сүйлөмдүн структуралык схемасына киргизилген эмес (60, 543-б.). Бирок айкындоочторду минтип сүйлөм мүчөлөрүнүн системасынан чыгарып коюу лингвисттер тарабынан кеңири колдоого алынган жок, себеби алар: мындай пикир тилдик системага карама-каршы келет; баш мүчөлөр болгон жерде баш мүчөгө кирбеген айкындооч мүчөлөр да болуу керек, -деп эсептешет («там где есть главные члены, должен быть и неглавные» - дешет). (19, 14-б.). Ошондуктан 1980-жылкы «Русская грамматика» (М., 1980) деген китепте айкындооч мүчөлөр («второстепенные члены») кайрадан сүйлөм мүчөлөрүнүн системасына «распространяющие члены предложения» («сүйлөм структурасын кеңейтүүчү мүчө») деген термин менен киргизилген. Бирок алар сүйлөмдүн структуралык схемасына кирбейт, мааниси боюнча обьектилик жана аныктоочу ж.б. катышты билдирип, сүйлөмдүн жалпы структуралык курулушун кеңейтет деп көрсөтүлгөн (59, 136-б.). Бирок бул академиялык грамматикада жана айрым башка грамматикаларда да (33, 147, 148-б.) сүйлөм структурасын кеңейтүүчү мүчөлөр («распространяющие члены», «расширители») маанисине жана морфологиялык өзгөчөлүктөрүнө карай аныктооч, толуктооч бышыктооч деген түрлөргө бөлүнбөйт. Минтип айкындоочту жана анын түрлөрүн окутууну окуу китептеринен чыгарып коюу сүйлөм мүчөлөрүн окутуу ишин белгилүү бир өлчөмдө жөнөкөйлөштүрүшү мүмкүн. Бирок, экинчи жагынан, окуу китептеринде айкындоочтун түрлөрү жөнүндө кеңири маалымат берилбесе, сүйлөмдүн структуралык түрлөрүн аныктоо, алардын ичинде, жалаң жана жайылма

сүйлөмдөрдүн чегин ажыратуу иши кыйындайт; сүйлөмдүн бай структурасын ар тараптан терең изилдөөгө мүмкүнчүлүк чектелет. Ошону менен бирге, окуучулардын сөз маданиятын өстүрүү, стилистикалык сезимин өнүктүрүү ишине да терс таасирин тийгизбей койбойт. Ушундан улам айрым орус окумуштуулары айкындооч мүчөлөрдүн сүйлөмдүн семантикалык структурасын уюштуруудагы жана анын жалпы структуралык түзүлүшүн кеңейтүүдөгү ролун эске алып, өзгөчө орус тилин жогорку окуу жайларында жана мектептерде окутуу практикасы менен түздөн-түз байланышкан орус лингвисттери өзүлөрүнүн кийинки эле мезгилде жарыкка чыккан эмгектеринде, синтаксистик теориянын айрым жетишкендиктерин эске алуу менен бирге, айкындооч мүчөлөрдүн традициялык системасын эле колдонуп келатышат.

Мисалы, проф. В.В.Бабайцева «Система членов предложения в современном русском языке» (Учебные пособие для студентов пединститутов по специальности «русский язык и литература»), М., 1988-ж. деген окуу куралында второстепенные члены предложения определение, приложение, дополнение, обстоятельство (обстоятельства образа действия, ... сравнения, степени (меры), места, времени, причины, следствия, цели, условия, уступки, обстановки) деген түрлөргө бөлүштүрүлүп, алардын ар бирине сүйлөмдүн структуралык-семантикалык компоненти катары кеңири мүнөздөмө берилген (19, 100-146-б.). Профессор В.В.Бабайцева ушул эмгегинде сүйлөмдү структуралык жана семантикалык жактан уюштуруудагы баш мүчөлөрдүн жана айкындооч

мүчөлөрдүн кызматын ар тараптан талдап келип, төмөнкүдөй жалпы суроо коет: «Может ли синтаксис обойтись без членов предложения? –Может быть только один ответ: «Не может» -деп жооп берет (Бабайцева В.В. Аталган эмгек, 154-б.). Проф. З.Д.Попова «Может ли обойтись синтаксис без учения о членах предложения» деген макаласында 1980-жылы басмадан чыккан «Русская грамматика» деген китепте айкындооч мүчөлөр жөнүндөгү окуу «распространяющие члены предложения» деген окуу менен алмаштырылган. Бирок ар бир семантикалык «распространитель» дайыма өзүнчө сөз менен белгиленет, ошондуктан алар жөнүндө конкреттүү түшүнүк берүү үчүн алардын ар биринин өзүнчө термин менен аталышы зарыл деп эсептейт. Ошол себептүү «Не видим никаких причин отказываться от широко распространенных и всем известных терминов «дополнение», «обстоятельство», «определение» -деп эсептейт (155, 70-б.). Ушинтип, азыркы учурда орус тил илиминде сүйлөм мүчөлөрү жөнүндөгү синтаксистик жаңы окуу менен бирге (166, 90-91-б.). Современный русский язык (учебник для студентов филологических специальностей университетов), М., 1981, 437-444; 447-453-б.) сүйлөм мүчөлөрү жөнүндөгү традициялык окуу да катар колдонулууда (19, 100-146-б.).

Бизде, Кыргыз Республикасында, жогорку окуу жайларында, мектептерде колдонулуп келаткан кыргыз тили боюнча программаларында сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү, айкындоочтун түрлөрү болгон аныктооч, толуктооч, бышыктоочторго кеңири мүнөздөмө берүү талап кылынат. Окуу программаларынын ушундай талаптарына

ылайык жогорку окуу жайларына жана мектептерге арналган окуу китептеринде баш мүчөлөрдүн жана айкындоочтун бардык түрлөрүнүн негизги семантикалык-грамматикалык белгилери жөнүндө жалпы түшүнүк берилип, окуу жайларында кеңири окутулуп келатат. Ошондуктан биз кыргыз тили боюнча колдонулуп келаткан окуу программаларынын жана окуу китептеринин талабын көңүлгө алып, ошондой эле айкындооч мүчөлөрдүн сүйлөмдү семантикалык жана структуралык жактан уюштуруудагы ролун жана айкындоочтун түрлөрүн бири-биринен айырмалап турган семантика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн, алар туюндурган синтаксистик катыштын мүнөзүн эске алып, традициялык окуу боюнча айкындоочторду сүйлөм ичинде аткарган синтаксистик функциясына карай аныктооч, толуктооч, бышыктооч деп үч топко бөлүштүрүп изилдөө, окутуу принцибин колдойбуз. Профессор В.В.Бабайцева «Мектептерде жана жогорку окуу жайларында орус тилинин синтаксисин окутуунун башкы багыты сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксисин окутуу болгон жана мындан ары да боло бекмекчи, ошондуктан сүйлөм мүчөлөрү жөнүндөгү окууну тактоо, жаңылоо лингвистиканын жана лингвометодиканын борбордук милдеттеринин бири болуп эсептелет», (19, 17-б.) -деп, сүйлөм мүчөлөрүн окуу жайларында окутуу синтаксис илиминин негизги милдеттеринин бири экендигин өзгөчө белгилеп көрсөткөн. Ушул сыяктуу эле, сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксисин окутуу кыргыз тил илиминин жана кыргыз тилин окутуу методикасынын да эң негизги милдеттеринин бири болуп саналат.

Кыргыз тилинин мектеп жана илимий грамматикаларында сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү, алардын түрлөрү жөнүндө жана ал мүчөлөрдүн өз ара формалдык жана семантикалык айырмачылыктары тууралуу кыскача мүнөздөмөлөр берилип келе жатат. Ал маалыматтар, албетте, окуучулардын сүйлөм мүчөлөрү жөнүндөгү теориялык жана практикалык билимин белгилүү бир даражада өнүктүрүп байытууда.

Азыркы учурда кыргыз тили мамлекеттик тил деген укукка ээ болду. Ушуга байланыштуу кыргыз тилинин грамматикасын, анын грамматикалык категорияларын, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн ар тараптан тереңдетип изилдөө, мектептерде эне тилин окутуунун мазмунун жакшыртуу, окуучулардын билим деңгээлин көтөрүү ж.б. жөнүндөгү жооптуу милдеттер күн тартибине өтө курч коюла баштады.

Окуучулар сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү жөнүндөгү теориялык жана практикалык материалдарды терең өздөштүрүш үчүн, мектептерде, жогорку окуу жайларында грамматикалык талдоону системалуу түрдө жүргүзүүнүн мааниси өтө зор. Анткени сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүү, грамматика боюнча жүргүзүлүүчү башка практикалык иштер сыяктуу эле:

Биринчиден, окуучулардын оозеки жана жазуу сөзүн өнүктүрүүгө жардамдашып, сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы өз ара катышты кылдат байкап, аны талдай билүүгө үйрөтөт, ошону менен бирге окуучуларды сүйлөмдүн түзүлүшүн жакшы өздөштүрүүгө, адабий тилдин нормасында туура сүйлөөгө логикалык ойлоосун өстүрүүгө жардамдашат.

Экинчиден, сүйлөм мүчөлөрү боюнча синтаксистик талдоо жүргүзүү сөз маданиятынын өнүгүшүнө жана тилибиздин ойдун ар түрдүү оттенкторун туюндуруучу каражаттардан болгон фразеологиялык, синтаксистик туруктуу айкаштар менен байышына көмөктөшөт.

Үчүнчүдөн, сүйлөм мүчөлөрү боюнча синтаксистик талдоо окуучулардын стилистикалык сезимин өстүрүп, сөздөрдү, сөз айкаштарын, грамматикалык формаларды максатка ылайыктап туура колдоно билүүгө үйрөтөт.

Сүйлөм мүчөлөрү өз ара синтаксистик катыштар аркылуу байланышкан сүйлөмдүн структуралык-семантикалык компоненттери болуп эсептелет. Сүйлөм мүчөлөрүнүн семантикасы (туюндурган мааниси) өтө бай жана ар түрдүү. Чындыктагы түрдүү көрүнүштөрдү атоо менен, сүйлөм мүчөлөрү өзүнүн синтаксистик байланыштарында, катыштарында чындыктын көрүнүштөрүнүн ортосундагы ар түрдүү байланышты, катышты чагылдырат. Демек, сүйлөм мүчөлөрүнүн семантикасы эки нерсенин бирдигинен турат: сүйлөм мүчөсүнүн өзүнүн маанисинен жана сөздөрдүн (сүйлөм мүчөлөрүнүн) ортосундагы катыштардын маанисинен (19, 24-б.).

Мисалы: *Ал шаарга кетти* деген сүйлөмдө барыш жөндөмөдөгү сөз, биринчиден, субьектинин «*шаарга*» кеткенин тактап көрсөтүп турат; экинчиден, «*шаарга*» деген орун бышыктооч менен «*кетти*» деген баяндоочтун ортосунда түзүлгөн катыштын маанисин – кыймыл-аракет багытталган орунду билдирип турат.

II глава

Аныктоочтун структуралык-семантикалык түзүлүшү

Адам баласынын өз ара катнашынын маанилүү куралы болгон тил коомдун мүчөлөрүн бири-бири менен пикир алыштырып байланыштыруунун негизги формасы катары сүйлөмдү пайдаланат. Сүйлөм ар бир тилдин ички закону боюнча грамматикалык жактан уюшулган речтин бирдиктүү бир бөлүгү болуп эсептелет да, адамдын ой-пикирин тилдик материалдын базасында уюштуруп, аны башкаларга билдирүүдө эң башкы кызматты аткарат. Ал эми сүйлөмдүн өзү болсо сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын тизмегинен уюшулат. Бул тууралуу акад. В.В.Виноградов «Сөздөр жана сөз айкаштары ар бир тилдин өзүнө таандык болгон грамматикалык эрежелери жана закондору боюнча сүйлөмгө биригишет»-дейт (42, 389-б.). Сөз сүйлөм тутумуна киргенде жаңыча сапатка ээ болот, тактап айтканда, сүйлөмдүн белгилүү бир мүчөсүнүн милдетин аткарып, синтаксистик катыштарды билдирет. Сүйлөм мүчөлөрүнүн ушул белгилеринин негизинде илимий эмгектерде «Сүйлөм мүчөлөрү сүйлөм ичинде предикативдик катыштын, сөздөрдүн тизмегинин негизинде, ошондой эле сөз айкаштарынын формаларынын негизинде келип чыгып, сүйлөмдүн структуралык элементтеринин ортосундагы катышты билдирүүчү синтаксистик категория»-деп мүнөздөмө берилет (42, 8-9-б., 19, 8-9-б.).

Мисалы: *Аял, эркектердин назик үнү угулду (К.Ж.).*
Окуучулар көчөттөрдү отургузду (Т.С.). Мурат керээли
кечке тынбайт (К.Б.).

Мында биринчи сүйлөмдөгү аныктооч «назик» аныкталгычка карата атрибутивдик (аныктоочтук) катышты, экинчи сүйлөмдөгү толуктооч обьектилик катышты, үчүнчү сүйлөмдөгү «керээли кечке» деген бышыктооч адвербиалдык (бышыктоочтук) катышты билдирди.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн сүйлөмдү уюштуруудагы ролу бирдей эмес. Ошондуктан алар сүйлөмдү түзүүдөгү кызматына карай сүйлөмдүн баш мүчөлөрү жана айкындооч мүчөлөрү деп эки топко бөлүнөт. Баш мүчөлөргө грамматикалык ээ менен баяндооч кирет. Ээ менен баяндооч сүйлөмдүн структуралык негизин, предикативдик борборун түзөт. Ээ менен баяндоочтун эле предикативдик катышынан эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр уюшула алат. Ошол себептүү алар сүйлөмдүн баш мүчөлөрү деп аталат: ***Бороон басылды (К.Б.) Чал кайгырды (К.О.).***

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү баш мүчөлөр менен (жана өз ара да) байланышып келип, алар билдирген түшүнүктү, анын белгилерин толуктап, тактап турат.

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү грамматикалык маанисине, милдетин кайсы сөз түркүмү аткарып тургандыгына, аныктагыч менен аныкталгычты грамматикалык байланыштын кайсы түрү (ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш) тутумдаштырып тургандыгына, аныкталгычтын кайсы сөз түркүмүнөн экендигине жана аныктагыч менен аныкталгычтын

лексикалык маанисине карай аныктооч, толуктооч, бышыктооч болуп бөлүнөт.

Аныктооч зат атоочтон же заттык маанидеги башка сөздөрдөн турган сүйлөм мүчөсү менен байланышып, ал сөз билдирген заттын ар түрдүү белгисин: санын, сапатын, мүнөзүн, касиетин, же бир жакка таандык экендигин билдирет. Аныкталгыч менен дайыма **ыкташуу** жана **таандык байланыш** жолу аркылуу байланышат: *Үйдүн ичин шаттуу күлкү көтөрдү (К.Бект.). Койчу жигит баккан малын айдап жөнөдү (К.Б.). Колхоздун короо-сарайы менен таанышты (К.Б.). «Сынташ» орто мектебинен алты окуучу сыйлык алды (К.Б.).*

Сүйлөмдүн структуралык-семантикалык компоненти болуп эсептелинген аныктооч, негизинен, төмөнкүдөй белгилерге ээ: **структуралык жактан**: а) анын милдетин, негизинен, сын атоочтор, атоочтуктар, сан атооч, ат атоочтор, зат атоочтор ж.б. аткарат, б) аныкталгыч менен байланыштыруучу синтаксистик жол – ыкташуу жана таандык байланыш, в) сүйлөм ичинде алган орду боюнча аныкталгычтын алдына жайгашат; г) көбүнчө зат атоочтон жана заттык маанидеги сөздөрдөн турган сүйлөм мүчөсү менен байланышта айтылат, д) аныкталгычы менен бирге бир интонациялык топту түзөт; е) сүйлөмдүн предикативдик борборуна кирбейт, бирок сүйлөмдүн семантикалык структурасын уюштурууда, сүйлөм аркылуу туюндурулуучу ойду толук, кеңири берүүдө маанилүү ролду ойнойт; **семантикалык жактан**: а) заттын түрдүү белгилерин тактап көрсөтөт, б) атрибутивдик катышты билдирет (207, 4-5-б.). Аныктоочко

мүнөздүү болгон негизги бир өзгөчөлүк - ал сүйлөм ичинде структуралык функцияны аткара албаса да, семантикалык планда өтө маанилүү милдетти аткарат, анткени ал аныкталгыч билдирген заттын белгисин тактап, конкреттештирип көрсөтүү менен, ал заттын жана чындыктагы көрүнүштөрдүн касиетин тереңирээк көрүүгө жардам берет.

Кээде сүйлөм билдирген ой-пикирдин структуралык өзгөчөлүгүнө карай аныктоочтор да сүйлөмдүн структуралык схемасына кирип, анын зарыл керектүү компоненти катары колдонулат. Мындай учурда аныктоочту сүйлөмдүн тутумунан түшүрүп айтсак, анда анын структурасы да, мааниси да бузулат.

Мисалы: Салыштыр: *Турналардын эрте келгени жаз менен жайга жакшы жышаан (Ч.А.) -...эрте келгени жаз менен жайга жакшы жышаан. Куйту киши эл бузат (Макал) -...киши эл бузат. Жаман жолдош жоого алдырат (Макал) -...жолдош жоого алдырат. Караңыз: Бул жөнүндө кеңири маалымат «Сүйлөмдүн структуралык түзүлүшү жөнүндө» деген бөлүмдө берилген – 47-59-б.б.).*

Айкындооч мүчөлөрдүн бири катарында аныктоочтун синтаксистик табиятын шарттап туруучу айрым факторлор бар. Алардын биринчиси-атрибутивдик катыштагы сөз тизмегиндеги аныктооч менен аныкталгычтын грамматикалык формасы, экинчиси-ошол компоненттердин кандай сөз түркүмүнөн экендиги, үчүнчүсү - аныктоочтук катыштагы сөздөрдүн семантикалык структурасы.

Башка түрк тилдериндегидей эле, кыргыз тилинде да сүйлөмдүн аныктооч мүчөсү аныкталгыч менен *ыкташуу* жана *таандык байланыш* жолу аркылуу байланышат.

Ыкташуу жолу менен байланышкан аныктооч өзүнөн кийинки аныкталгыч менен морфологиялык каражаттар аркылуу байланышпастан, синтаксистик жол менен, тактап айтканда, аныктоочтун аныкталгычка карата алган орун тартиби аркылуу байланышат. Мындай учурда ыкташкан аныктооч түз орун тартиби боюнча аныкталгычтан мурда жайгашат.

Мисалы: *Жаңы техника-шахтерлордун таалайы* (С.Сасыкбаев). *Бурчта жалгыз жыгач кровать турат* (К.Б.).

Кыргыз тилинде аныкталуучу сөздөр, негизинен, зат атоочтордон, аз да болсо субстантивдешкен сын атооч, атоочтуктардан болот. Ал эми ыкташып байланышкан аныктоочтун милдетин сын атоочтор, эсептик, иреттик сан атоочтор, шилтеме, сурама, аныктама ат атоочтор, атоочтуктар, атооч жөндөмөдөгү айрым зат атоочтор, кээ бир тактоочтор аткарат. Ыкташуу жолу менен байланышкан аныктооч аныкталгычы менен көбүнчө жанаша жайгашат (103, 22-б.).

Мисалы: *Тойчубек трайке кемселин, даки куру менен курчанды* (Ч.А.). *Эртең азыраак эт берип жиберейин. Биз быйыл эгинден мол түшүм алдык* (К.Ж.).

Таандык байланыш жолу түрк тилдерине мүнөздүү. Таандык байланышта илик жөндөмөдөгү аныктоочтун грамматикалык маанисине карай аныкталгычка жакты кошо

туюндуруучу таандык мүчөлөрдүн бири жалганат да, экинчи жагынан, ал таандык формадагы аныкталгыч аныктоочтун илик жөндөмөдө турушун талап кылат. Натыйжада, мындай формадагы аныктооч менен аныкталгыч бири-бири менен морфологиялык каражаттар аркылуу, тактап айтканда, илик жөндөмөнүн мүчөсү менен таандык уланды аркылуу байланышат. Мааниси боюнча илик жөндөмөдөгү аныктооч аныкталгыч билдирген заттын кимге, эмнеге таандык экендигин туюндурат.

Мисалы: **Колхоздун короо-жайы менен таанышты.**
(К.Б.). **Жанагы келген - абысынымдын** уулу. (К.Боб.).

Жөндөмө жана таандык категориялары, негизинен, зат атоочторго гана тиешелүү. Ошондуктан таандык байланыш жолу менен көбүнчө зат атооч сөздөр байланышат: **мектептин мугалими, окуучунун дептери, фермерлердин малы** ж.б.

Бирок башка түрк тилдериндегидей эле, кыргыз тилинде да зат атоочтон башка сөздөр заттык мааниде колдонулганда, аныкталгыч менен таандык байланышта тутумдашат.

Мисалы: **Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети.** (Макал) **Күлгөндүн билгени бар.** (Макал). Таандык байланыштагы сөз тизмегинин бул түрү изафеттик сөз айкашы деп аталат. Түркология илиминде изафеттин үч түрү белгилүү. Алардын биринчиси-ыкташа байланышкан зат атоочтук сөз айкаштары (**темир дарбаза, жибек көйнөк**), экинчиси-илик жөндөмө мүчөсү көмүскөдө турган аныктооч менен таандык формада турган аныкталычтын

айкашы (*мектеп багы, булак суусу*), үчүнчү түрү-илик жөндөмөдөгү аныктооч менен таандык формадагы аныкталгычтын айкашы (*окуучунун китеби, шаардын көчөлөрү*). (114, 40-41-б.).

Таандык байланыш аркылуу байланышкан аныктооч менен аныкталгыч өз ара орун тартиби аркылуу эмес, морфологиялык каражаттар (илик жөндөмөнүн мүчөсү жана таандык форма) аркылуу байланышат. Бул жол менен айкашкан аныктооч менен аныкталгыч кээде бири-биринен обочо жайгашып айтылса да, аларды байланыштырган морфологиялык каражаттар аркылуу алардын ортосундагы грамматикалык байланыш абдан айкын белгилүү болуп турат. Ошонун натыйжасында таандык байланыш жолу менен байланышкан аныктооч+аныкталгычтын өз ара ордун алмаштырууга, же алардын ортосуна сүйлөмдүн башка бир мүчөлөрүн кыстарып айтууга болот (103, 35-б.).

Мисалы: *Омордун армиядан келген ортончу уулу өзүнчө дыйкан чарбасын уюштуруп, талыкпай эмгектенип жатат (Т.С.)*.

Биздин речибиз эки негизги бирдиктен-сөздөн жана сүйлөмдөн түзүлөт.

Сөздөр лексико-грамматикалык белгилерине жана сүйлөмдөгү синтаксистик кызматына карай сөз түркүмдөрүнө бөлүнөт, сүйлөмдүн тутумунда келгенде сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарышат. Демек, сөз түркүмдөрү грамматикалык категория катары айрым сөздөрдөн турат, ал эми сүйлөм-сүйлөм мүчөлөрү катары келген айрым сөздөрдөн уюшулат. Бул жагынан алганда,

сөз түркүмдөрү менен сүйлөм дайыма бири-бири менен өз ара тыгыз байланышта болот. Тилдин грамматикалык түзүлүшүнүн өсүп-өнүгүү процессинде айрым сөз түркүмдөрүнүн тигил же бул сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып келиши белгилүү бир деңгээлде калыпташып калгандыгы байкалат. Алсак, сын атоочтор, эсептик жана иреттик сан атоочтор, негизинен, аныктоочтук милдетти, этиштер баяндоочтук милдетти, атооч жана иликтен башка жөндөмөлөрдөгү зат атоочтор көбүнчө толуктоочтук милдетти, тактоочтор бышыктоочтук милдетти аткарышат ж.б. Бирок бул сыяктуу фактыларга карап эле сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрү дайыма эле бири-бирине дал келе берет экен деп, экөөнү бирдей кароого болбойт. Сөз түркүмдөрүнүн сүйлөмдө аткара турган синтаксистик функциясы эң эле кеңири, ар түрдүү. Алар өзүлөрүнө мүнөздүү болгон негизги синтаксистик функциясынан башка дагы экинчи даражадагы кошумча синтаксистик милдетти аткара берет. Мисалы, сын атоочторго, негизинен, аныктоочтук милдетти аткаруу мүнөздүү болсо да, айрым учурларда баяндоочтук, сыпат бышыктоочтук, заттык мааниде колдонулганда толуктоочтук, ээлик милдетти да аткара берет. Атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор, негизинен, грамматикалык ээнин милдетин аткарса да, кээде баяндоочтук милдетти, заттын тегин, материалын билдирген учурда аныктоочтук милдетти да аткара берет. Ошондой эле, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтор лексикалык маанисине карай кээде кыйыр толуктоочтук милдетти, айрым учурларда орун бышыктоочтук милдетти да аткарышат. Кыскасы, сөз

түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосунда байланыш бар, бирок аларда бири-бирине дал келүүчүлүк, параллелизм жок.

Сөздөр сүйлөм мүчөсү катары келгенде өз ара синтаксистик катышты түзүшөт. Андай синтаксистик катыш ошол өз ара байланышта айтылган сүйлөм мүчөлөрүнүн лексико-грамматикалык табиятына ылайык келип чыгат. Сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик катыш сырткы уюшулуш формасы жана ички маанилик байланышы боюнча өз ара айырмаланат. Сырткы түрү (формасы) боюнча алар ыкташуу, башкаруу, же таандык байланыш жолдорунун бири аркылуу байланышып турат. Ал эми ички, же маанилик байланышы боюнча сүйлөм ичинде сөздөрдүн төмөнкүдөй синтаксистик катышы түзүлөт. (60, 88-б.).

1. *Предикативдик катыш* - бул ээ менен баяндоочтун ортосунда түзүлөт да, баяндооч ээ тууралуу түрдүү түшүнүк берет (ээнин эмне кылып жатканын, кандайлыгын, кимдигин, эмнелигин билдирет): **Уулум гимназияда окуп жатат.**

2. *Аныктоочтук (атрибутивдик) катыш* - аныктооч менен аныкталгычтын ортосунда түзүлүп, аныктоочу аныкталгычтын сапатын, ар түрдүү белгисин билдирет: **бийик тоо, таланттуу жазуучу.**

3. *Толуктоочтук (объектилик) катыш* - тиги же бул зат кыймыл-аракетке объект катары келет: **Осмон чөптү жыйнады. Ал бакка чыкты.**

4. *Бышыктоочтук катышта* айкындооч кыймыл-аракеттин ар түрдүү белгисин (сыпатын, мезгилин, ордун, сан өлчөмүн ж.б.) билдирет: **Зуура тез иштейт. Султан кечээ айылдан келди.**

Бул синтаксистик катыштар *ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш* жолдору аркылуу берилет.

Сүйлөм тутумундагы толук маанилүү сөздөр экинчи бир сөз менен маанилик жана грамматикалык жактан байланышып келип, сүйлөм ичинде кандай функцияны аткарышына карай сүйлөмдүн *баш мүчөлөрү* жана *айкындооч мүчөлөрү* болуп бөлүнөт. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн классификациялоодо алардын милдетин аткарган сөз түркүмдөрү менен грамматикалык маанисин тыгыз байланышта кароо зарыл.

Сөз түркүмдөрүнүн синтаксистик функциясын аныктоодо алардын грамматикалык категориялар менен өзгөрүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек. Маселен, кыргыз тилиндеги атооч сөз түркүмдөрүнүн бардыгына тең эле жөндөмө категориясы мүнөздүү эмес экендиги белгилүү. Бирок белгилүү бир шарттардын, жагдайлардын негизинде бардык эле атооч сөздөр жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрө бериши мүмкүн (1987, 135-б.).

Алсак, сын атоочтор жөндөмө категориясы менен өзгөрбөйт. Бирок алар заттык мааниде колдонулганда, жөндөмө мүчөлөр жалгана берет. Мындай учурда аныкталгычтын ролундагы зат атооч түшүп калат да, анын заттык мааниси жана ага уланган мүчө сын атоочко оошуп, ал заттык мааниде колдонулуп калат. Минтип субстантивдешкен сын атоочтор кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде туруп толуктоочтук милдетти, илик жөндөмөдө келгенде аныктоочтук милдетти аткара берет.

Мисалы: **Жооштон** (кишиден) жоон чыгат.

Жамандын (кишинин) сөзү баш чиритет,

Жакшынын (кишинин) сөзү жан эритет.

Жакшыга (кишиге) кошулсаң, жетесиң
муратка,

Жаманга (кишиге) кошулсаң, каласың уятка.

(Макалдар).

Ат атоочтордун табияты зат атоочторго өтө жакын болгондуктан, аныктоочтук милдет аткаруусу боюнча алардан кескин айырмаланбайт.

Мисалы: **Ушул** жакшылыгыңызда кантип унутайын, Соке (Т.С.). **Ал** киши да алган жарын эстеп акырын ыйлап отурду (К.Ж.). **Бул** ойду бүткүл элге жеткире алмак белең (Ч.А.).

Мындай ат атоочтор зат атоочтор сыяктуу эле аныктоочтук милдетти түрдүү формаларда туруп аткара берет. Бирок бардык эле ат атоочтордун аныктоочтук милдетти аткаруусу бирдей эмес. Ошондуктан профессор А.Жапаров "ким", "эмне", "сен" деген ат атоочтор аныктоочтук милдетти илик жөндөмө формасында туруп гана аткара алат деп туура белгилеген (89, 162-б).

Мисалы: **Кимдин** короосуна токтодук эле, эсимде жок (К.Осмоналиев). Курман канткен менен **сенин** кызматыңды кылат эмеспи (Т.С.). Деги, **эмненин** карааны көрүндү эле? («Ала-Тоо»).

Аныктоочтун синтаксистик табиятын аныктоодо дагы бир эске алчу маселе аныкталуучу компоненттин

грамматикалык түзүлүшү, кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгы болуп саналат.

Албетте, сын, белги, сан, сапат сыяктуу касиеттер эң оболу зат атоочторго тиешелүү. Ошондуктан аныкталгыч катары көбүнчө зат атоочтор келет да, анын сын-сыпаттык, сан-өлчөмдүк, сапаттык белгилери аныктооч аркылуу берилет.

Мисалы: *Көкүрөктөгү кызыл шуру, ак седеп жарашып турду (Ж.Б.). Бектурган беш-алты* кишинин ортосунда отурган баласын көрө койду (А.Т.). *Гүлдөгөн элди аралап, жүргөнүмө кубанам (Б.С.).*

Ал эми затташкан башка сөз түркүмдөрүнүн аныктоочко аныкталгыч болуп келиши тилибизде сейрек учурайт. Андай аныкталгычтар затташкан сын, сан атоочтор, атоочтуктар, тактоочтор болушу мүмкүн.

Мисалы: *Ушул беш-алты жакшылардын бүтүмү өкүм сыяктуу сезилди (А.Убукеев). Терең ойлонбогондорго таттуу турмуш буйрубайт тура (С.Ө.). Буйрукка баш ийбеген экөөнү кара камчыга алып жиберешти (Т.С.). Тойго өзүңө тиешелүү жакындарыңды эле чакырган окшойсуң (А.Убукеев).*

Бирок затташкан сөздөрдөн турган аныкталгыч менен аныктооч гана ыкташа байланышпастан, башка айкындооч мүчөлөр да ыкташып айкаша берет.

Мисалы: *Жакын баргандарга айт –Кечээ баргандарга айт, шар окугандардан танда – мурун окугандардан танда ж.б.*

Буга окшогон атоочтуктар менен ыкташа байланышкан сөздөр бышыктоочтук милдетти да аткара бериши жогорку мисалдардан ачык байкалат.

Ошентип, затташкан сөз түркүмдөрүнүн аныкталгыч катарында милдет аткарышы өтө чектелүү. Аны менен сын, сан атоочтор, затташкан тактоочтор, атоочтуктар гана ыкташа байланышып, аныктоочтук милдет аткара алат.

Кыргыз тилиндеги көптөгөн зат атоочтор башка сөз түркүмдөрүнөн сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалышы белгилүү. Бирок сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалган сөз түркүмүндө баштапкы маанинин да сакталып калышы-мыйзам ченемдүү көрүнүш. Маселен, сын атооч жасоочу –гы -кы куранды мүчөлөрү тактоочторго, айрым сын жана ат атоочторго жалганат (150, 265-б.). Бирок баштапкы маанилери да белгилүү деңгээлде сакталат.

Мисалы: **Быйылкы** түшүм өткөн жылдагыдан дурус («Ош жаңырыгы»). **Чыныгы** мамилеңизге ишенип эле турам (Ч.А.). **Береги** баланы айтып коюңузчу (А.Стамов).

Мындай туунду сөздөр тилибизде арбын кездешет да, зат атооч же заттык маанидеги башка сүйлөм мүчөлөрү менен ыкташа байланышып, аныктоочтук милдет аткарат.

Ошентип, аныктоочтун семантика – грамматикалык түзүлүшүн, сүйлөмдөгү ордун аныктоодо анын кайсы сөз түркүмүнөн түзүлгөндүгү белгилүү мааниге ээ (185, 45-46-б.).

Сүйлөмдүн аныктооч мүчөсүнүн милдетин аткаруучу сөздөр

Аныктоочтор мааниси боюнча, негизинен, зат атоочтон турган сүйлөмдүн ар кандай мүчөсү менен байланышып, анын ар түрдүү белгисин билдирет.

Аныктоочтордун милдетин бардык атооч сөздөр: сын атооч, сан атооч, зат атооч, ат атооч, айрым тактоочтор, тууранды сөздөр, ошондой эле атоочтуктар, кыймыл атоочтор жана зат атооч менен көмөкчү сөздөрдүн айкашы аткарат.

Бул сөз түркүмдөрүнөн турган аныктоочтор аныкталгыч менен синтаксистик байланыштын эки түрү аркылуу - *ыкташуу* жана *таандык байланыштар* аркылуу байланышат.

Ыкташып байланышкан аныктоочтор

Ыкташуу жолу менен байланышууда аныктооч аныкталгыч менен морфологиялык каражат аркылуу байланышпастан, *синтаксистик жол менен*, башкача айтканда, сөздөрдүн орун тартиби аркылуу байланышып, аныктооч дайыма аныкталгычтан мурда жайланышат.

Аныкталгыч зат атоочтордон, субстантивдешкен сөздөрдөн болсо, алар менен төмөнкү сөз түркүмндөгү сөздөр ыкташып байланышат: сын атоочтор, эсептик, иреттик сан атоочтор, шилтеме, сурама, аныктама ат атоочтор, атоочтуктар, атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор, тууранды сөздөр; кээ бир тактоочтор: *бай фермер, төртүнчү бригада, жыйырма окуучу, тиги киши,*

кайсы мектеп, ар бир студент, аткарылган план, суусар тебетей, эрбең-сербең караан, тарс-турс дабыш, мол тшүм, көп адамдар, азыраак иш калды.

Сын атоочтордон болгон аныктоочтор жана алардын семантикалык өзгөчөлүктөрү

Сын атоочтор өзүнүн лексикалык маанси боюнча дайыма заттын ар түрдүү белгисин (сын-сыпатын, өңү-түсүн ж.б.) билдирет. Сын атоочтор нагыз өз маанисинде колдонулганда, *жөндөмө, таандык, көптүк* мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Алар заттык мааниде колдонулганда гана жогоруда аталган сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрө алат. Кыргыз тилинде сын атоочтор жогоруда белгиленген лексико-семантикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карап, башка түрк тилдериндегидей эле, сүйлөм ичинде атооч сөздөр менен катышта келгенде дайыма *аныктоочтук* милдетти аткарат жана аныкталгычы менен ар дайым *ыкташуу жолу* аркылуу байланышат. (71, 65-75-б; 115, 353-б; 89, 153-154-б; 101, 141-142-б.).

Кыргыз тилиндеги сын атоочтор заттын ар түрдүү белгисин тике же башка затка карата болгон катышы аркылуу билдиришине жана грамматикалык айрым өзгөчөлүктөрүнө, баарыдан мурда, даража категориясы боюнча өзгөрүү-өзгөрбөө касиетине карай *сапаттык сын атооч* жана *катыштык сын атооч* болуп бөлүнөт. Ошону менен бирге, *сапаттык сын атоочтор* аныкталуучу заттагы белгилердин ар түрдүү даражада экендигин

билдиришине карай жай даража, салыштырма даража, күчөтмө даража жана басаңдатма даражага ээ. Сын атоочтон болгон аныктоочтордун туюндурган грамматикалык маанилерин талдоодо алардагы даража категорияларынын маанилик өзгөчөлүктөрүнө да мүнөздөмө бере кетмекчибиз.

Сапаттык сын атоочтордон болгон аныктоочтор

Сапаттык сын атоочтор заттардын табияты менен ажырагыс түрдө байланышкан, алардын керт башына тиешелүү болгон ар түрдүү белгилерди билгизет. Сапаттык сын атоочтордун лексикалык мааниси өтө бай жана ар түркүн болгондуктан, андан уюшулган аныктоочтордун грамматикалык мааниси да көп кырдуу. Сапаттык сын атоочтордон түзүлгөн аныктоочторду аныкталгыч менен болгон маанилик катышына карай адегенде төмөндөгүдөй семантикалык топторго ажыратабыз:

1) *Аныкталып турган заттын өңү - түсүн, келбетин билдирүүчү аныктоочтор.* Бул топтогу аныктоочтор адамзатка, айбанаттарга, буюмдук – нерселик предметтерге, жаратылыш кубулуштарына тиешелүү болуп келет.

Мисалы: *Ушул кашы туташ кара тору жигитти көргөн сайын уулум Сарбанды көргөндөй болом (С.Ө.). Календер ала-була чапанын бел багына кыстарып, даарат алмакка суу боюн көздөй басты (К.Ж.).*

Чүрөктөй сулуу кызыл ат,

Чу койсом желдей сызылат (С.Эралиев).

Казактын **сары** талаасын кезип, өз уулун жоктоп жөнөдү эне (Ч.А.).

2) Аныкталгычтын формасын, көлөмүн, мейкин аралыгын билдирүүчү аныктоочтор. Аныкталып жаткан заттын кандай түрдө (формада) экендигине карай:

а) Аныктооч аныкталгычтын формасын билдирет: **тоголок таш, ийри жол, түз жыгач, томпок линза, бүкүр киши** ж.б.

Мисалы: Илинип турган сүйрү көнөктөн бир аяк айран куюп, кош колдоп сунду (А.Убукеев). Балам байкуш **тарбагай** колдорун узатып ыйлаган бойдон калды («Асаба»). Турдубек **жумуру** билегин түрүнүп ортого чыкты (Т.С.).

б) Аныктооч аныкталгычтын көлөмүн, аралыктык, салмактык өлчөмүн билдирет: **чоң бөлмө, бийик тоо, кыска жол, кенен талаа, тар капчыгай, оор жүк** ж.б.

Мисалы: Аскерлер **узун** жолго салбастан, анча бийик эмес бел аркылуу самсып жөнөштү (Ж.Жээнчороев). Мындай **жоон** бака теректен эки-үч ээр чапса да болот («Ала-Тоо»). Суу киргенде **терең** кечүүгө салыш тобокелдин иши эле (Ө.Даникеев).

3) Аныкталгычтын сапатын, бөтөнчө белгилерин билдирүүчү аныктоочтор. Эгерде ең-түс, форма көрүү сезими менен кабыл алууга мүмкүн болгон заттардын касиеттерине мүнөздүү болсо, сапат, ички мазмундук белгилер бардык (конкреттүү, абстракттуу) заттарга мүнөздүү. Ошондуктан сапатты билдирүүчү аныктоочтордун чөйрөсү өтө кеңири. Бул топтогу аныктоочторду да төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүп карайбыз:

а) Адамзаттын кулк-мүнөзүнө, физикалык абалына байланыштуу сапаттарды билдирүүчү аныктоочтор: **балбан жигит, шайыр адам, момун карыя, чебер келин, чабал уста, сараң коңшу, сокур бала, сылык мейман** ж.б.

Мисалы: Мындай **түркөй** чиновниктердин эл башында турушу кимге жаксын («Кыргыз руху»). **Улуу** инсаныбыз И.Раззаковдун сөөгүнүн өз мекенине кайтышы тарыхый окуя болуп калды (Радиодон). Тарыхыбызда болбогон **сойку** кыздардын улам көбөйүп жатышы элибизди тынчсыздандырбай койбойт («Эркин –Тоо»). **Сыркоо** бала «суу», «суу» деп сурай берди (К.Акматов). **Шайыр жигиттин** бул сөзүнө дуу күлүп жибершти (К.Бектенов).

б) Айбанаттарга тиешелүү сапаттарды билдирүүчү аныктоочтор: **күрпөң козу, жоор ат, чатоо мал, кыраан куш, жырткыч айбан, күрп тоок, кабанаак ит** ж.б.

Мисалы: Короого кире бергенибизде ала моюн **күйкүл** күчүк чаңкылдап үрүп чыкты (К.Сактанов). Астындагы **чалпоо** атын улам теминип Чүкөбай да жете келди (К.Б.). Түлкүбек айдаткан **семиз** ириктөр бат эле сатылып бүттү (К.Ж.).

в) Нерселик, буюмдук маанидеги заттардын сапатын билдирүүчү аныктоочтор: **эски кийим, жупуну белек, жаңы килем, ным бөлмө, кир көйнөк, мокок бычак, морт жыгач, сулп эт, чылгый тери** ж.б.

Мисалы: **Мокок** бычак – кол кесер (макал). Үстүндөгү **жаңы** костюм –шымына, ак көйнөгүнө галстугу да жараша түштү (Ш.Б.). **Кымбат** машина мине албасаң да, эл катары оокатыбыз бар («Ош жаңырыгы»).

2) Абстракттуу зат атоочтордун белгилик өзгөчөлүктөрүн билдирүүчү аныктоочтор: **алгы сөз, шыр баян, так мамиле, татаал тагдыр, мукам күү** ж.б.

Мисалы: Алардын **суз** мамилеси түгү барып чырчатакка айланды («Кыргыз маданияты»). Сарыбайдын **мукам** күүсү боздогон ботонун үнүндөй угулуп жатты (Т.К.). **Жакшы** сөз үрөктөн түнөк табат (Учул сөздөрдөн). Биздин ушул **бейпил** турмушубузга көз арткандар ачык билине баштады (О.Орозбаев).

3) Аныкталуучу заттын даамын, жытын билдирүүчү аныктоочтор: **ширин анар, кычкыл жарма, ачуу данек, коңурсук жыт** ж.б.

Мисалы: Үйгө кирип келгенде эле анын оозунан көнүмүш **сасык жыт** бур дей түштү (Ч.А.). Жалгыз түп өсүүчү сары алманын **кыйгыл** даамы али да оозумда (М.Борбугулов).

4) Аныкталуучу заттын түрдүү физикалык абалын билдирүүчү аныктоочтор: **тегиз жол, катуу жыгач, борпоң жер, жумшак эт, суюк оокат, майда таш, өр жол** ж.б.

Мисалы: Жүндүн **жеңил** таңактарын телешкага жүктөп жаткан элек («Ала-Тоо»). Кыдырбек **борпоң** карды көкүрөгү менен жиреп алга жөнөдү (У.Абдыкаимов). Бөлүнүп берилген **тегиз** жерлерге пахта эгип жатабыз («Ош жаңырыгы»).

5) Аныкталуучу заттын температуралык деңгээлин билдирүүчү аныктоочтор: **жылуу өрөөн, суук шамал, муздак кымыз, ысык чай, мелүүн континент** ж.б.

Мисалы: **Салкын** жел бетти аймалап, Ала-Тоо башын саймалап (К.Маликов). Булактын **муздак** суусунан кана жутуп, ооздугун чайнап калды (К.Осмоналиев). **Жылуу** кийимдериңди ала жүр, көпкө кармалып калышыбыз да ыктымал (К.Сактанов).

6) Аныкталып турган заттын жаш өзгөчөлүгүн билдирүүчү аныктоочтор: **улуу ага, жаш жубайлар, картаң ат, кичүү уул, ымыркай бөбөк** ж.б.

Мисалы: Өр талашкан кара жолдо эски араба айдаган **кары** киши келет (Ч.А.). Сүйүмкан **ымыркай** кызын бешиктен чечип, койнуна салды (Т.К.). **Картаң** уйдун эти канча кайнатса да катуу бойдон калыптыр (А.Убукеев).

Ыкташа байланышкан сапаттык сын атоочтордон болгон аныктоочтордун семантикалык чөйрөсүн булар менен гана чектеп коюуга болбойт. Алардын кандай аныкталгыч менен айкашып келишине байланыштуу туюндурган маанилери дагы да бутактап кетиши мүмкүн.

Экинчиден, тиги же бул сапаттык сын аточтон болгон аныктоочту семантикалык жактан чектеп коюу да мүмкүн эмес. Кээ бир сөздөр лексикалык жактан көп маанилүү болсо, айрымдары өтмө мааниде колдонулуп, өзүнүн түпкү маанисинен алыстап келиши да мүмкүн. Салыштырып көрөлү: **терең кечүү - терең билим, жеңил жүк – жеңил турмуш, ширин алма – ширин сөз** ж.б. Салыштырылган сөз тизмектериндеги аныктооч болуп түшкөн сөздөр биринчи учурда башка, экинчи учурда башка семантикалык топто турат.

Демек, сапаттык сын атоочтордон болгон аныктоочтордун семантикалык топторго жиктелиши шарттуу

мүнөзгө ээ. Бирок ошондой болсо дагы, андай аныктоочтордун семантикалык негизги функциясы эске алынат. Ошол негизги семантикалык функциясына карай гана топторго ажыратылды.

Сапаттык сын атоочтордун салыштырма жана күчөтмө даражалары да аныктоочтук милдет аткарып келет. Алардан түзүлгөн аныктоочтордун семантикалык өзгөчөлүктөрү өзүнчө талдоону талап кылат.

Сын атоочтун *салыштырма даражасы* эки заттын ар түрдүү белгисин салыштырып көрсөтөт. Бул үчүн адатта салыштырылуучу заттардын бири (салыштырылуучусу) атооч жөндөмөдө, экинчиси (салыштырууга обьект болгону) *чыгыш* жөндөмөнүн формасында берилет, андан кийин сын атооч – *ыраак* формасында, же ал мүчө уланбай эле колдонулат: ***китеп дептерден чоңураак (чоң)***. Мындай структурадагы салыштырма даража сүйлөм ичинде зат атооч менен айкашып айтылганда, *тутумдаш аныктооч* катары келип, аныкталгычтын кандайдыр бир белгисинен канчалык даражада айырмалуу экендигин билдирет: -Э, *балам, сенден чоңураак киши табылбадыбы* («Кыргыз эл жомоктору»). ***Матайдан олбурлуураак*** Өмүр аттын чылбырын жулуп алды (Т.С.).

Кээде салыштыруунун обьектиси *барыш* жөндөмөдө да берилет. Мындай учурда ал барыш жөндөмөдөгү сөз менен андан кийинки сын атоочтун ортосуна *караганда, салыштырганда* деген сөздөр кошулуп айтылып, салыштырма даража уюшулат. Алар да сүйлөм ичинде келгенде тутумдаш аныктоочтук милдетти аткарышат.

Мисалы: **Бишкекке караганда алысыраак** шаарга барып калсаң, кусалагың ого бетер арта түшөт экен («Кыргызстан маданияты»). **Мурункуга караганда кененирээк** көпүрө салышмак болушту (Ө.Даникеев).

Эгерде салыштырылып жаткан эки заттагы өзгөчөлүк бири-биринен кыйла айырмаланарын туюндуруу зарыл болсо, сын атооч -ыраак мүчөсүз колдонулат. Эгерде анча-мынча гана айырмаланары белгиленсе, сын атоочко - ыраак мүчөсү жалганат (67, 106-107-б.).

Мисалы: *Китеп дептерден чоң –Китеп дептерден чоңураак.*

Сын атоочтун ушундай түзүлүштөгү салыштырма даражасы да сүйлөм тутумунда келип, салыштыруу маанисиндеги тутумдаш аныктоочтук милдетти аткарат: **Сары-Челектен кооз** келдү көргөн эмесмин. **Заводдо Алымдан билимдүү инженер жокко эсе. Сенден жакшы** адам жок экен (Т.К.).

Басаңдатма даражадагы сын атоочтор аныктоочтук функцияда келгенде, заттагы (аныкталгычтагы) белги нормалдуу толук белгиге жете ыербегендигин туюндурат: **агыш, кызгылт, кызгылтым, саргыч, бозомук, көгүлтүр.**

Мисалы: **Көгүлтүр** түтүнү бурк эте түшүп, машина ордунан жылды (С.С.)

Күчөтмө даражадагы сын атоочтордон түзүлгөн аныктоочтор аныкталгычтын сапатынын нормадагыдан жогору же төмөн экендигин күчөтүп көрсөтөт. Мындай

аныктоочтор да аныкталгыч менен ыкташа байланышып келет. Алардагы сапаттын жогору же төмөн деңгээли аныктоочтун семантикасына байланыштуу болот.

Мисалы: Алар **жапжашыл** шиберге көпкө отурушту (А.Т.). **Эң жооптуу, эң ыйык** иш мугалимдин аткарган иши дээр элем мен (Ч.А.). Карачы, ушундай **жапжаш** баладан чыккан сөз канча ойлондурду («Кут билим»). Ал кезде **өтө бай, өтө назик** сезимдерим өчүп бараткандай болду (Өмүрбаев).

Булардан башка **абдан, аябагандай, укмуш, мүлдө, чымкый, чылк** сыяктуу күчөткүч бөлүкчөлөрдүн катышуусу менен да күчөтмө даража уюшулуп, аныкталгычтын сапаты күчөтүлүп берилет. Аныкталгычтын сапатын күчөтүп көрсөтүү үчүн күчөтмө бөлүкчөлөр сапаттык сын атоочтордон болгон аныктоочтордон мурун келиши шарт.

Мисалы: Айлыбызга **абдан чоң мектеп** курулду («Ош жаңырыгы»). Зуура **чимкый кызыл** шелктон көйнөк тиктирди («Кыргыз ордо»).

Катыштык сын атоочтордон болгон аныктоочтор

Катыштык сын атоочтор бир затты башка бир затка, орунга, мезгилге жана башка мамилесине ылайык аныктайт. Алар уңгу сөзгө түрдүү сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу башка сөз түркүмдөрүнөн жасалат. Ушуга байланыштуу катыштык сындын мааниси да уңгу менен ага жалганган мүчөнүн маанисине байланыштуу түшүндүрүлөт. Катыштык сын атоочтордон турган аныктоочтор аныкталгычтын заттык белгилерин аныктайт, тактап

айтканда, аныктооч болуп түшкөн катыштык сын кайсы сөз түркүмүнөн жасалган болсо, ошол сөз түркүмүнүн семантикасына байланыштуу катыштарын, белгилерин билдирет. Түрдүү сөз түркүмдөрү түрдүүчө лексикалык мааниге ээ болгондуктан, алар сын атоочко өткөн учурда да ошол баштапкы маанисин биротоло жокко чыгара албайт. Филология илимдеринин доктору, профессор А.Иманов жазгандай «Сөздөн жаңы сөз жасалса, анын жаңы мааниси менен кошо мурунку, баштапкы мааниси да сакталат» (101, 144-б.).

Демек, катыштык сын атоочтордон турган аныктоочтор аныкталгычка карай атрибутивдик катышта келип, семантикалык жактан ар түркүн мааниси туюндурат. Биз алардын лексикалык мааниси менен аффикстеринин маанисин биримдикте карап, төмөндөгүдөй топторго ажыратабыз:

1) –**луу** аффикси аркылуу жасалган катыштык сындар өзүнүн уңгу сөзү (негиз) туюндурган нерсенин бар экендигин же көп, арбын экендигин аныкталуучу сөзгө белги катары көрсөтөт: **акылдуу** бала, **таштуу** жер, **даамдуу** тамак, **малдуу** дыйкан, **тартимтүү** окуучу, **билимдүү** киши, **бактуу** айыл, **балыктуу** көл.

Суулуу жерден эки гектардан жер бөлүндү.

Балалуу үй –базар (макал). **Энелүү** бала - эрке бала (макал).

2) – **сыз** мүчөсү улануу менен жасалган катыштык сында негиз аркылуу туюндурулан нерсенин жок, кемчил экендигин

аныкталгычтын белгиси катары көрсөтөт: **суусуз** чөл, **бактысыз** балалык, **тузсуз** көл, **кайгысыз** адам; **акылсыз** киши (акылы аз), **алсыз** кемпир (аг э аз). Алтын таап алса да, **акылсыз** акмак байыбайт (макал). Балалуу үй гүлүстөн, **баласыз** үй көрүстөн (макал).

- сыз формасындагы айрым сын атоочтор жоктук белгини көрсөтпөстөн, тескерисинче, «өтө эле көп» деген мааниде колдонулуп, заттын сандык белгисин күчөтүп баяндайт. Бирок мындай маанидеги сын атоочтор аз жолугат: **сансыз** жоо, **эсепсиз** байлык.

*Берметтей тизилген **сансыз** жылдыздар жымыңдашып, жер жүзүнө көрүндү (К.Б.). Каражоо **сансыз** куралдарын дүрмөттөгөн (Т.С).*

3) - **гы** сөз жасоочу мүчө мезгилдик маанидеги зат атоочтордон жана жатыш жөндөмөдөгү орундук, мезгилдик маанидеги зат атоочтордон катыштык сын атоочту жасап, аныктоочтук функцияда колдонулганда, аныкталгычты ошол мезгилге, орунга тиешелүү кылып аныктайт: **жайкы ысык**, **жазгы жамгыр**, **түнкү суук**; **жаздагы жамгыр**, **түндөгү окуя**; **тоодогу гүлдөр**, **асмандагы жылдыздар**, **тескейдеги токой**. *Киттер **асмандагы** турналардай болуп, катарын жазбай сүзүп баратышты (Ч.А.). **Шаардагы** мектептер менен **айылдагы** мектептерди бирдей кароо мүмкүн эмес («Кут билим»).*

4) – **ый**, - **ий** (араб тилинен оошуп кирген) мүчөсү аркылуу уюшулган катыштык сын аныкталгыч билдирген заттын сын атоочтун уңгусу туюндурган түшүнүк менен байланыштуу

экендии билдирет: **адабий китеп, саясий маселе, маданий иштер, тарыхый** окуя.

Илимий маалыматтарга караганда, киттер өтө сезгич келет («Биология»). Романда **тарыхый** окуялар кеңири чагылдырылган.

5) – **лаш** формасындагы катыштык сын а) ата-тек, туугандыкты билгизген сөздөрдөн жасалган болсо, аныкталгыч билдирген заттын ата-тек, тууган-туушкандык жагынан кимдир бирөө менен бирге, жакындык белгисин билдирет: **аталаш** агам, **энелеш** карындашым.

б) Бул мүчө орун –аралык, мейкиндик маанидеги сөздөргө жалганса, аныкталгычтын орун- аралык, мейкиндик жагынан кимдир бирөө менен жалпы белгисин билгизет: **короолош** кошуна болуп көп жашадык. **Институтта айылдаш** балдар көп. **Көчөлөш** жаштар, **класста** кыздар.

Коңшулаш эле «Өрнөк» колхозун карабайсыңбы (К.Б.).

в) Убакыт – мезгил маанисиндеги сөздөн жасалган катыштык сындар убакыт, мезгил жагынан бирге экендигин белги катары көрсөтөт:

Замандаш курбулар кээде жолугушуп турабыз.

Мезгилдеш окуялар да болот. **Жаш келин замандаш** жолдошунун айткандарын угуп оюндагысын түшүнө келатат (Т.С.).

г) – **лаш** мүчөсү ой-сезим менен байланыштуу сөздөргө жалганып, аныкталгычтын кимдир бирөө менен ой-пикири боюнча жакын, окшош экендигин түшүндүрөт: **акылдаш** курбулар, **пикирлеш** достор, **өңдөш** түс, **сырдаш**

келиндер, **тилектеш** жолдоштор. **Муңдаш** кишилер бири-бирин жакшы түшүнүшөт (К.Ж.). Мындай учурда **пикирлеш** адамдардын сөзү узакка созулары белгилүү эмеспи (Н.Б.).

6) – **чан** мүчөлүү катыштык сын кандай маанидеги сөздөн жасалгандыгына карай аныкталып турган затты сырткы белгисине, кийим-кечегине, кайсы курал, унаа менен жабдылгандыгына ылайык аныктайт: **тончон** абышка, **көйнөкчөн** бала, **жолукчан** келин, **чапанчан** киши.

Бийик такалуу **өтүкчөн** сакчылар каршы-бөрши басып жүрүшөт (К.Ж.). **Найзачан** жоокер, **мылтыкчан** аскер, **велосипедчен** бала.

Мария мектеп дактан **атчан** Самтырды көрдү (Т.С.). **Балтачан** адам токойду карай басты.

б) – **чан** формасындагы катыштык сындын жасалышына негиз болгон сөз сыпат маанисиндеги сөздөрдөн болсо, аныкталгычтын сапаттык белгисин көрсөтөт: **ысыкчан** бала, **суукчан** киши, **оорукчан** адам, **түйшүкчөн** дыйкан ж.б.

Эми **оорукчан** кишилер кайрымдуулук фондусунан пайдалана алышат («Кыргыз туусу»).

7) – **лык** формасындагы катыштык сын орундук маанидеги сөздөрдөн жасалса, аныкталгыч билдирген затты белгилүү бир орунга, мейкиндикке тиешелүү экендигин туюндурат: **айылдык** китепкана, **шаардык** бала, **элеттик** жигит ж.б.

Мария – **сибирлик** орустун кызы (А.Т.). Быйыл **айылдык** мугалимдердин эмгек акысы көбөйдү.

б) Бул мүчө мезгилдик маанидеги сөздөргө жалганып, катыштык сын уюштурса, ал ошол мезгилге ченелгендикти, тиешелүүлүктү билгизет: **айлык акы, күздүк буудай, жылдык киреше, кыштык отун ж.б. Дыйкандар жаздык буудайды сугарып бүтүштү. Биздин ишкана жумушчулардын айлык акысын убагында берип турат («СК»).**

Кыштык азыгыңды жайда камда (макал).

в) Аныкталгыч билдирген заттын эмнеге арналгандыгын, жарактуулугун, эмнеге ылайыктуу экендигин билгизет: **көйнөктүк шелк, тебетейлик көрпө, устундук жыгач.**

Сурандан кайыненем **кийиздик жүн жөнөтүп жибериптир (С.Ө.). Азыр полдук тактайлар өтө кымбат («Ош жаңырыгы»).**

г) –лык формасындагы катыштык сын түрдүү кесипти туюндурган сөздөрдөн жасалган болсо, аныкталгычтын тигил же бул кесипчиликке үйрөтүүгө багытталгандыгын көрсөтөт: **шофердук курс, инжинердик академия, мугалимдик окуу, адабияттык кружок.**

Саадаттын **механизатордук** курска энесинин кой дегенине болбой кетип калганына бир жумача болду (Ч.А.). **Аскердик** окуу жайынын ачылганына бир нече жыл болуп калды («Кут билим»).

д) Аныкталгыч билдирген заттын эмнеге, кимге тиешелүүлүгүн билдирет: **партиялык иш, профсоюздук чогулуш, философиялык диспут.**

Социалисттик түзүлүш тарыхта өзүнүн белгилүү изин калтырды («Кыргыз туусу»). **Физикалык** чоңдуктарды эсептөөдө аларга тиешелүү формулаларды жакшы билүү керек («Физика» окуу китеби). Өлкөбүздө **патриоттук** сезимди өстүрүүнүн каражаттары өтө арбын («Кут билим»).

8) – **дай** формасы аркылуу жасалган катыштык сын атоочтордон турган аныктоочтор негиз аркылуу туюндурулган затка кандайдыр бир окшоштугу бар экендигин белги катары көрсөтөт: **тоодой толкун, балдай ширин, болоттой курч, түлкүдөй куу, кардай ак ж.б.**

Мисалы: **Василийдин деңиздеги аралдай жалгыз үйү** мемиреп турду (М.Э.). **Адамдын оймоктой көзү дүйнөнүн чексиз мейкиндигин камтый кароого жөндөмдүү** (Ч.А.). **Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол** (макал).

-дай мүчөсүнүн уланышы менен жасалган айрым сын атоочтор өтмө мааниге ээ болгон. Мисалы: **Ал бир жылдык соода ишинен кенедей пайда таппады.**

Алым экөөбүз каргадай кезибизден бирге өскөнбүз.

Мындагы **кенедей, каргадай** дегендер «каргага окшош» «кенеге окшош» деген мааниде эмес, «кичиней», «жаш» деген мааниде колдонулган.

9) – **чыл** формасындагы сын атооч аныкталгычтын ошол катыштык сындын жасалышына негиз болгон сөз туюндурган нерсеге көбүрөөк жөндөмдүү, шыктуу экендигин, көндүм болуп, адаттанып кеткендигин билгизет: **эмгекчил адам, ойчул философ, капачыл кары, уйкучул, бала.**

10) - **дак** мүчөсү менен жасалган катыштык сын атоочтор анын уңгусу туюндурган нерсенин бар экендигин заттын (аныкталгычтын) белгисикатары көрсөтөт: **таштак жер, кумдак жер, саздак жер.**

Саздак жерде бака көп.

11) – **мер, - кер, - поз** аффикстери аркылуу уюшулган катыштык сын атоочтор заттын бир нерсеге шыктуулугун, ыктуулугун, ишкердүүлүгүн көрсөтөт: **ишмер жигит, сөзмөр адам, кайраткер карыя; илимпоз адам, өнөрпоз жигит;**

Же – **кер** формасындагы айрым катыштык сындар өзүнүн уңгусу туюндурган нерсенин аныкталып турган затта бар экендигин билдирет: **күнөкөр бала, айыпкер киши, кылмышкер адам.**

Алыскы жолдо **сөзмөр** шеригин болсо, чарчаганын билинбейт экен («кырг.мадан.»). **Боорукер** Нуржан өгөйлүгүн билдирбей, колунан келишинче балдарга үйрүлүп түшөт (Т.С.).

12) – **кор** формасындагы катыштык сын негиз аркылуу туюндурулган нерсени жакшы көргөн, ошого берилген затты аныктайт: **малкор адам, дүйнөкөр киши, чайкор кемпир, мансапкор жигит, камкор ата.**

Жалакор адам жарыбайт. **Сүткор** адамга айла жок тура (К.Ж.). (сүткор дегендин уңгусу **сүт** II – алган карызы төлөгөндө ээсине (сүткорго) үстүнө кошуп берилүүчү пайда (процент): **сүт + кор = сүткор** – пайда туудуруу шарты менен

карызга мал, акча берүүчү деген мааниде; «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү», (ф., 1969., 555-б.)

13) – **кой** аффикси аркылуу уюшулган катыштык сын атооч өзүнүн уңгу сөзү туюндурган түшүнүктү аныкталгычтын оң сапаттык белгиси катары көрсөтөт: **намыскөй жигит, тамашакөй адам, амалкөй бала.**

14) – **дар** формасындагы катыштык сын негиз аркылуу билдирилген нерсенин аныкталуучу затта бар экендигин, заттын ага дуушар болгондугун туюндурат:

Жарадар жоокер, карыздар киши, кабардар адам.

Кыргыз тилинде сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу этиш сөздөрдөн жасалган катыштык сын атоочтор көп кездешет. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

15) – **гыч** мүчөсү аркылуу этиштен жасалган катыштык сын атооч анын уңгусу билдирген кыймыл-аракетке аныкталгыч туюндурган заттын жөндөмдүүлүгүн, шыктуулугун, ошол кыймыл-аракетти аткарууа арналгандыгын, милдетин билдирет: **сезгич киши, билгич адам; күрөгүч машина, көтөргүч кран, өлчөгүч прибор ж.б.**

Бул мүчө этиштен зат атоочторду да жасайт: **сызгыч, учкуч, өчүрүч, ачкыч, туткуч, тепкич ж.б.**

16) – **чаак** формасындагы катыштык сын өзүнүн уңгу сөзү билизген абалга аныкталгыч туюндурган заттын тез, ашыкча ооп кетерин көрсөтөт: **урушчаак киши, мактанчаак бала, кызганчаак жигит, таарынчаак бала, уялчаак кыз, жалтанчаак ат ж.б.**

17) - **анак** мүчөсү менен жасалган катыштык сын атоочтор өз уңгусу билдирген кыймыл-аракетке заттын (айбанаттын) ылдам ооп кетерин, адай белги анын мүнөзүнө айлангандыгын билдирет: **кабанак ит, сүзөнөк уй, тебенек ат, качанак жылкы, тиштенеке ат.**

18) – **ма** мүчөсү менен жасалган катыштык сын атоочтун уңгусу билдирген кыймыл-аракетке аныкталуучу затты дуушар кыла турган белгини аныктайт: **ээликтирме оору, дүүлүктүрмө жара, оолукма киши, ээликме оору, ууктурма дары ж.б.**

19) – **гыр** формасындагы сын атооч этиштик уңгу билгизген кыймыл аракетке жөндөмдүүлүктү аныкталып турган аттын белгиси катары көрсөтөт: **алгыр бүркүт, өткүр жигит ж.б.**

20) – **калак ||** - калак мүчөсү аркылуу уюшулган катыштык сын өз уңгусу билдирген кыймыл аракеттин, абалдын адамдын мүнөзүнө айлангандыгын белги катары көрсөтөт: **күйкөлөк адам, шашкалак || шашкалаң киши.**

21) – **гыс** аффикси менен жасалган катыштык сын атооч уңгу сөзү аркылуу туюндурулган маанини жокко чыгарып, танып, ал мааниге карама-каршы келген түшүнүктү аныкталгычтын белгиси катары көрсөтөт 1): **унутолгус күндөр, түгөнгүс күлазык, эстен кеткис окуя, таанылгыс шаар.**

22) – **гын** формасындагы сын атооч этиштик уңгу туюндурган кыймыл-аракет менен тыгыз байланышкан

белгини көрсөтөт: **келгин** куштар, **качкын** киши, **өткүн** жаан, **азгын** адам.

23) – **арман** аффикси аркылуу уюшулган катыштык сын этиштик уңгусу билдирген кыймыл-аракетке заттын (адамдын) жөндөмдүү экендигин туюндурат: **билерман** адам, **көтөрман** карыя, **чабарман** бала, **аларман** адам.

24) – **ынды** формасындагы катыштык сын өз уңгусу билгизген кыймыл-аракеттин натыйжасында пайда боло турган белгини туюндурат: **асыранды** бала, **куранды** төшөк, **уланды** жип, **кесинди** чүпүрөк, **туунду** этиш ж.б.

25) - **гак** аффикси менен жасалган катыштык сындар аныкталгыстын этиштик уңгу билдирген кыймыл – аракет менен мүнөздөлүүчү белгисин көрсөтөт: **соргок** киши, **тайгак** жол.

26) – **ык** мүчөсү менен уюшулган катыштык сын өз уңгусу туюндурган кыймыл – аракеттен келип чыккан натыйжаны заттын белгиси катары көрсөтөт: **тунук** суу, **ачык эшик**, **сынык** чыны, **өлүк** жандар ж.б.

Бул мүчөнүн жардамы менен тууранды этиштерден да сын атоочтор жасалат. Алар негиз аркылуу туюндурулган элести, табышты кыймыл – аракеттик белги катары көрсөтөт: **жалтылда-к** шелк, **солкулда-к** тал, **былжыра-к** камыр, **шуудура-к** камыш, **дарылда-к** үн.

27) Элес тууранды жана табыш тууранды сөздөрдөн жасалган сын атоочтор аныктооч болуп келсе, аныкталгычтын сырткы көрүнүшүнө байланыштуу ар түрдүү белгини жана табыш жагынан болгон белгисин билдирет:

далдагай киши, *алагай* көз, *коңкогой* мурун, *жалтылдак* материал; *чыйылдак* Жаманкул, *шылдырак* оюнчук, *калдырак* кагаз ж.б.

Жылтыр көз аяшым кечээ жайлоого кетти (С.Сасыкбаев). Ажалың жетпесе, күнүң бүтпөсө, **мөлтүр** булактан суу ичесиң, балам (А.Т.).

Татаал сын атоочтор да аныкталгыч менен ыкташуу жолу менен байланышып, аны ар түрдүү белгиси боюнча аныктайт.

а) Аныкталгычтын ар башка түстөгү өң-түсүн көрсөтөт: **кара ала уй, кызыл ала кездеме, жашыл ала чыт, сары ала уй, ак ала музоо, тору кашка** ат. Анын **көк ала** сакалынан мөлтүрөгөн тамчылар куланып жатты (А.Т.). Зарыл кечээ **кызыл ала чыттан халат тиктирди** (М.Капаров).

б) Татаал сын атоочтун ар бир компонент туюндурган түстөрдүн кошундусунан турган өң-түстүн белгисин көрсөтөт: **кочкул кызыл тукаба, кара сур киши, көгүш жашыл шелк, кара күрөң торпок, кара сур эчки, мала кызыл сатин** ж.б. Балбандын **кара көк** өңү көз алдыман кетпеди. Касымдын мурдунан **кара кочкул** кан акты («Агым»).

в) сапаттык сын менен зат атоочтун же катыштык сындын айкашынан уюшулган татаал сындардын биринчи компоненти экинчи компонентинин түрдүү белгисин көрсөтүп, анан эки компоненти бирге туруп аныкталгычтын бирдиктүү бир сыпаттык белгисин туюндурат: **кара көз кыз, кара каш бала, узунчач келин, ак пейил кемпир, ак**

көңүл эне; узун бойлуу жигит, чокчо сакалдуу абышка, кең далылуу балбан.

Гренадерге жарагыдай **узун бойлуу, кең далылуу, сулуу жиит эле (Э.Хемингуей).** Австралияда **уяң жүндүү койлор көп багылат («КТ.»).**

Ар түрдүү түзүлүштөгү **кош сын атоочтор** да аныктоочтук функция да келип, аныкталгычтын ар түрдүү сын – сыпаттык белгилерин көрсөтөт: **улуу-кичүү адамдар, жакшы-жаман иштер, аң-сезимдүү мамиле, акыл – эстүү карылар, өңдүү-түстүү кыздар; бийик – бийик үйлөр, сонун – сонун кездемелер; эски – уску буюмдар, жаман-жуман чүпүрөк, кызыл-тазыл плакаттар ж.б.**

Ошентип, ыкташа байланышкан сапаттык жана катыштык сын атоочтордон болгон аныктоочтордун семантика – грамматикалык өзгөчөлүктөрүн карап чыгып, төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келүүгө болот:

1) Сын атоочтор кээде этиштер менен байланышып, бышыктоочтук милдет аткарсан, кээде баяндоочтук милдет аткарышы мүмкүн. Бирок, негизинен, зат менен байланышып, аныктоочтук милдетти аткарышы өтө мүнөздүү көрүнүш болуп эсептелет; Анткени сын атоочтор дайыма зат атооч менен байланышып, заттын ар түрдүү белгисин көрсөтөт.

2) Сапаттык сын атоочтор аныкталгыч туюндурган заттын табияты менен ажырагыс түрдө байланышкан, керт башына тиешелүү болгон белгилери боюнча аныктаса, катыштык сын атоочтор аныкталгычты башка бир затка, орунга, мезгилге ж.б. катышына ылайык аныктайт. Түрдүү

сөз түркүмдөрүнөн жасалып, ошол сөз түркүмдөрүнүн семантикасы менен шартталат;

3) Аныктоочтук функциядагы сын атоочтун алдында башка бир сын атоочтон, сан атоочтон же башка сөздөрдөн болгон аныктоочтор да болушу мүмкүн. Андай аныктоочтор аныкталгыч менен тикеден-тике синтаксистик байланыш түзбөй өзүнөн кийинки аныктооч аркылуу байланышып турат:

Мисалы: *Эшик – терезеден капкара коюу түтүн уюлгуп, чатырдан кочкул жалын оргуйт (С.Өмүрбаев). Жаш илимпоз Акылбеков кызмат, мансап үчүн умтулган жок (К.Жусупов). Билимдүү жаш адистер өз учурунда жетишпей келген («Кут билим»).* *Сынык мүйүздүү кашка уйду күн сайын көзүүгө кошом (М.Борбугулов). Тиги боорукер адамдын сөзү биге дем берди (К.Жусубалиев).* Кыргыз тилинде көп сандаган **идиомалар** да (фразеологизмдер) аныкталгыч катары келген зат атооч менен ыкташып байланышып, заттын көп кырдуу мүнөзүн билдирет: *о, кызыл камчы зулум, мен сага аяш белем?! (Т.С.). Жаш Бүбүканды кара жаак кайнене кагып сого берди (Т.Абдымомунов). Демөйдө колу кууш жеңе бүгүн эмне үчүндүр берешен («Чалкан»).* *Анын бир жез тырмак келини бар (М.Э.). Ал жүрөгү курч жигит эле.*

Сан атоочтордон турган аныктоочтор

Сан атоочтор абстрактуу сандык түшүнүктөрдүн атын, заттын санын, иретин билдирүүчү сөз түркүмү болгондуктан,

сын атоочтор сыяктуу эле аныктоочтук милдет аткаруу мүмкүндүгү кеңири. Муну профессор А.Жапаров да өзүнчө белгилеп көрсөткөн. Ал минтип жазат: «Сан атоочтук аныктоочтордун грамматикалык табияты да сын атоочтук аныктоочтор менен бирдей болот» (89, 160-б.).

Бирок сан атоочтордун да өзүнө тиешелүү семантика –грамматикалык өзгөчөлүктөрү, түрлөрү бар. Ошого байланыштуу алардын аныктоочтук милдет аткарыш табияты да башкачараак. Эгерде сын атоочтук аныктоочтор аныкталгычтын сын - сыпаттык, белгилик, мезгилдик, мейкиндик катышын билдирсе, сан атоочтук аныктоочтор аныкталгычтын санын, иретин, жайгашуу ордун билдирет. Сан атоочтук аныктоочтор саналып айтылууга ылайыктуу заттар менен гана айкашат (185, 56-б.).

Азыркы кыргыз тилинде сан атоочтун алты түрү (эсептик, иреттик, чамалама, жамдама, бөлчөк, топ сан) бар экендиги белгилүү. Алардын сүйлөмдө мүчөлүк милдет аткаруусу ошол семантикасына байланышкан. Тагыраак айтканда, көбүнчө аныктоочтук кээде сан-өлчөм бышыктоочтук функцияда келет (123, 236-б.).

Эгерде сан атоочтор кыймыл-аракет, ал-абалга байланыштуу сан-өлчөмдү билдирип келсе, бышыктоочтук, заттын же заттык маанидеги сөздөрдүн сан өлчөмүн билдирип келсе, аныктоочтук милдет аткарат.

Мисалы: *Картадан болжогонума караганда, сиздин үй «Конферанс» деген супермаркеттен жарым миль ары турат* (Ч.А.). *Кармашка кырк киши келген* (М.Мураталиев). *Алты батман буудай жеп, Дан жыттанган кан Жолой («Манас»).*

Ушул жерде белгилей кетүүчү дагы бир маанилүү маселе – сан атоочтордун өз алдынча же нумеративдер менен биримдикте колдонулушу. Сан атоочтордун нумеративдик сөздөрсүз өз алдынча колдонулгандагы синтаксистик кызматы эч кандай талаш туудурбайт. Эгер алар жөнөкөй сан атооч болсо, жөнөкөй, татаал сан атоочтордон болсо, тутумдаш мүчө болуп түшөт. Ал эми сан атоочтор нумеративдер менен бирге келгенде дайыма аны менен бирдикте туруп, сүйлөмдүн тутумдаш мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Мисалы: *Биз эртеси бир чакырым жүрдүк (М.Э.). Быйыл гектарынан 27 центнерден түшүм жыйнадык («Ош жаңырыгы»).*

Мисалдардагы **чакырым**, **центнер** деген нумеративдер өз алдындагы сан атоочтор менен бирдикте бир суроого жооп берип, сүйлөмдө тутумдаш бышыктоочтук жана тутумдаш аныктоочтук милдетти аткарып турат.

Ошентип, сан атоочтор аныктооч болуп келгенде, аныкталгычтын сан-өлчөмүн, иретин, жайгашуу тартибин, тобун билдирип келет жана алардын ар биринин семантикасына ылайык заттын санын так, айкын көрсөтүү, чамалап, болжолдоп көрсөтүү, бүтүндү бөлүктөргө бөлүп көрсөтүү ж.б. маанилерин берет.

Эсептик сан атоочтордон болгон аныктоочтор

Эсептик сан атоочтор атооч жөндөмөдө туруп, аныктоочтук милдет аткарганда, аныкталгыч менен ыкташуу аркылуу байланышып, анын эсебин, санын так көрсөтөт.

Мисалы: Таң каракчысында үч караан коргондун ичине жылып кирди (К.Ж.). Эки доочу бир келсе, амалыңдын кеткени, эки ооруу бир келсе, ажалыңдын жеткени (Макал).

Эки ийнине караса,

Эки киши конгондой.

Эки бетин караса,

Эки даңгыт тойгондой («Манас»).

Эсептик сандан кийин нумеративдик сөз айкашып айтылса, анда ал аныкталгыч билдирген заттын санын, өлчөмүн, мезгилдик белгисин ж.б. тактап, толуктап көрсөтөт.

Мисалы: **Жети сааттык** жол биз үчүн кыйынга турду («Кыргыз маданияты»). **Жыйырма тонналык** бул машина эл аралык көргөзмөгө биринчи жолу коюлушу («Кыргыз руху»).

Он жашар жалгыз баламды,

Ойлонуп күндө сагындым («Токтогул»).

Кээ бир эсептик сандар (миң, токсон, токсон тогуз, жүз, миң-миллион) айрым учурда өзүнүн конкреттүү сандык маанисинде эмес, «көп», «өтө көп», «бир нече» деген сыяктуу жалпыланган сандык белгини билдирип калат: Билими бар ар балаадан кутулат, билими жок **миң балаага** жолугат (Макал). Тарбия алып жашаган, **миң-миллион** калкым бар (Тоголок Молдо). Өз алдынча **токсон тогуз** суроо коюп, басынып, ыза болуп келе жаткан кез эле (Т.С.).

Бир деген эсептик сан кээде конкреттүү сандык маанини эмес, «кандайдыр бир», «белгисиз бир» деген мааниде колдонулуп калат. Андай маанилер контексттен

белгилүү болуп турат: Сизди **бир** аял сурап жатат, эмне дейин? (Б.Жакиев). Анан өз алдынча **бир** жалчынын кызына үйлөнөт (Ш.Бейшеналиев).

Иреттик сан атоочтордон болгон аныктоочтор

Иреттик сан атоочтор да эсептик сан атоочтор сыяктуу эле аныктоочтук милдетти көп аткарат. Алар аныкталгычтын орун жагынан болгон сандык иретин билдирет. Нерселердин жайгашуу тартибин, белгилүү топтогу, түрдөгү заттардын кайсы орунга ээ экендигин, номерин билдирүүдө негизги орунда турат.

Мисалы: Ал алгачкы күндөн тартып эле **экинчи, үчүнчү** бригадаларды социалисттик жарышка чыгарууну сунуш кылды (К.Б.). Ошентип, Кыргыз Республикасынын **жетинчи** өкмөт башчысы шайланды («Асаба»). Бул элдеги кыздардын **биринчи** сулуусу деп айталык (К.Ж.).

Кыргыз тилинде «**биринчи**» деген иреттик сандын мааниси контекстке карай кээде сын атоочтук мааниге жакындашат.

Мисалы: Ал заводдогу **биринчи** жумушчулардан. Мында иреттик сан атооч маанисинде эмес, «**мыкты**» деген сындык мааниде колдонулуп турат.

Чамалама сан атоочтордон болгон аныктоочтор

Чамалама сан атоочтор аныктоочтук милдет аткарганда, аныкталгычтын чен-өлчөмүн, сандык белгисин чамалап билдирет. Алар эсептик сан атоочторго түрдүү грамматикалык каражаттардын жалганышы, же белгилүү сөздөрдүн айкашуусу менен жасалат. Ошол грамматикалык

түзүлүшүнө карай чамалама сан атоочтордон турган аныктоочтор түрдүү семантикага ээ болот.

а) Чамалама сан атоочтор эсептик сан атоочторго –ча, –дай, - чакты мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу жасалат. Мындай формадагы чамалама сан атоочтордон болгон аныктоочтор аныкталгычтын сандык белгисин болжолдуу көрсөтөт.

Мисалы: **Отуздай** көз карап турса, мен эмне кылмакмын (К.Б.). Күткөндөрдөн **жыйырмача** гана адам топтолду («Кыргыз туусу»).

б) эсептик сан атоочтордон кийин нумеративдик сөз бирге айтылса, –ча, –дай мүчөсү нумеративге жалганып айтылып, заттын сындык, өлчөмдүк белгисин чамалап болжолдоп көрсөтөт.

Мисалы: **Үч гектарча** жерди жашылча - жемиш эгүүгө даярдап койдук («Ош жаңырыгы»). **Он кадамдай** аралыктан алардын үндөрү даана угулуп турду (К.Ж.).

в) –**лаган** формасындагы чамалама сан атоочтор да аныктоочтук милдет аткарат. Бирок бул мүчө бардык эле эсептик сан атоочторго улана бербейт. Ал он, жүз, миң, он миң, жүз миң, миллион деген сыяктуу сан атоочторго жалганып келет. Бул формадагы аныктоочтор аныкталгычтын санын болжолдоп, чамалап көрсөтөт.

Мисалы: Батышты көздөй **ондогон** километрди чогуу бастык (Т.Кыдыралиев). Баш калаабызга **жүздөгөн** адамдар айылдан агылып келүүдө («Кыргыз туусу»). **Миңдеген** жаштардын кубанычтуу жүздөрүн көрөсүң

(К.Бобулов). **Түмөндөгөн** кол келсе, түк тоготуп койбогон эрендери көп экен (А.Жакыпбеков).

Байыркы түрк тилинде «**түмөн**» - «он миң», «сан жеткис көп» деген мааниде колдонулган. Азыр фолклордук чыгармаларда гана жолугат.

г) Эсептик сан атоочтордун кайталанышы менен жасалган чамалама сан атоочтор аныктоочтук милдет аткарып келгенде, аныкталгычты сандык жактан чамалап көрсөтөт.

Мисалы: **Жылына үч жүз-төрт жүз бээси туучу** (М.Алыбаев). **Корообузда беш-алты** жандык калыптыр (С.Өмүрбаев). Бул сунушка **үч-төрт** депутат каршы болбосо, калгандары колдоп кетет («Эркин тоо»).

д) Чамалама сан атоочтор уңгу түрүндөгү же барыш, чыгыш жөндемөлөрдө турган эсептик сан атоочторго **ашык, ашуун, көп, кем, аз, чамасында** сыяктуу сөздөр айкашып жасалып, аныктоочтук милдет аткарат.

Мисалы: Чыгдан жакта, төрдө Асылкан, анын ылдыйында **отуз жаш чамасында** бир кара жигит отурат (М.Э.). Үч жылдын ичинде отузга жакын короо-сарай да курулду («Советтик Кыргызстан»). Бул кырсыктан **элүүдөн ашык** үй-бүлө жапа чекти (Радиодон). Мындай шартта **30 центнерден кем эмес** түшүм алуу мүмкүндүгү бар («Кыргыз туусу»).

Бөлчөк сан атоочтордон болгон аныктоочтор

Заттын же сандык бүтүн түшүнүктүн бөлүгүн билдирүүчү бөлчөк сан атооч эки эсептик сандын

айкашуусунан жасалып, бөлүмү чыгыш жөндөмө формасында, алымы атооч жөндөмө формасында келет.

Мисалы: Кыргызстан **1294,2 тонна** кө. ,р запасына ээ («Советтик Кыргызстан»). **22,6 километрлик** жолду жөө адам 5 саатта басып өттү («Математика»).

Аралаш бөлүкчөлөрдө эң мурун бүтүн сан «бүтүн» деген сөз менен бирге айтылып, андан кийин бөлчөк сан айтылат: Булар январь айынын планын **бир жүз бүтүн ондон эки процентке** аткарышты («СК»). Азыркы учурда фабрикада биринчи сорттогу продукцияны берүү **3,5 процентке** өскөндүгү жакшы көрүнүш («Ленин. жаң»). Бөлчөк сандар кыргыз тилинде совет доорунда гана көңири колдонула баштады. Бирок айрым бөлчөк сандардын синоними болгон «**жарым**» (2Ү1), «**чейрек**» (4Ү1) деген өңдүү сандык маанидеги сөздөр кыргыз тилинде илгертен эле колдонулуп келген.

Мисалы: Атам чыгып кеткенге **жарым** саатча убакыт болду (К.Ж.). Ал **чейрек** кылымга жакын агартуу майданында иштеп келатат («СК»).

Бөлчөктүк сан атоочтордун аныкталгычтар менен ыкташып байланышып, аныктоочтук милдетти аткарышы тилибизде сейрек кездешет. Алар айрым учурларда гана «**бөлүгү**», «**бөлүмү**» деген сөздөр менен ыкташып байланышып, аныктоочтук функцияда келишет: Колхоздун байлыгынын **үчтөн эки бөлүгүн** пахта түзөт («СК»). Кызылчанын **экиден бир бөлүгү** казылып бүттү («Кыргыз туусу»).

Бөлчөк сандар нумеративдик сөздөр менен айкашып айтылганда, тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарышат.

Мисалы: *Жумушчулар алтымыш бүтүн ондон беш километр жолду оңдоп бүтүштү. Шахтерлор он бүтүн бештен үч тонна көмүр казышты («Кыргыз туусу»).*

Топ сан атоочтордон болгон аныктоочтор

Топ сандар бир өңчөй заттардын бир топко бириктирилген санын көрсөтүп, «канчадан?» деген суроого жооп берет. Кыргыз тилинде топ сан эсептик сан атоочко чыгыш жөндөмөнүн –дан мүчөсүнүн жалганышы менен жасалат. Бирок топ сандын тутумундагы –дан мүчөсү чыгыш жөндөмөнүн маанисин туюндурбастан, семантикалык жактан абстракцияланып, заттын санын топтоштуруп көрсөтүү маанисин берип калган.

Топ сандар зат атооч менен айкашканда, аныктоочтук милдетти аткарып, заттын топтоштурулган сандык белгисин көрсөтөт.

Мисалы: *Жүзүнөн жетимиштен козу алдым... («СК»).*
Үстүбүздөгү жылы карамагындагы ар жүз тубар бээден токсон жетиден кулун алып, райондо биринчи орунду ээлеген («СК»).

Топ сандар кош айтылган татаал сан атоочтордон да жасалат. Мындай учурда:

а) Бир эле эсептик сандын кайталанып айтылышынан уюшулган кош сандардан жасалган топ сандар заттын тепетең, барабар бөлүнгөн сандык белгисин көрсөтөт: *Окуучулар он-ондон дептер сатып алышты («Ак буура»).*

б) Ар түрдүү эсептик сандын жупталып айтылышынан уюшулган кош сан атоочтордон жасалган топ сандар аныкталгычтын сандык белгисин чамалап, болжолдоп көрсөтөт.

Мисалы: Алар **он-он бештен кой** күтүп калышты. Сакманчылар **отуз-кырдан козу, улак** бөлүп алышты («Ленин жолу»). Эгерде топ сандан кийин нумеративдик сөз келсе, -дан формасы ошол нумеративдик сөзгө уланат; топ сан менен нумеративдик сөз бирдикте туруп, тутумдаш аныктоочтук милдетти аткарат: *Койдун ар биринен 4 килограммдан жүн кыркып алды* («СК»). Алар *ар гектар жерге жыйырма беш тоннадан кык жеткиришти* («СК»).

Ыкташа байланышкан аныктоочтордун жана бышыктоочтордун өз ара карым - катышы жана айырмачылыктары

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү лексикалык маанисине жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай өзүлөрүнөн кийинки аныкталгыч менен синтаксистик байланыштын тиешелүү түрлөрү аркылуу өз ара байланышат. Толуктоочтор аныкталгыч менен башкаруу жолу аркылуу байланышса, аныктоочтор ыкташуу жана таандык байланыш жолу менен, бышыктоочтор дайыма ыкташуу жолу аркылуу байланышат. Ал эми аныктооч менен бышыктоочтун милдетин бирдей сөз түркүмү аткарып, аныкталгычы менен ыкташуу жолу аркылуу байланышканда, алар грамматикалык формасы жана бирдей синтаксистик катышты билдириши жагынан бири - бирине окшош келет.

Мисалы: **Эки** адам көрүшөт, **эки** тоо көрүшпөйт (макал). **Жакшы** адам ар убак жаныңда болсо, мүшкүл аз болот экен (С.Ө.). Андан бери **канча** суулар акпады, **канча** журт жаңыланбады (К.Осмоналиев). Эшик **эки** ачылып, **эки** жабылды, бирөө эшикке чыгып кайра киргени (Т.К.). Айтыке комузду да **жакшы** чертчү (А.Т.). Бул жөнүндө газеталарга **канча** жазышпады («Кыргыз руху»).

Мисалдардагы 1-2-3- сүйлөмдөрдөгү аныктоочтор (эки, жакшы, канча) аныкталгычтары менен ыкташа байланышта келип, сыпаттык, сан - өлчөмдүк катышты билдирип, аныктоочтук милдетти аткарды. Ошол эле сөздөр 4-5-6- сүйлөмдөрдө аныкталгычы менен ыкташуу байланышта туруп, бышыктоочтук милдет аткарып келди.

Мында бирдей сөз түркүмү аныкталгычы менен бирдей синтаксистик жол аркылуу (**ыкташуу**) байланышып, бирдей маанилик катышты билдиргени менен, ар түрдүү синтаксистик милдетти (аныктооч, бышыктооч) аткарып турат.

Алардын синтаксистик кызматы боюнча айырмаланышы, негизинен, аныкталгычтын кайсы сөз түркүмүнөн экендиги менен байланыштуу.

Эгерде аныкталгыч зат атоочтордон же затташкан башка сөз түркүмдөрүнөн болсо, аны менен ыкташа байланышкан сөз аныктоочтук милдет аткарат.

Эгерде аныкталгычы этиш сөздөрдө болсо, ыкташуу байланышындагы сөз бышыктоочтук милдет аткарат.

Бул жерде багындыруучу түгөйдүн кайсы сөз түркүмүнөн экендиги чечүүчү мааниге ээ эмес. Багыныңкы

бөлүктүн грамматикалык формасы бир эле тизмектин түрдүү сүйлөм мүчөлүк милдет аткарышын шарттап турат. Алар атоочтуктун -ган жана чакчылдын -ып мүчөлөрү болуп саналат.

Ошентип, сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик кызматын аныктоодо, биринчиден, алардын грамматикалык тегине жана формасына, кандай суроого жооп болуп түшүшүнө таянабыз. Экинчиден, багындыруучу сөздүн кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендиги эске алынат. Экинчи учур, айрыкча, ыкташа байланышкан аныктоочту жана бышыктоочту өз ара айырмалоодо чоң мааниге ээ.

Зат атоочтордон турган аныктоочтор

Сүйлөм ичинде зат атоочтордун өзүнөн кийинки экинчи бир зат атооч менен маани жагынан жана грамматикалык жактан байланышып келип, аныктоочтук милдетти аткарышы тилибизде кеңири учурайт. Зат атоочтук аныктоочтор аныкталгыч менен *ыкташуу* жана *таандык* байланыш жолу менен байланышат. *Ыкташуу* жолу менен атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон турган аныктоочтор байланышса, *таандык байланыш* аркылуу аныкталгыч менен илик жөндөмөдөгү зат атоочтордон болгон аныктоочтор байланышып айтылат.

Зат атоочтор аныктоочтук милдет аткарганда, өзүлөрүнүн лексикалык маанисине ылайык аныкталгычтын ар түрдүү заттык белгилерин жана башка түрдүү өзгөчөлүктөрүн билдирет.

Атооч жөндөмөдөгү зат атоочтордон болгон аныктоочтор

Атооч жөндөмөдөгү зат атоочтордон турган аныктоочтор кыргыз тилинде кеңири колдонулат. Алар өзүнөн кийинки аныкталгыч менен дайыма ыкташып байланышып, анын ар түрдүү заттык белгисин билдирет. Бирок бардык эле атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор каалаган экинчи бир зат атооч менен байланышып келип, аныктоочтук милдетти аткара бербейт. Семантикалык жактан бири-бири менен байланыша ала турган зат атоочтор гана аныктоочтук функцияны аткара алат.

Атооч жөндөмөдөгү заттык аныктоочтор аныкталып турган заттын ар түрдүү белгилерин билдирет. Алардын туюндурган мааниси аныктооч менен аныкталгычтын семантикалык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланыштуу болот.

1) Ыкташып байланышкан атооч жөндөмөдөгү зат атоочтук аныктооч аныкталып турган заттын эмнеден жасалгандыгын, чыгыш тегин билдирет.

Мисалы: *Желмаянды чөгөрүп, жез казанды көмөрүп («Манас»).* *Жибек көйнөк үстүндө желбиреп, кызыл-ала жагоосу эки мүрүсүн чапкылап, көңүлү толкуп турду (Ш.Б.).* *Короосун айланта курган таш коргондон өзүнчө эле сүрдөйсүң («Асаба»).*

2) Атооч жөндөмөдөгү ыкташа байланышкан аныктооч аныкталгычтын конкреттүү белгилерин, өзгөчөлүктөрүн билдирет.

Мисалы: Сайдагы **агынды** отундардан кышка белендеп алчубуз (Н.Байтемиров). **Кашка жилик** устукан колго унулганын көрмөксөн болот (К.Сактанов). **Очогор** мылтык асынып, көк найзаны колго алып, Эрээниң Чубак бир жакта («Манас»).

Мындай формадагы аныктоочтор заттын белгилерин, өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү жагынан сын атоочторго окшош болот. Бирок алар сын атоочтук аныктооч катары эсептелбейт. Ошондуктан Е.И.Убрятова бул типтеги аныктоочтор белгини, сапатты даража боюнча жогорулата да, төмөндөтө да албайт, күчөтмө белүкчөлөрдү жана кызматчы сөздөрдү кабыл албайт деп туура белгилеген (187, 183-б).

3) Аныкталгыч билдирген затты аныктооч туюндурган белгиге окшоштуруп, салыштырып көрсөтөт.

Мисалы: **Күмүш жалын** көйкөлтүп, Күлүктү минсең бир сонун (О.Бөлөбалаев). Атанын **алтын сөзүн** көңүлгө түй (фольклордон). Акча бети нурданып, **жибек** чачы жалтылдап тизеден өтөт (К.Ж.).

4) Ыкташа байланышкан зат атоочтук аныктооч аныкталгычтын кесибин, өнөрүн, кызмат наамын билдирет.

Мисалы: **Шаардан чакыргандардан эми академик** Сулайманованы келет деп жатышкан экен (Ч.А.). Республикабызда **илимпоз** аялдардын саны бир кыйла өстү («Мугалимдер газетасы»). Ал сураган **артист** кыз ошол жакка кетпедиби (А.А.). **Почточу** аял ал кемпирге кайрылды (А.А.)

5) Зат атоочтук аныктоочтор аныкталгычты туугандык, жолдоштук белгиси боюнча аныктайт.

Мисалы: **Атасы** Чакибаш колунда жок кедей (Т.С.). **Агам** Жумабай атым өчпөсүн деп, Бакыттын фамилиясын өзүнүн атына каттатып койгон («Кыргыз маданияты»). Сырдана **досум** Абдылдадан али дарек жок (С.Ө.).

6) Атооч жөндемөдөгү аныктооч аныкталгыч билдирген заттын өлчөмдүк белгисин билдирет.

Мисалы: **Кулач** жибиң жок беле, кумкулак балам, Калмурза (фольклордон). Пейлиңди кенен сал, быйыл эмгегиче **тонна-тонна** буудай алдың («Чалкан»). Илим жана техника аябай өнүккөн азыркы заманда **минута** убакыт тагдырды чечиши мүмкүн («СК»). **Араба –араба** буудай даярдап, фронт үчүн түнү уйкудан бөзип, күнү тыным албаган ушул дыйкандардын эмгегинин акы-бети кайтса экен (Ч.А.).

7) Аныкталгыч билдирген затты жыныстык белгиси жана улуттук белгиси боюнча аныктайт.

Мисалы: **Жийде** өткөндө **эркек** бала төрөп, азыр ооруканада (З.Сооронбаева). Арасында бирден - экиден **кыргыз** жоокерлер да бар (У.Абдукаимов). **Аял** киши аялдыгын кылбай койбойт экен (С.Ө.). **Кыз** бала боорукер келет экен (К.Б.).

8) Аныктооч аныкталгычтын бир уюмга, мекемеге таандык экендигин билдирет. Мындай илик жөндемөсүндө турган коомдун, уюмдун, мекеменин атынан кийин «мүчөсү» деген сөз удаалаш келет.

Мисалы: **Ата мекен** партиясынын мүчөсү Ө.Текебаев
ул ирет байгеден чыгар бекен? («Асаба»). **Кыргызстан**
азуучулар союзунун мүчөсү К.Акматов ; оюн ортого
алды («Кыргызстан маданияты»).

9) Аныкталгычтын абстрактуу белгисин, сапаттык
атышын билдирет.

Мисалы: **Атыр** жыт абада өз оюндарын башташат
(Б.). **Тагдыр** санаа тартылды, **мүшкүл** кыял күчөдү
рольфлордон). **Аптап** күн тийип турганда пахта,
ашылча жемиштер тез бышат («Ош жаңырыгы»).

Атооч жөндемөдөгү зат атоочтук аныктооч менен
аныкталгыч өз ара жанаша (контактылуу) жайгашышат жана
алардын ортосундагы синтаксистик байланыш өтө бекем
болот. Ошондуктан алардын арасына башка сөздү кошуп
айтууга болбойт.

Мисалы: Бирок ал жактан **койчу** Самтыр көрүнгөн
ж.б. (Т.С.). Датка **суусар** төбөтөйүн кийип, **карышкыр**
чигин жамынып сыртка чыкты (К.Ж.).

Тилибизде эки зат атоочтун ыкташып байланышынан
өзгөрүшүлгөн көп сандаган татаал сөздөр да кеңири
колдонулат: **темир жол, чай чыны, таш көмүр, суу**
кылан ж.б. Булар сырткы түрү жагынан ыкташуу жолу
менен байланышкан атооч жөндемөдөгү зат атоочтук
аныктооч менен зат атоочтон турган аныкталгычтын
айкашына (эркин сөз айкашына) окшош келет. Бирок буга
арап ал эки башка категорияны (лексикалык категория
менен синтаксистик категорияны) бири-бири менен

чаташтырбоо керек. Жогоркудай татаал сөздөрдүн компоненттери бири-биринен ажырагыс болуп бекем байланышып, бирдиктүү бир лексикалык маанини туюндуруп калган. Ошондуктан алардын компоненттери сүйлөмдүн айрым-айрым мүчөлөрүнүн милдетин аткарбастан, бирдиктүү түрдө туруп бир гана мүчөлүк милдетти аткарат.

Мисалы: *Улагада отурган бала кымыз куюлган чай чыныны кыдырата суна баштады (чай чыныны - тике толуктооч).*

Ал эми ыкташып байланышкан атооч жөндөмөдөгү зат атоочтук аныктооч менен аныкталгыч бири-бири менен эркин байланышкандыктан, алардын ар бирине өзүнчө суроо берилип, ар бири өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Мисалы: *Ажар кийиз өтүгүн отко жайып койду (К.Ж.). («Кийиз» - аныктооч, «өтүгүн» - толуктооч).*

Жыйынтыктап айтканда, профессор М.Б.Балакаев белгилегендей, атооч жөндөмөдөгү зат атоочтордон болгон аныктоочтордун аныкталгыч менен ыкташа байланышы түрк тилдеринде өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ. Ыкташа байланышкан зат атоочтук аныктоочтор аныкталгычтын материалдык белгилерин билдирет (1969, 175-б.). Бул жагынан ыкташып байланышкан башка аныктоочтордон бир кыйла айырмаланат.

Тууранды сөздөрдөн болгон аныктоочтор

Тууранды сөздөр лексика-грамматикалык табияты боюнча дээрлик башка сөз түркүмдөрүнөн кескин түрдө айырмаланат. Алардын синтаксистик функциясы жөнүндө профессор С.К.Кудайбергенов тууранды сөздөр уңгу түрүндө туруп да, чакчыл жана атоочтук формалар уланып да сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара берет деп, аны тиешелүү фактырлардын негизинде тастыктайт. (121, 27-б.).

Ал минтип жазат: «Некоторые подражательные слова, стоящие перед другими существительными, показывают признак определяемого. Им приписывается в качестве признака либо форма (образ), либо звук (звуковой комплекс – звукоподражательные слова), являются изображением предмета определяемого. В таких случаях они выполняют роль прилагательных, но сами не являются таковыми, сюда относятся такие словосочетания, как: **шылдыр шорпо, шалпаң кулак, куудур тон** и т.д.» (121, 28-б.).

Кыргыз тили тууранды сөздөргө өтө бай. Алар оозеки тилде да, адабий тилде да кеңири колдонулат. Тилибизге көркөмдүк, ачыктык, тактык киргизет. Тууранды сөздөр тилдик лексиканын катмарларынын байыркыларынан болуп эсептелет да, мааниси боюнча жандуу, жансыз заттардан, табияттын кубулуштарынан чыккан дабышты, ошондой эле заттардын сырткы көрүнүшү, кыймыл-аракети менен байланыштуу элестерди билдирет: **мөө, тарс, ызз, шуу, куудур; далдаң, жалпаң, жарк** ж.б.

Тилибизде бул өңдүү дабышты, элести атаган тууранды сөздөрдөн башка тууранды этиштер да көп учурайт: *арбай, сербей, далдай; бөкчөңдө, балпылда, сексеңде, тарсылда* ж.б. Мындай атоо маанисиндеги тууранды сөздөрдүн жана тууранды этиштердин морфологиялык жактан түрдүү формада колдонулушуна карай алар сүйлөм ичинде ар түрдүү синтаксистик милдетти аткарышат.

Мисалы: *Адатта мындай жерде кобур-собур сөздөр көп болот эмеспи (К.Б.). Эсимде, ушул эле жылдын март айында дал ушул жерде дүңкүлдөгөн музыканын алдында «25 миңче» жумушчуларды тосуп алган элек (К.Сактанов). Биз автоматтарыбызды сүйрөгөн бойдон бөкчөңдөп алга жыла бердик (У.Абдукаимов). Эңкейгенге эңкейгин, башың жерге тийгенче, Чалкайганга чалкайгын, төбөң көккө тийгенче (Макал).*

Мында биринчи сүйлөмдөгү *кобур-собур* деген тууранды сөз атооч жөндөмөдө туруп аныктоочтук милдетти аткарды.

Экинчи сүйлөмдөгү тууранды этишке атоочтуктун –ган мүчөсү жалганып, аныктоочтук милдет аткарды; үчүнчү сүйлөмдөгү тууранды этишке чакчыл –ып мүчө жалганып бышыктоочтук милдет аткарды; төртүнчү сүйлөмдөгү атоочтук формадагы тууранды сөзгө барыш жөндөмө мүчөсү уланып, толуктоочтук милдет аткарды.

Демек, тууранды сөздөр морфологиялык ар түрдүү формалар боюнча өзгөрүүгө жөндөмдүү келип, түрдүү мүчөлүк милдет аткара алат. Биз бул жерде тууранды

сөздөрдүн аныктоочтук милдетти аткаруусуна кеңири токтолмокчубуз.

1) Тубаса жана туунду тууранды сөздөрдүн аныктоочтук милдет аткарышы.

Тууранды сөздөрдүн аныктоочтук милдет аткаруусу С.Усмановдун кандидаттык диссертациясында (АКД, 1952, 15) туура белгиленген. Бирок тууранды сөздөрдүн бардыгы эле аныктоочтук милдет аткара бербейт. Ал эми уңгу түрүндө туруп, аныкталгычы менен ыкташа байланышуу учуру өтө чектелген.

Аныкталгычы менен ыкташа байланышкан уңгу түрүндөгү тууранды сөздөрдөн болгон аныктоочтор аныкталгычтын ар түрдүү белгисин билдирет.

Мисалы: «Туура айтыш керек» дешип төөөкөч менен аткечтердин арасынан **күңк-мыңк** сөздөр чыккан (К.Ж.). **Кобур-собур** үндөр угулуп, кез-кез күлкү чыгат (Т.С.). Курушкан **куудур** тон менен, Төшөнгөн тердик чом менен (М.Э.). Тоонун таза абасын, **шылдыр** булагын эңсебеген кыргыз барбы (К.Жусупов).

Келтирилген мисалдардагы «**күңк-мыңк**», «**кобур-собур**», «**мөлтүр**», «**куудур**» деген тууранды сөздөр аныктоочтук милдет аткарып, аныкталгычы менен ыкташа байланышты. Мааниси боюнча, аныкталгыч заттан чыккан табышты, анын сырткы элесин заттын белгиси катары туюндуруп турат.

2. Тууранды сөздөрдөн жасалган сын атоочтордун аныктоочтук милдетти аткарышы.

Кыргыз тилинде **-ай, -ый, -ык** афикстери аз да болсо тууранды сөздөрдөн сын атоочторду жасашат.

Мисалы: *далдагай киши, ормокой мурун, тултугуй бала, былжырак камыр, жалтырак кагаз; дарылдак үн, дыңылдак; бышылдак мурун* ж.б.

Мындай түзүлүштөгү, маанидеги сын атоочтордон болгон аныктоочтор сөздүн негизи билдирген элести, табышты аныкталгыч заттын белгиси катары туюндурат.

Мисалы: *Туурасы жоон, бою пас, тултугуй беттүү, кең далы («Манас»).* *Ийри тумшугу менен үрпөгөй жүнүн улам чукулап коет (Ш.Б.). Коңкогой мурун, чекир көз ирмебей тиктеп турду (Т.С.).*

3) Тууранды сөздөрдөн жасалган атоочтуктардын аныктоочтук милдет аткарышы.

Башка формадагы тууранды сөздөргө караганда атоочтуктун –ган формасындагы тууранды сөздөрдүн аныктоочтук милдет аткарышы кыргыз тилинде арбын учурайт. Нагыз этиштерден жасалган атоочтуктардан айырмаланып, тууранды сөздөрдөн жасалган атоочтуктар аныктооч болуп келгенде, туурандылык маанисин сактап, заттын ар түрдүү белгисин көрсөтөт.

Мисалы: *Көп уруу гүлдөрдөн бал тартып аарылар жүрүшөбү, ызылдаган ичке добуштар кулак учунда угулат (Т.С.).*

Морфология боюнча адабияттарда салт катары тууранды сөздөр чыгышы, мааниси жана грамматикалык белгилерине карай табыш тууранды сөздөр, элес тууранды сөздөр деп экиге бөлүштүрүлөт. Бирок кээ бир табыш

тууранды сөздөр менен элестүү сөздөр өздөрүнүн маанилери жана морфологиялык түзүлүштөрү (уңгулары) жагынан окшош. Ошондуктан табыш тууранды жана элес тууранды сөздөрдөн жасалган аныктоочтордун синтаксистик кызматын бирге талдоого алабыз. Эң негизгиси, тууранды сөздүн бул эки түрү тең атоочтуктун –ган формасын кабыл алгандан кийин, грамматикалык бирдей касиетке ээ болуп калат. Бирок семантикасы боюнча, албетте, ар бири өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ болбой койбойт.

Мисалы: **Бакылдаган** текени суу кечкенде көрөрбүз, **шакылдаган** жеңени үй чечкенде көрөрбүз (Макал). **Кийизбай багжайган** кара сакалын сылап отурду (Т.С.).

Серендеген **Серегу**

Серпишкен жоодо кереги

А да жетип бир атты («Манас»).

Биринчи сүйлөмдөгү эки аныктооч (бакылдаган, шакылдаган) аныкталгычтын дабыштык белгисин билдирсе, кийинки эки сүйлөмдөгү аныктоочтор (багжайган, серендеген) аныкталгычтын элестик өзгөчөлүгүн билдирип турат.

Ошол эле учурда **багжайган** деген аныктооч аныкталгычтын туруктуу белгисин билдирсе, **серендеген** деген аныктооч аныкталгычтын туруктуу эмес, белгилүү бир учурдагы белгисин билдирет.

Тууранды сөздөрдөн жасалган атоочтуктардан болгон аныктоочтор аныкталгыч менен ыкташуу байланышында да, кээде таандык байланышта да келе берет.

Мисалы: *Ошентип, колу-буту тыртайган* арык, *сары киши бутунун саласынан чаңды буркулдатып,*

кыдыңдап жолго түштү (А.Т.). Жакын жерден сагызгандын шакылдаган үнү угулду (С.Өмүрбаев). Алиги буржуйгандын жанына жолобо, ал – диникайыр киши (Т.С.). Жылтырагандын баары алтын эмес (Макал). Тууранды сөздөрдөн жасалган атоочтуктардын илик жөндөмөдө туруп аныктоочтук милдет аткарышы кыргыз тилинде өтө сейрек кездешет. Мындай формадагы аныктоочтун чыныгы аныкталгычы түшүп калат да, тууранды сөздөн жасалган атоочтук затташат.

Кээде тууранды сөздөн кийин –ган формасындагы «эт» деген жардамчы этиш кошулуп айтылып, аныктоочтук милдет аткарат.

Мисалы: *Как эткен* карга, *кук эткен* кузгун жок ээн чөлгө туш болду (Жомоктон). Мылтыктын *тарс - турс эткен* үнүнөн үй ичиндегилер ыргып турушту (К.Ж.). Чагылгандын *жарк-журк эткен* бир үзүм жарыгынан ал экөөнүн айкалышкан тулкусу даана көрүнүп турду (К.Сактанов). *Шарп эткен* дабыш чыгарбай, темир жолдун бирде аркы бетине, бирде берки бетине артыла шимшилеп бара жатты (Ч.А.).

Таандык байланыш жолу менен байланышкан аныктоочтор

Илик жөндөмөдөгү зат атоочтор жана башка атооч сөздөр сүйлөм ичинде дайыма аныктоочтук милдетти аткарат, аныкталгычы таандык формада айтылат.

Мисалы: *Алыстан мектептин багы көрүндү*
(«Кыргызстан пионери»).

Мындай илик жөндөмөдөгү аныктооч менен таандык формадагы аныкталгычтын айкашынан турган аныктоочтук топ түркологиялык адабияттарда изафеттин 3-түрү деп аталат (71, 54-61-б; 131, 37-б.). Кыргыз тилинде иликтеги аныктооч менен таандык формадагы аныкталгыч өз ара *таандык* байланыш жолу менен байланышат. Бирок түрк тилдеринин грамматикаларында мындай формадагы аныктооч менен аныкталгычтын ортосундагы синтаксистик байланыш түрдүүчө каралып жүрөт. Кээ бирөөлөр мындай илик жөндөмөдөгү аныктооч менен таандык формадагы аныкталгыч өз ара ээрчишүү жолу менен байланышат десе (32, 11-13-б; 115, 344-б.), айрымдары башкаруу жолу менен байланышат дешет (187, 27-б.).

Кыргыз тилинин грамматикаларында синтаксистик байланыштын бул түрү *тандык байланыш* деп аталат (89, 51-б.).

Чындыгында, *таандык байланыш* жолу менен *ээрчишүү, башкаруу* байланыштарынын ортосунда айрым бир окшоштуктар бар.

Алсак, башкаруу байланышында сөз айкашынын негизги түгөйү алдындагы багыныңкы түгөйүн башкарып, анын белгилүү бир жөндөмөдө (табыш, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринде) турушун талап кылат: ***бакты кыюу, үйгө жетүү, иштен келүү.***

Таандык байланышта да илик жөндөмөдөгү аныктооч аныкталгычтын жак-таандык мүчөнү кабыл алышын талап кылса, өз тарабынан таандык мүчөлүү аныкталгыч аныктоочтун илик жөндөмөдө турушун талап кылат. Бул жагынан караганда, *таандык байланыш* жолу *башкаруу байланышына* окшошот деп айтууга болот.

Эрчишүү байланышы аркылуу кыргыз тилинде сүйлөмдүн ээси менен баяндоочу байланышары белгилүү. Ээ кайсы жакта, кандай санда айтылса, баяндооч да аны ээрчип, ошол жакта, ошондой санда айтылат: ***Мен келдим, силер келдиңер, сен жаздың, биз келдик.***

Таандык байланышта да илик жөндөмөдөгү аныктоочтун милдетин жактама ат атоочтор же үчүнчү жак маанисиндеги зат атоочтор аткаганда, ал аныктооч кайсы жакта турса, ошого ылайык аныкталгычы да ошол жактын таандык мүчөсүн кабыл алат: ***Менин китебим, сенин китебиң, биздин китебибиз, окуучунун дептери.***

Ушул белгиси боюнча, *таандык байланыш ээрчишүү* байланышына окшошураак келет. Бирок булардын ортосундагы жалпылык ушул өңдүү айрым окшоштук белгилери менен гана чектелет. Чындыгында, *таандык байланыш* жолу менен байланышкан аныктооч менен аныкталгыч грамматикалык формалары боюнча да жана өз ара маанилик катышы боюнча да *ээрчишүү, башкаруу* байланыштарынан айырмаланып турат. Жогоруда белгиленгендей, *ээрчишүү* байланышында сүйлөмдүн баяндоочу ээ менен жак, сан боюнча ээрчишип, байланышып, өз ара *предикативдик катышты* түзөт.

Башкаруу жолу менен уюшулган сөз айкаштарында багындыруучу түгөйү багыныңкы түгөйүн тиешелүү жөндөмөдө башкарып байланышып, өз ара *объектилик катышта* болот.

Ал эми *таандык байланыш* жолу менен байланышкан иликтеги аныктооч менен таандык формадагы аныкталгыч бири-бирине кайчы-багынып байланышат: илик жөндөмөдөгү аныктооч өзүнүн грамматикалык маанисине ылайык аныкталгычтын тиешелүү таандык мүчөнү кабыл алышын талап кылат да, экинчи жагынан ал таандык формадагы аныкталгыч алдындагы аныктоочтун илик жөндөмөдө турушун талап кылат. Аныктооч менен аныкталгыч бири-бири менен өзүлөрүнө жалганган илик жөндөмөнүн мүчөсү жана таандык уланды аркылуу байланышып, *аныктоочтук катышты* туюндурат.

Ушинтип, илик жөндөмөдөгү аныктооч менен аныкталгычты өз ара байланыштыруучу грамматикалык формасы да, туюндурган маанилери да *эрчишүү* менен *башкаруунукуна* караганда башкача. Ошондуктан кыргыз тил илиминде мындай формадагы аныктооч менен аныкталгычтын байланышын багыныңкы байланыштын өзүнчө бир түрү катары, *таандык байланыш жолу* деп туура белгилеп жүрүшөт.

Илик жөндөмөдөгү атооч менен таандык формадагы атооч сөздүн байланышынан түзүлгөн аныктоочтук топ мааниси боюнча негизинен аныкталгыч билдирген заттын иликтеги аныктооч билдирген затка таандык экендигин, ошого тиешелүүлүгүн туюндурат. Ошол себептүү

синтаксистик байланыштын бул түрү «таандык байланыш» деген термин менен аталып калган.

Илик жөндөмө формасындагы зат атоочтук аныктоочтор

Кыргыз тилинде көбүнчө зат атоочтор, ат атоочтор, кээде субстантивдешкен сын атоочтор, атоочтуктар жана кыймыл атоочтор, сан атоочтор илик жөндөмөдө туруп, аныктоочтук милдетти аткарышат. Илик жөндөмөдөгү аныктоочтун аягындагы жөндөмө мүчө көпчүлүк учурда сакталып айтылат. Илик жөндөмөнүн мүчөсү негизинен төмөнкү учурларда сакталат: 1. Эгерде аныкталгыч билдирген заттын конкреттүү бирөөгө, бир затка тиешелүү экендигин так жана баса көрсөтүү керек болсо: **фермердин жери, жазуучунун чыгармасы, мектептин китепканасы** ж.б.

Мисалы: *Итике кечинде Жолбуновдун үйүндө болууга макулдугун айтты. (А.Убукеев). Колхоздун короо-жайы менен таанышты (К.Б.).*

2) Илик жөндөмөдөгү аныктооч энчилүү аттардан болсо, көбүнчө мүчөлүү айтылат: **Зууранын жоолугу, Жапардын бригадасы, Караколдун көчөлөрү.**

Мисалы: *Быйыл Оштун пахтачылары пахтадан мол түшүм алышты («Ош жаңырыгы»). Мелдеште Жапардын бригадасы жеңип чыкты (К.Б.).*

Бирок аныкталгыч билдирген заттын кимге таандык экендиги баса көрсөтүлбөй, жалпы планда көрсөтүлсө, жана логикалык басым илик жөндөмөдөгү энчилүү атка

түшүрүлүп айтылбай, аныкталгыч билдирген затка түшүрүлүп айтылса, иликтеги аныктооч мүчөсүз айтылат.

Салыштыр: *Тилекматтын айылы-Тилекмат айылы, Калпакбайдын уулу-Калпакбай уулу, Оштун пахтачылары-Ош пахтачылары* ж.б.

Мисалы: *Биз Тыныстанов* көчөсүндө жашайбыз («Кыргыз туусу»). *Токтогул* багы шаардын так ортосунда жайгашкан («Ош жаңырыгы»).

3) Иликтеги сөздүн алдында ага тиешелүү аныктооч болсо, мүчөлүү айтылат. Салыштыр: *Мектеп балдары-биздин мектептин балдары, класс жетекчиси-онунчу класстын жетекчиси, коен териси-ак коендун териси* ж.б.

Мисалы: *Биздин мектептин* окуучулары жайында лагерге кетишти («Кыргызстан пионери»). *Ак коендун терисинен* телпек тиктирген (К.Бобулов).

4) Эгерде илик жөндөмөдөгү аныктооч менен андан кийинки аныкталгычтын арасына башка сөздөр кошулуп айтылса, иликтеги аныктооч дайыма мүчөлүү айтылат. Салыштыр: *жай күнү-жайдын ысык күнү, булак суусу-булактын муздак суусу, булбул үнү-булбулдун мукам үнү, кыргыз тоолору-кыргыздын көк мелжиген бийик тоолору* ж.б.

Мисалы: *Окуучулар булактын муздак суусунан* керекер жутуп жатышты (К.Каимов).

5) Илик жөндөмөдөгү аныктооч жана аныкталгыч туугандыкты, жолдоштукту билдирген сөздөрдөн болсо да,

иликтин мүчөсү сакталат: **инимдин уулу, эжемдин кайниси, таякемдин иниси, атамдын жолдошу** ж.б.

Мисалы: **Карындашымдын уулу** быйыл университетти бүтүрдү (Т.Мияшев).

6) Иликтеги аныктооч жактама, шилтеме ж.б. ат атоочтордон болсо, дайыма мүчөлүү айтылат: **менин китебим, сиздин инициз, биздин айыл, тигинин жолдошу, алардын иши, ар бирирнин ою.**

Мисалы: **Булардын** колунан баары келет (С.Өмүрбаев). **Менин** авторитетимди кетиргени жүргөн турбайсыңбы? (А.Убукеев).

7) Иликтеги аныктооч субстантивдешкен сын атооч, атоочтуктардан жана сан атооч, кыймыл атоочтордон болсо, мүчөлүү айтылат: **Жамандын** кесепети, **жакшынын** шарапаты тиет (Макал). **Ачуулунун** алдына турба, атасына карабайт(макал.) **Келгендердин** көпчүлүгү бизге тааныш экен. **Он экинин** жартысы-алты. Ал мындан **кутулуунун** амалын таппады (К.Ж.).

Илик жөндөмөдөгү аныктоочтор, негизинен, аныкталгыч билдирген заттын, түшүнүктүн башка бир затка, нерсеге таандык экендигин, тиешелүүлүгүн билдирет. Ушуну менен бирге, аныктооч менен аныкталгычтын лексико-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык алар билдирген таандык маанинин ар түрдүү кошумча маанилерин да (оттенкаларды) туюндурат.

1) Илик жөндемөнүн мүчөсү уланган аныктооч аныкталгыч билдирген заттын ошол илик жөндемөдөгү аныктооч билдирген затка таандык экендигин көрсөтөт.

Мисалы: *Жолой чак түштө Керечтин үйүнө келип түштү (К.Ж.). Экинчи элдин мүлкүнө кол салбай жүр (Ш.Б.). Чоконун келини үнүн баспады (К.Ж.).*

2) Иликтеги аныктооч менен аныкталгычтын айкашы таандык маани менен бирге туугандык, жолдоштук катышты да билдирет.

Мисалы: *Ушинтип, сегиз жашында Оңолдун энеси каза таап тогуз баланын ичинде кыз жетим калат (Т.Адышева). Таланттуу акындын жары болуу кыйын, акылдуу Гүлсүн баарын билет (К.Сактанов). Чоң кун төлөп, Кадырбайдын туугандары боору менен жылып калды (К.Ж.). Керимдин жолдошу заводдо иштейт («Ленин жолу»).*

3) Аныкталгыч билдирген заттын кайсыл мекеме, уюмга, партияга жана башка коллективге мүчө экендигин билдирет.

Мисалы: *Алар Ар-намыс партиясынын мүчөлөрү экен («Кыргыз руху»). Баарыңар революциячыл уюмдун мүчөсүңөр (К.Бектенов). Бизге комсомолдун он мүчөсү бар (К.Б.).*

4) Иликтеги аныктооч бүтүн затты же жалпылама маанидеги затты, аныкталгыч ошол бүтүндүн бөлүгүн билдирет: *столдун буту, үйдүн чатыры, нандын жарымы, элдин теңи, малдын көбү, балдардын бешөө.*

Мисалы: *Сарыбай бүркүтүнүн кош канатын жайбаракат сылады (Т.К.). Кийиктин боору таттуу болот жана дарылыгы да бар (К.Ж.). Султанмурат класстын эшигин буту менен ачты (Ч.А.).*

5) Иликтеги сөз орундук маанини, аныкталгычы кесипчиликте билдирсе, аныкталып турган заттын кайсы жерде иштегендигин көрсөтөт. *Мектептин директору, институттун ректору, «Айнур» заводунун инженери ж.б.*

Мисалы: *Колхоздун бухгалтери жаш эле жигит экен. «Өрнөк» совхозунун агроному кош айдоону эрте баштаттырды («СК»).*

6) Илик жөндемөдөгү аныктооч орундук же мезгилдик мааниде болсо, аныкталгычы билдирген заттын, белгинин кайсы жерге, кайсы мезгилге тиешелүүлүгүн билдирет: *Оштун эмгекчилери, Аравандын пахтачылары, тоонун гүлү, айылдын балдары, жайдын ысыгы, кыштын суугу ж.б.*

Мисалы: *Жондун жели аймалап, тоонун күнү кактайт (Т.С.). Айылдын балдары үйдөн чыга албайт (Т.С.). Саратандын абтабында бышкан коон-дарбыздар базарда толтура («Ала-Тоо»). Жайдын салкын жели бетти сылайт («Ала тоо»).*

7) Аныкталып турган заттын эмнеден жасалгандыгын, чыккан тегин билдирет: *күн караманын майы, буудайдын уну, жүгөрүнүн талканы ж.б.*

Мисалы: **Жүзүмдүн ширесинде адамга пайдалуу витаминдер эң эле көп болот («Ден соолук»).** **Жүгөрүнү унунан дасалган суюк атала ичегиге турмак беле (А.Т.)**

8) Иликтеги аныктооч аныкталгыч билдирген сапаттык белгинин кимге, эмнеге таандык экендигин билдирет. Мындай учурда аныкталгыч сапаттык маанидеги сөздөрдөн болот: **баланын назиктиги, аттын начары, күндүн ысыгы, абанын тазалыгы, кийимдин жакшысы, жаратылыштын кооздугу ж.б.**

Мисалы: **Жубайдын сулуусу, тондун жылуусу жакшы (Макал).** **Суунун тунуктугунан кара жон балыктар даана көрүнүп турат (А.Жакыпбеков).** **Шооруктун баатырлыгына ичи күптүү болгон Курман карап турмак беле (К.Осмоналиев).**

9. Аныкталгыч атоочтуктардан же кыймыл атоочтордон болсо, илик жөндөмөдөгү аныктооч ошол аныкталгыч билдирген кыймыл-аракеттин логикалык субъектиси катары келет: **пахтачылардын тергени, атанын айтканы, куруучулардын иштешти ж.б.**

Мисалы: **Бөрүлөрдүн уруганы эми жакындан угула баштады (Ч.А.).** **Карганын как эткени өзүнө кубаныч (Макал).** **Кэтриндин кол булгоосу боюнча оң жакты көздөй бастым (Э.Хемингуэй).** **Бир туугандардын барышкелиши ошону менен солгундай берди (М.Жакыпов).**

10) Эгерде аныкталгыч туюк мамиледеги кыймыл атооч же атоочтуктан болсо, иликтеги аныктооч кыймыл-аракетке дуушар болгон объектини туюндурат: **пландын**

аткарылышы, кылмыштын билингени, фабриканын курулушу ж.б.

Мисалы: *Жыйналышта пландын аткарылышы талкууланды. Дыйкан чарбасынын мүчөлөрү түшүмдүн жогорулашы үчүн талыкпай эмгектенүүдө («Ош жаңырыгы»).*

11) Таандык формадагы аныкталгыч иликтеги аныктооч туюндурган заттын конкреттүү бир ордун билдирет. Мындай учурда аныкталгычы *алды, арты, ичи, сырты, башы, аягы, үстү, асты, жаны, бою, арасы, айланасы, ортосу, тегереги, жаны* деген сыяктуу сөздөрдөн болот: *үйдүн алды, короонун ичи, суунун башы, тамдын үстү, кыштактын айланысы, токойдун арасы ж.б.*

Мисалы: *Сөң-Көлдүн айланысына боз үйлөр тигилиптир («Кыргыз туусу»).* Окуучулар *мектептин алдына* топтоло баштады. *Үйдүн ичи* жакшы жасалгаланыптыр («Ж.Мамытов»).

Эгерде илик жөндөмөдөгү сөз мезгилдик маанини билдирип, аныкталгычы *башы, ортосу, аягы, ичи* деген сөздөрдөн болсо, алар иликтеги аныктооч билдирген мезгилдин конкреттүү кайсы бөлүгү (кайсы учуру) экендигин тактап көрсөтөт: *кыштын ортосу, июндун аягы, жылдын башы, жайдын ортосу ж.б.*

Мисалы: *Мен жаздын аягында айылга барып калдым (К.Б.). Биз июндун аягында каникулга чыгабыз («Нур»).*

12) Илик жөндөмөдөгү аныктооч жалпыланган бүтүн түшүнүктү билдирген заттардан болуп, аныкталгычы ал

заттын бир же бир нече бөлүгүн билдирсе, алар өз ара сандык катышты туюндурат: **жыйырма койдун бешөө, студенттердин көбү, эки гектар жердин үчтөн бири** ж.б.

Мисалы: **Аягынан кепичинин бирөө** ыргып кетти (А.Уб.). **Областтын аймагынын үчтөн бирин** токой ээлейт («Акыйкат жарчысы»). **Сүттүн көбү** желинде кала берет (А.Уб.).

13) Аныкталгыч абалдык маанидеги зат атоочтордон болсо, иликтеги аныктооч менен бирдикте ал-абалдык катышты билдирет.

Мисалы: **Сатылгандын оорусуна** байланыштуу оюн-зоок убактылуу токтотулуп калды (А.Т.). **Баланын сүйүнүчү** койнуна батпай турду. **Атасынын өлүмү** Сабырга чоң таасир кылды (К.Ж.).

14) Иликтеги аныктоочтон кийин таандык мүчө жалганган ошол эле сөз айкашып айтылып, бир сөз эки ирет кайталанып айтылса, күчөтүү маанисин берет: **сулуунун сулуусу, баатырдын баатыры, күлүктүн күлүгү, жигиттин жигити** ж.б.

Мисалы: **Адамкалый да жигиттин жигити**, адамдын гүлү эле (С.Каралаев). Ал ошол үчүн **кыраандын кырааны** (К.О.).

Илик жөндөмөдөгү аныктооч, эреже боюнча, аныкталгыч менен жанаша (контактылуу) орун алат.

Мисалы: Ал келип-кеткенче, **Бектургандын башынан** толгон окуялар чубап өтө баштады (А.Т.).

Телегейдин балдары менен Дабан Далбаевичтин иши канча (С.Өмүрбаев).

Бирок иликтеги аныктооч менен аныкталгычтын өз ара байланышы алардын орун тартиби аркылуу эмес, морфологиялык каражаттар аркылуу (илик жөндөмөнүн мүчөсү жана таандык форма аркылуу) ачык-айкын белгилүү болуп турат. Ошонун натыйжасында иликтеги аныктооч менен аныкталгыч көпчүлүк учурларда бири-биринен обочолонуп (дистактылуу) да жайгаша берет. Тактап айтканда, минтип таандык байланыш жолу менен байланышкан аныктооч менен аныкталгычтын ортосуна башка бир аныктоочту да, сүйлөмдүн башка бир мүчөсүн (толуктооч, бышыктоочту) да кыстарып айтууга болот (103, 35-36-б.).

Мисалы: **Чоң эненин ушул аңгемесинен кийин Динар өмүрдүн жаңы белесине чыккандай сезилет (Т.С.). Алар колхоздун жаңы курулган мал сарайын көрүп келишти («Ош жаңырыгы»).**

Бул сүйлөмдөрдө аныктооч менен аныкталгычтын ортосуна **ушул, жаңы, жаңы курулган** деген аныктоочтор кыстарылып айтылып, натыйжада иликтеги аныктооч менен аныкталгыч бири-биринен обочолонуп жайгашкан.

Илик жөндөмө мүчөсү көмүскөдө калган зат атоочтук аныктоочтор

Илик жөндөмөдөгү зат атоочтук аныктоочко кээде бул жөндөмөнүн мүчөсү жалганбай да айтылат.

Мисалы: *Буларсыз үй оту күйбөйт, тамак ширеси, төшөк жылуусу болбойт дечү элем (Т.С.).*

Илик жөндөмөдөгү сөз көбүнчө төмөнкү учурларда мүчөсүз айтылары байкалат:

1) Аныкталгыч билдирген заттын илик жөндөмөдөгү аныктооч билдирген затка тиешелүүлүгү (таандык экендиги) ачык, так көрсөтүлбөй, жалпы планда көрсөтүлсө, мүчөсүз айтылат. Тескерисинче, аныкталгыч билдирген заттын иликтеги аныктооч билдирген затка тиешелүү экендиги ачык жана баса көрсөтүлсө, мүчөлүү айтылат.

Салыштыр: *мектептин багы - мектеп багы, музыканын үнү - музыка үнү, шаардын калкы - шаар калкы* ж.б.

2) Иликтеги сөз аныкталгыч билдирген затка болгон ар түрдүү катышты, анын белгисин, аны мөнөн болгон байланышты билдирсе, мүчөсүз айтылат: *тоо бүркүтү, шаар калкы* - заттын орунга болгон катышын билдирди; *жаз мезгили, кыш күнү* - заттын мезгилге болгон катышын билдирди; *кыргыз жери, орус адабияты* - заттын элге, улутка болгон катышын туюндурду ж.б.

Ушинтип, илик жөндөмө мүчөсү көмүскөдө айтылган аныктоочтор, биринчиден, аныкталгыч заттын аныктоочу затка таандык экендигин так, ачык көрсөтпөстөн, жалпы мааниде көрсөтөт; экинчи жагынан, аныктоочу заттын аныкталуучу затка болгон катышын, аныкталгыч билдирген заттын ар кандай белгисин да туюндурат. Ошол себептүү сүйлөм тизмегинде илик жөндөмөнүн мүчөсүз колдонулган

аныктоочко иликтин суроосунан башка, анын (аныкталгычтын) кандайдыр бир белгисин да билдирип турганына карап, кээде ага *кайсы?* деген суроо да бериле берет.

Мисалы: *Тиги дүпүйүп көрүнгөн калың бак-мектеп багы (кимдин багы? же болбосо: кайсы бак? деп суроо берүүгө болот). Эл мүлкүн көздүн карегиндей сактайлы. (кимдин мүлкүн? же: кайсы мүлктү?)*

Илик жөндөмөнүн мүчөсү көмүскөдө айтылган зат атоочтук аныктоочтор маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай негизинен төмөнкүдөй семантикалык катыштарды билдирет:

1) Аныкталгыч билдирген заттын илик жөндөмөнүн мүчөсү жалганбай айтылган аныктооч билдирген затка тиешелүү экендиги ачык, так көрсөтүлбөй, жалпы планда көрсөтүлөт: *булак суусу, күн нуру, Ош пахтакерлери, кой эти* ж.б.

Мисалы: *Айыл калкы ун-талканын камдашууда («КТ»).* *Компас жебеси кыйшай баштады (Т.С.).* *Биздин жоокерлер кыш ызгаарына чыдап, ак мөңгүлүү чөк араларды кайтарып турушат («КТ»).*

2) Илик жөндөмө мүчөсү көмүскөдө айтылган сөз аныкталгыч билдирген заттын атын, аталышын билдирет: *Нарын дарыясы, Чыйырчык ашуусу, Байтик айылы, Арыстанбап токою, Ош шаары* ж.б.

Мисалы: *Токтогул поэзиясы күндөрүнүн салтанаты Ош, Таш-Көмүр шаарларында өткөрүлүп, акыры*

Токтогул районуна келдик («КМ»). Анын батыш жагында *Каракол суусу агат (К.Б.).*

3) Аныкталгыч билдирген заттын эмнеге же эмне чыгарууга арналгандыгын туюндурат: *жаңылча склады, карылар үйү, азык-түлүк дүкөнү, аялдар кийими, балдар оюнчугу, айыл чарба адистери; кирпич заводу, жибек фабрикасы, нан заводу ж.б.*

Мисалы: *Өзбекстанда ДЭО автомобиль заводу иштейт («Ош жаңырыгы»).* *Кочкората шаарчасында кирпич заводу ишке киргизилди («Акыйкат жарчысы»).*

4) Иликтин мүчөсүз айтылган сөз аныкталгыч туюндурган заттын орундук катышын, кайсы орунга тиешелүүлүгүн билгизет, же тескерисинче, иликтеги сөз билдирген заттын аныкталгыч туюндурган орунга болгон катышын билдирет: *шаар калкы, айыл мектеби, тоо гүлү; алма багы, пахта талаасы, жаңгак токою ж.б.*

Мисалы: *Элет кишилерин аларды абдан кызыгуу менен карашты («ЛЖ»).* *Алыста жалтылдаган тоо мөңгүлөрү даана көрүнүп турду (Ч.А.).*

5) Илик жөнөмөнүн мүчөсүз айтылган аныктооч менен аныкталгыч мезгилдик катышты туюндурат: *жай мезгили, жаз күнү, кыш ортосу, күз аягы ж.б.*

Мисалы: *Жаз күнү жаш баладай (Макал).* *Жай аягында эртең менен уйду базарга кошоюн деп көчөгө айдап чыктым (Ч.А.).* Мындан нары *орок маалында оңой менен күндүзү кол бошобойт эмеспи (Ч.А.).*

6) Иликтеги сөз аныкталгыч билдирген нерсе, түшүнүк кимдерди өз курамына камтый тургандыгын көрсөтөт: **жаштар уюму, жазуучулар союзу, жаш адабиятчылар кружогу, депутаттар жыйыны, малчылар кеңешмеси** ж.б.

Мисалы: 15-январдан **депутаттар жыйынынын 1-отуруму өз ишин баштайт** («Эркин тоо»). Азыр **жаштар уюму** өтө күч алган мезгил (К.К.)

7) Аныкталгыч туюндурган заттын эмнеден жасалгандыгын билдирет: **пахта майы, балык майы, буудай уну, жүгөрү талканы**.

Мисалы: Сакман мезгилинде ич өткөк козуларга мал доктурлар **балык майын** сунуш кылышчу (М.Ү.) Согуш мезгилинде **буудай уну** болбогондуктан, **жүгөрү талканына** зар болгон үй-бүлөлөр көп болчу (М.Ү.)

8) Аныктооч менен аныкталгыч өз ара бирдикте айтылып, бирөөнүн иштеген ордун жана кызматын билдирет: **колхоз башкармасы, мектеп директору, звено башчысы, класс жетекчиси** ж.б.

Мисалы: Жапарлар жолдо **колхоз башкармасынын үйүнө түнөштү** (К.Б.). Окуучулар **класс жетекчисине** нааразылыктарын билдиришти (М.К.)

9) Илик жөндөмө мүчөсү көмүскөдө айтылган аныктооч аныкталгыч туюндурган заттын улуттук катышын, кайсы элге тиешелүүлүгүн билгизет: **кыргыз адабияты, өзбек**

пахтакерлери, казак талаасы, кыргыз тоолору, орус мектептери ж.б.

Мисалы: Кыргыз республикасынын бигим берүү жана маданият министри И.Болжурова **орус мектептери** 90% окуу куралдары менен толук камсыз болгондугун расмий билдирди («Кыргыз туусу»). Быйыл **өзбек пахтакерлери** 5 млн. тоннадан ашык ак алтын өндүрүштү («Ош жаңырыгы»).

10) Иликтеги аныктооч бир бүтүн түшүнүктү (бүтүн нерсени), аныкталгыч ошол бүтүн нерсенин бөлүгүн билдирет: **тоо этеги, өрүк гүлү, төө жүнү, кой туягы, коен териси** ж.б.

Мисалы: **Коен терисинен тигилген баш кийим жылуу болот** (К.М.). **Май айы келсе да өрүк гүлү али бизде түшө элек** (М.Г.).

Ат атоочтордон болгон аныктоочтор

Заттын, анын белгисин атабай, заттарды жана анын белгилерин көрсөтүүчү сөздөр ат атоочтор деп аталат (115, 172-б; 120, 9-б.). Ат атоочтордун башка сөз түркүмдөрүнөн негизги бир өзгөчөлүгү-алардын маанисинин абстрактуулугу жана жалпыланган мааниде экендиги.

Мисалы: **сен, ал, силер, тиги, ушу** ж.б. Алардын абстрактуу, жалпы мааниси контекст ичинде такталып, ачылат; кайсы сөздүн ордуна колдонулгандыгы, эмнени көрсөткөндүгү белгилүү болот.

Мисалы: *Директорубуз* кечээ Бишкекке кетти. *Ал* мектеп үчүн окуу китептерин алып келет. Зуура базардан *гүлдүү сатин* сатып келиптир. Айша да дүкөндөн *ошондой эле* кездеме сатып алды.

Мында *ал*, *ошондой* деген ат атоочтор өзүнчө турганда, жалпыланган абстрактуу түшүнүктү гана туюндурат. Ал эми контексттин тутумунда келгенде, абстракттуу мааниси такталып, бири (*ал*) «директорубуз» деген зат атоочтун ордуна, экинчиси (*ошондой*) «гүлдүү» деген сын атоочтун ордуна колдонулгандыгы белгилүү болду.

Кыргыз тилиндеги ат атоочтор туюндурган мааниси, ошондой эле морфологиялык жана синтаксистик белгилери боюнча зат атооч, сын атооч, сан атоочторго окшоп келет.

Ушуга байланыштуу ат атоочторду затты, нерсени көрсөтүшүнө же анын сапатын, белгисин көрсөтүшүнө карай, ошондой эле сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрүү жана башка сөздөр менен грамматикалык жактан байланышуу өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

1) Зат атоочтун ордуна колдонулуучу ат атоочтор: *мен, сен, сиз, силер, сиздер, биз, ал, алар, ким, эмне, ар ким, ар нерсе, өзү, кимдир бирөө, эч ким, эч нерсе; бул, ушул, тиги, ошо* ж.б. Бул топтогу ат атоочтор затты же заттанган түшүнүктү көрсөтөт. Сүйлөмдө ээлик, толуктоочтук милдетти аткарат, илик жөндөмөдө колдонулганда аныктооч болот. Булардын ичинен шилтеме ат атоочтор атооч жана илик жөндөмөдө туруп да

аныктоочтук милдетти аткара беришет. Бул топогу ат атоочтор *ким? эмне?* деген суроолорго жооп берет.

2) Сын атоочтун ордуна колдонулуучу ат атоочтор: *кандай, кайсы, ушундай, ошондой, ар бир, кээ бир, кайсы бир, кандайдыр бир, эч кандай.*

Булар мааниси боюнча сын атооч менен салыштырмалуу келет, сын атооч сыяктанып, аныкталгыч зат менен ыкташып байланышып, аныктоочтук милдетти аткарышат.

3) Сан атоочтун ордуна колдонулуучу ат атоочтор: *канча, нече, ошончо, ушунча, бир нече, бир канча, баары.* Булар мааниси боюнча сан атооч менен салыштырмалуу келет жана сан атоочтук функцияда колдонулат (120, 14-б.)

Бул үч топко кирген ат атоочтордун морфологиялык жана синтаксистик табияты ар түрдүү.

Алсак, *жактама ат атоочтор* атооч жөндөмөдө турганда аныктооч боло албайт, илик жөндөмөдө колдонулганда гана аныктоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: *Менин авторитетимди кетиргени жүргөн турбайсыңбы* (А.Убукеев). *Салам айтыш сиздин да милдет* (А.Т.).

Жекелик түрдөгү *шилтеме ат атоочтор*, тескерисинче, атооч жөндөмөдө туруп да, илик жөндөмөдө туруп да аныктоочтук милдетти аткара берет:

Мисалы: *Ошо кишини кечээ көргөм. Ошонун үймүлкүн ташышып келдик* (Ж.М.).

Сурама ат атоочтордун ичинен ким, эмне атооч жөндөмөдө туруп аныктооч боло албайт, илик жөндөмөдө айтылганда гана аныктоочтук милдетти аткарат: **Кимдин үйүндө болдуңар? Бул эмненин уясы?** Ал эми **канча, нече, кайсы** деген сурама ат атоочтор атооч жөндөмөдө туруп да, затташкан мааниде колдонулганда илик жөндөмөдө туруп да аныктоочтук функцияда колдонулат.

Мисалы: Чогулушка **канча** киши келди? Быйыл **кайсы** жайлоого чыктыңар? (К.Б.) Фашисттик Германия согуш жылдарында **канчанын** убалына калды. **Кайсынын** иши сыйлыкка татыктуу («Акыйкат жарчысы»).

Тангыч ат атоочтордун ичинен заттык түшүнүктү танууда колдонулуучу **эч ким, эч нерсе, эчтеке** деген ат атоочтор атооч жөндөмөдө туруп аныктооч боло албайт, илик жөндөмөдө келгенде гана аныктоочтук милдетти аткара алат.

Мисалы: Бул иш боюнча **эч кимдин** күнөөсү жок экен. Ушул күнгө чейин **эч нерсенин** дайыны жок (М.Г.).

Сын-сыпаттык белгини танууда колдонулуучу **эч кандай** деген ат атооч жөндөлбөйт, ошондуктан ал ыкташып байланышып аныктоочтук милдетти аткарат:

Мисалы: Биздин достугубузду **эч кандай** күч буза албайт (Ж.Мавлянов).

Сан-өлчөмдүк белгини танууда айтылуучу **эч бир** ат атоочу да жөндөмө мүчөлөрдү кабыл албайт, ошол себептүү бул да аныктоочтук функцияны ыкташып байланышып аткарат:

Мисалы: *Анын үйүндө өзүнөн башка эч бир жан жок экен* (Ч.А.)

Эгерде бул тангыч ат атоочко 3-жакка таандык —ы мүчөсү жалганып, заттык мааниде колдонулганда, илик жөндөмөдө айтылып да аныктооч боло алат.

Мисалы: *Тоого экскурсияга кеткендердин эч биринин карааны көрүнбөдү* (М.Г.).

Белгисиз ат атоочтордун ичинен мааниси боюнча заттык түшүнүк менен байланыштуу болгон **кимдир бирөө, бир нерсе, бирдеме** дегендер жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрөт, ошондуктан булар аныктоочтун милдетин илик жөндөмөдө туруп аткарат, атооч жөндөмөдө аныктооч боло албайт:

Мисалы: *Алыстан кимдир бирөөнүн карааны көрүндү. Токой ичинен бирдеменин дабышы угулду* (Т.С.).

Сан өлчөмдүк белгилерди болжолдоп көрсөтүүчү **алда канча, алда нече, бир канча, бир нече** деген белгисиз ат атоочтор негизинен жөндөлбөйт. Ушундан улам булар аныктоочтук функцияда келгенде аныкталгыч зат менен ыкташып байланышат.

Мисалы: *Быйыл пахтанын түшүмү жылдагыдан алда канча көп («Ош жаңырыгы»).* Клубдун алдына **бир канча** киши чогулду (Т.С.).

Сын-сыпатты же башка бир белгилерди болжолдуу билдирген **алда кандай, кандайдыр бир, кайсы бир, кай бир, кээ бир** деген белгисиз ат атоочтор аныктоочтук милдетти көбүнчө атооч жөндөмө түрүндө туруп аткарат.

Мисалы: *Эл арасына алда кандай ушак сөздөр тарай баштады (Ч.А.) Ал кандайдыр бир ырды күңкүлдөп ырдап олтурду (Т.К.). Ормуштун оюна кээ бир кишилер макул болбоду (К.К.)*

Бул топтогулардын ичинен *кайсы бир, кай бир, кээ бир* дегендердин аягына 3-жакка таандык –ы мүчөсү жалганып, заттык мааниде колдонулса, алар илик жөндөмөдө туруп да, аныктоочтук милдетти аткарышат.

Мисалы: *Жүргүнчүлөрдүн кээ биринин аттары өтө чарчаган (Т.С.).*

Демек, ат атооч, анын түрлөрүнүн семантикалык, морфологиялык, синтаксистик белгилери ар түрдүү. Айрымдары жөндөмө категориясы боюнча толук жөндөлсө, айрымдары жөндөлбөйт (*кайда, кайдан дегендер*), кээ бирлери жөндөмө мүчөлөр менен жарым-жартылай өзгөрөт *качан, качанга* (чейин), *качандан* (бери). Ушуга байланыштуу ат атоочтун айрым түрлөрү аныктоочтун милдетин илик жөндөмөдө туруп гана аткарса, айрымдары атооч жөндөмөдө туруп, аныкталгыч менен *ыкташып* байланышып аткарат. Кээ бүрөөлөрү ыкташуу жолу менен да, жана илик жөндөмөдө колдонулуп да аныктооч боло алат.

Аныкталгыч зат менен *ыкташуу* жолу аркылуу айкашып, аныктоочтук милдет аткарган ат атоочторго мындан мурунку бөлүмдөрдө мүнөздөмө берилген. Бул жерде *илик жөндөмөдө* туруп аныктоочтук функцияда келген ат атоочтор жөнүндө сөз болмокчу.

Илик жөндөмөдөгү ат атоочтордон болгон аныктоочтор

Кыргыз тилиндеги ат атоочтордун ичинен жекелик жана көптүк маанидеги *жактама ат атоочтор* аныктоочтук функцияда келгенде, өзүнүн семантикалык өзгөчөлүгүнө ылайык аныкталгыч менен *ыкташып* байланышпайт, дайыма илик жөндөмөдө туруп, *таандык байланыш* жолу менен айкашып айтылат. Мааниси боюнча аныкталгыч менен болгон ар түрдүү катышты туюндурат.

1) I жак, жекелик сандагы жактама ат атооч (**мен**) илик жөндөмөдө туруп, аныктоочтук милдетти аткарганда, аныкталгыч билдирген заттын сүйлөөчү жакка (бир кишиге) тиешелүүгүн билдирет.

Мисалы: **Менин иним – фермер** («Ош жаңырыгы»).
Менин жети атам турсун адамзаттын тарыхынан кабары бар (Ас.Т.)

2) Илик жөндөмөдөгү II жак, жекелик сандагы жактама ат атооч (сен) аныктоочтук функцияда келгенде, аныкталгыч билдирген заттын угуучу жакка таандык экендигин көрсөтөт.

Мисалы: **Сенин уулуң армиядан келгенби?** (Т.С.).
Сенин агаң өз эрдиктери менен генерал Панфиловду толкундатып, аябай кубантты (Ас.Т.)

3) III жак, жекелик сандагы жактама ат атооч (**ал**) илик жөндөмөдө туруп аныктоочтук милдетти аткарса, аныкталгыч заттын сүйлөшүүгө катышпаган үчүнчү бирөөгө тиешелүү экендигин билдирет.

Мисалы: **Анын жолдоштору** гуманитардык университетке окушат («Кут билим»). **Анын эң жакшы чыгармалары** кыргыз совет поэзиясынын асыл берметтери болуп калганын ким тана алат (Кең.Ж.)

4) Илик жөндөмөдөгү I жак, көптүк сандагы жактама ат атооч (**биз**) аныктооч болуп келгенде, аныкталгыч билдирген заттын составына сүйлөп жаткан адам да кирген коллективге тиешелүүгүн туюндурат:

Мисалы: **Биздин малыбыз** Арпа жайлоосуна чыгат (Кең.Ж). **Биздин элдин эрдиги ташка тартылган сүрөттөр болсо, бирөөнүкү ташта чегилген зор фигуралар** (Ас.Т).

5) II жак, көптүк сандагы жактама ат атооч (**силер**) илик жөндөмөдө туруп аныктооч болсо, аныкталгыч заттын көп адамдардан турган угуучу жакка тиешелүү экендигин билдирет:

Мисалы: **Силердин койлоруңардын саны канчага жетти?** (К.К.). **Бала силердин сөзүңөрдү атасына биринчи жолу айткан эле** (А.Т.).

6) Илик жөндөмөдөгү III жак, көптүк маанидеги ат атооч (**алар**) аныктооч катары келгенде, аныкталгыч билдирген заттын сөзгө катышпаган көп сандагы башка адамдарга тиешелүүгүн туюндурат.

Мисалы: **Алардын уйлары** кыштан эттүү чыкты. **Алардын ырлары – акындын өмүрү** (Кең.Ж.).

Илик жөндөмөдөгү атоочтуктардан жана кыймыл атоочтордон болгон аныктоочтор

Атоочтуктар кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтүп, сүйлөм ичинде аныктоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: *Тиги **иштен жүргөн** адамдар-дыйкан чарбасынын мүчөлөрү. Бишкектен **келген** делегаттарды тосуп чыктык («Ош жаңырыгы»).*

Бул сүйлөмдөрдөгү асты сызылган атоочтуктар өзүнөн кийинки заттын кыймыл-аракеттик белгисин көрсөтүп турат жана кайсы? деген суроого жооп берип, аныктоочтук милдетти аткарды.

Атоочтуктар-этиштин өзгөчө бир түрү (формасы), анткени аларда, бир жагынан, этиштик белгилер болсо, экинчи жагынан, сын атоочтук белгилерге да ээ.

Этиштик белгилери: бардык этиштер сыяктуу эле кыймыл-аракетти билдирет, мамиле категориясынын маанисине ээ (тиг-ил-ген көйнөк, тазала-т-тыр-ган үрөн), өтмө жана өтпөс мааниде колдонулат (катты жазган бала-өтмө мааниде), (***Ыйлаган*** бала-өтпөс мааниде), чактык маанини билдирет (***келген киши; окуп жаткан бала, бүтөр иш***), оң жана терс формада айтылат (***айтылар сөз, айтылбас сыр***), өзүнөн мурунку сөздү башкарып, анын тиешелүү жөндөмөдө турушун талап кылат (***пахтаны сугарган киши, окууга барган кыз, айылдан келген жигит***).

Сын атоочтук белгилери: сын атооч сыяктанып, заттын белгисин билдирип, кайсы? кандай? деген

суроолорго жооп берип, аныктоочтук милдетти аткарат; экөө тең аныкталгыч менен *ыкташып* байланышат. Сын атооч сыяктуу эле өзүнөн кийинки аныкталгыч түшүп калса, заттык мааниге ээ болот.

Салыштыр: *Жаш киши келсе-ишке, кары киши келсе-ашка* - *Жаш келсе-ишке, кары келсе-ашка* (Макал). Мында «киши» деген аныкталгыч зат түшүп калып, анын ордуна «жаш» деген сын атооч заттык мааниде колдонулуп калды.

Берген киши баатыр эмес, алган киши баатыр-Берген баатыр эмес, алган баатыр (Макал). Мында «киши» деген аныкталгыч зат түшүп калып, анын ордуна «берген», «алган» деген атоочтуктар заттык мааниде колдонулуп калды.

Атоочтуктар минтип заттык мааниде колдонулганда (кээде чыныгы атоочтук мааниде колдонулганда да), аларга зат атоочтор сыяктанып, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр (жөндөмө, таандык, көптүк-лар мүчөсү) жалгана берет жана сүйлөмдө ээлик, толуктоочтук, аныктоочтук милдетти аткара берет.

Атоочтуктар да, сын атоочтор да заттын белгисин көрсөткөнү менен, бул жагынан алар бири-биринен бир аз айырмаланышат. Сын атоочтор кандайдыр бир затка мүнөздүү болгон туруктуу белгини билдирсе (*кызыл гүл, бийик тоо, акылдуу бала*), атоочтуктар заттын туруктуу белгисин эмес, анын белгилүү бир учурда гана болгон белгилерин билдирет (*кечээ бийлеген кыз, иштеп жаткан жумушчулар, жөнөр күн*).

Ушинтип, атоочтуктар этиштик белгилерге да, сын атоочтук белгилерге да ээ. Бирок аларда, канткен менен да, этиштик белгилер басымдуулук кылат. Ошондуктан алар этиш сөз түркүмүнө кирет жана этиштин өзгөчө бир түрү болуп эсептелет.

Атоочтуктар көпчүлүк учурда аныкталгыч менен ыкташуу жолу аркылуу байланышып, аныктоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: *Шакир болгон окуянын баарын төкпөй-чачпай айтып берди (С.Өмүрбаев). Ажырашар дос ээрдин кашын сурайт (Макал).*

Ушуну менен бирге, атоочтуктар заттык мааниде колдонулганда, илик жөндөмөдө туруп да аныктоочтук милдетти аткарат. Бирок мындай формадагы аныктоочтор (илик жөндөмөдөгү атоочтуктардан болгон аныктоочтор) тилибизде анчалык көп учурабайт.

Илик жөндөмөдөгү атоочтуктардан турган аныктоочтор да аныктоочтун жана аныкталгычтын маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай алардын ортосундагы ар түрдүү катышты билгизет.

1) Көбүнчө аныкталгыч билдирген заттын аныктооч туюндурган заттык маанидеги экинчи бир сөзгө таандык экендигин билдирет.

Мисалы: *Зуура конокко келгендердин пальтолорун кийим илгичке илип койду. Жыйналышта сүйлөгөндөрдүн сөзү толук жазылды (К.Б.)*

2) Иликтеги атоочтук жалпыланган бүтүн түшүнүктү билдирсе, аныкталгыч ошол бүтүн нерсенин бөлүгүн, же анын сандык бөлүгүн билдирет.

Мисалы: *Шамалдан кыйрагандарынын бутактары сынып, ар жакка чачылып кеткен (Ш.Бейшеналиев). Келгендердин үчөө оштуктар экен («Акыйкат жарчысы»).*

Кээде аныктооч менен аныкталгыч билдирген түшүнүк сан-өлчөм жагынан өз ара барабар деңгээлде болушу мүмкүн.

Мисалы: *Отургандардын бардыгы жактап кетишти (К.Б.). Үйрөтүлгөндөрдүн бардыгын эле үйүргө кошо берчү эмес (Т.С.).*

Иликтеги атоочтуктан болгон аныктоочтор жогоруда көрсөтүлгөн маанилеринен башка аныкталуучу сөз туюндурган түшүнүктүн дагы да башка белгилерин, катышын туюндура алат.

Мисалы: *Сөгүнгөндөрдүн сазайын дароо эле берип койчу (К.Бектенов). Күрөшкө түшкөндөрдүн жеңгенине баалуу сыйлыктар тапшырылды («Агым») Он эки кабат үйлөрүн көргөндүн көөнү кубанат (Тоголок Молдо). Өлгөндүн жазасы - көмгөн (Макал) ж.б.*

Атоочтуктар кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтсө, *кыймыл атоочтор* кыймыл-аракеттин атын билгизет.

Мисалы: *алуу, саноо, чуркаш, чечмек ж.б.*

Кыймыл атоочтор да-этиштин өзгөчө бир түрү. Анткени аларда да бир жагынан этиштик белгилер, экинчи жагынан, атоочтук белгилер бар.

Этиштик белгилери: аларда, негизинен, кыймыл-аракеттик маани басымдуулук кылат; мамиле категориясынын маанисине ээ (жаз-ыл-уу, оңдо-т-тур-уу, иште-ш-үү); алдындагы сөздү башкарат (жайлоо-го көчүү, эгин-ди сугаруу, бала-га берүү); терс формада айтылат (барбоо, келбөө); өтмө жана өтпөс мааниде болот (**сабизди отоо, мектепке баруу; ойлонуу, ыйлоо, ызалануу ж.б.**).

Атоочтук белгилери: зат атоочтор заттын атын билгизген сыяктуу, кыймыл атоочтор да кыймыл-аракеттин, ал-абалдын *аталышын* туюндурат (**сууда сүзүү, секирүү, бийлеш, уялыш ж.б.**); жөндөмө, таандык мүчөлөр, көптүк – лар мүчөсү жалгана берет (**иштөөнүн** зарылчылыгы, **ойлонууга** керек, **окууну** токтотпо, **бүтүрүүм** керек, **изилдөөлөр** улантылууда); атооч сөздөр сыяктуу ээлик, толуктоочтук, аныктоочтук милдетти аткара берет: *Түшүмдү жыйноо башталды. Компьютерде басууну үйрөндү, оруу-жыйуу ишин аяктадык.*

Бирок, баары бир, кыймыл атоочтордо этиштик белгилер басымдуулук кылат, ошол себептүү алар этиш категориясынын ичинде анын өзгөчө бир түрү катары каралат.

Кыймыл атоочтордун *ыкташуу* жолу менен айкашып, аныктоочтук милдетти аткарышы аз кездешет.

Мисалы: Райондогу фермерлер дан эгиндерин **оруу-жыйноо** жумушун кыска мөөнөттө бүтүрүштү. Жаштар **килем токуу** ишин үйрөнүп жатышат («Эркин тоо»).

Кыймыл атоочтордун илик жөндөмөдө туруп аныктоочтук милдетти аткарышы да тилибизде анчалык көп учурабайт.

Илик жөндөмөдөгү кыймыл атоочтор аныктоочтук функцияда келгенде, негизинен, аныкталгыч билдирген түшүнүктүн иликтеги кыймыл атоочтук аныктоочко болгон катышын, ага тиешелүүлүгүн туюндурат.

Мисалы: Бүгүн тоодогу малчыларга **баруунун зарылчылыгы** жок. Ал мындан **кутулуунун амалын** таппады (К.Ж). **Кат жазуунун** бизде өзүнчө **салты** боло турган (Ч.А). Сизге **жетүүнүн айласын** табуу кымбатка турмай болду (К.Ж). **Өрмөк согуу ыкмасын** өз энемден үйрөнгөм («Кырг.аял»). **Алмактын бермеги** бар (Макал). **Быйыл жол жүрүүнүн наркы** бир кыйла арзандады («КТ»).

Илик жөндөмөдөгү айрым затташкан сөз түркүмдөрүнөн турган аныктоочтор

Кыргыз тилинде затташкан сан атоочтор, сын атоочтор жана тактоочтор илик жөндөмөдө туруп, аныктоочтук милдет аткарган учурлары да кездешет. Андай аныктоочтор өзүнүн жана аныкталгычтын семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай ар түрдүү маанилик катышты туюндурат.

1) Заттык маанидеги же абстрактуу сандык маанидеги эсептик сан атоочтор илик жөндөмөдө туруп, аныктоочтук

милдетти аткарат. Мааниси боюнча, аныкталгыч билдирген түшүнүк канчанын бөлүгү экенин, б.а. бөлүктүн бүтүнгө карата болгон катышын билдирет.

Мисалы: **Кырктын** бири Кыргыз чал, кыйкырып батыр кол салат («Манас»). **Элүүнүн** арты карылык, Жаштыгың келбес кайрылып (А.Т.). **Жыйырманын** жартысы-он.

Аныкталгыч заттын аныктооч туюндурган затка тиешелүүлүгүн да билдирет: *Тоту деген байбичеси ушу күндө он экинин энеси болуп, өз үйүнүн куту* (Т.С.).

2) Зат ордуна колдонулган иреттик сан атооч илик жөндөмөдө айтылып, аныктоочтук милдетти аткарганда, аныкталгыч заттын экинчи бир заттык маанидеги сөзгө (аныктоочко) таандык экендигин билгизет:

Мисалы: **Алтынчынын окуу китептерин** сурады (Ш.Б.). **Онунчунун балдары** экскурсияга кетишти (Н.Байтемиров).

б) Бүтүндүн бөлүккө болгон катышын билдирет.

Мисалы: **Карачы, экинчисинин маңдайында** алакандын отундай кашкасы бар экен (С.Ө.). **Биринин башы** жарылган, **экинчисинин көзү** көгөргөн (С.Б.).

в) Эгерде аныкталгыч сөз кыймыл атооч же атоочтуктан болсо, иликтеги аныктооч ага карата субьектилик катышты билдирет.

Мисалы: **Төртүнчүнүн чыгышы** элди дүрбөтүп салды (К.Каимов).

3) Жамдама сан атоочтор сандык түшүнүк менен заттык түшүнүктү жамдап көрсөтөт. Аларда сандык мааниге караганда заттык маани басымдуурак кылат деп айтууга да болот, алар речте көбүнчө субстантивдешип айтылат. Ошол себептүү аларга жөндөмө мүчөлөр жалгана берет. Демек, кыргыз тилинде жамдама сан атоочтордун илик жөндөмөдө туруп аныктоочтук милдет аткарышы арбын учурайт.

Мисалы: *Экөө аттан түшүп, экөөнүн колундагы айрыларын алышты (Т.С.). Экөөнүн мүнөзү эки башка экен. Бешөөнүн тең минген аттары күчтүү, басыгы жакшы (А.Убукеев). Ушуну менен үчөөнүн оозу жабылды (Ш.Б.).*

4) Бөлчөк сан атоочторго илик жөндөмө мүчөсү уланып, сейрек болсо да аныктооч болуп келет.

Мисалы: *Бизге кайрылган энелердин үчтөн экисинин суроолору канааттандырылды (Телекөрсөтүүдөн). Түшүмдүн төрттөн биринин силерге да тиешеси бар (К.Ж.).*

5) Илик жөндөмөдөгү затташкан сын атоочтор аныктоочтук милдетти аткарат. Мааниси боюнча, аныкталгычтын сыпаттык белгисин, же аныкталгыч туюндурган нерсенин заттык маанидеги аныктоочтук тиешелүү экендигин көрсөтөт.

Мисалы: *Жарыктык энем кара торунун сулуусу эле (С.Ө.). Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети тиет (Макал). Илээндинин малы көчкөндө жүк болот (Макал). Акылдуунун сөзү кыска, айта салса-нуска*

(Макал). **Билимдүүнүн билими жугат** (Макал). **Малдуунун малын алып, малсыздын үйүн алып, төбөсү түштү го** бул замандын (Т.К.). Алманын **кыпкызылыни ин даамы** ар убак эле таттуу боло бербейт эмеспи, сулуулар да ошондой экен (К.Сактанов).

Илик жөндөмөдөгү тактоочтордон болгон аныктоочтор

Тактоочтор кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын (ордун, мезгилин, сын-сыпатын ж.б.) көрсөтүп, морфологиялык жактан дээрлик өзгөрбөйт. Дайыма этиш менен айкашып, бышыктоочтук милдетти аткарат.

Ушуну менен бирге, айрым тактоочтор кээде зат атооч менен да байланышта айтылып калат. Бирок бардык эле тактоочтор зат атоочтор менен багыныңкы мааниде айкаша бербегендиктен жана ар кандай эле зат атоочтор тактооч менен айкашууну талап кылбагандыктан, тактоочтун зат атооч менен айкашып айтылышы өтө сейрек кездешет.

Мисалы: **Ал бүгүн үйдө. Дагы анча-мынча иштер бар. Ал базардан бир аз эт сатып алды** («Кыргыз туусу»).

Кийинки эки сүйлөмдөгү **анча - мынча, бир аз** деген сан-өлчөм тактоочтор аныкталгыч зат менен **ыкташып** байланышып, **аныктоочтук** милдетти аткалды.

Кээ бир тактоочтор субстантивдик мааниде колдонулганда, **илик жөндөмөсүн** кабыл алып, аныктоочтук милдетти аткарат.

а) Мезгил тактоочтор илик жөндөмөдө келип аныктоочтук милдетти аткарганда, аныкталгыч затты мезгилдик белгиси боюнча аныктайт.

Мисалы: **Кечээгинин жомогу**, кейитке түшөт домогу. **Мурункунун жомогу** муунга түшөт домогу (фольклордон). **Илгеркинин алпы көп**, алпынан да калпы көп (Макал). **Азыркынын кээри кийинки** муунга таасир этпей койбойт («Кыргыз руху»). Өз үлүшүңдү **эртеңкинин эсебинен** ала бербейсиңби (Ш.Абдраманов).

б) Орун тактоочтор илик жөндөмөдө туруп, аныктоочтук милдет аткаруу менен аныкталгычты орундук белгиси боюнча аныктайт.

Мисалы: **Көч узаган сайын, алды-артындагылардын кобуру** угулбай калды (С.Өмүрбаев). **Жашоонун мыйзамы ошондой, жогоркулардын төмөнкүлөргө үстөмдүгү** жашай берет («Философия»).

в) Илик жөндөмөдөгү сан-өлчөм тактоочтор аныктоочтук милдетти аткарса, аныкталгыч заттын өлчөмдүк белгисин көрсөтөт.

Мисалы: **Ушунчалыктын кереги жок болучу** (К.Каимов). **Аз-маздын көбү болорун унутпай жүр** (Т.С.). Бирок тактоочтордун илик жөндөмөдө туруп аныктоочтук милдетти аткарышы тилибизде анчалык көп кездешпейт.

Жандама мүчө

Жандама мүчө - аныктоочтун өзгөчө бир түрү. Ал, дээрлик, бардык түрк тилдеринде кездешет. Алардын грамматика - семантикалык табияты түркологияда атайын

максатта изилдене элек. Айрым окуу китептерде аныктоочтун өзүнчө түрү катары учкай белгиленип өтөт.

Кыргыз тилиндеги жандама мүчө алгач жолу профессор А.Жапаровдун «Кыргыз тилинин грамматикасында» кыскача мүнөздөлүп, «жандооч» деген термин менен аталган (88, 43-44-б.). Буга чейин аталган синтаксистик категория «жөлөкчүл» деген ат менен белгилүү болгон. Бирок ошол кездерде «жөлөкчүл» термини жандоочторго (послелог) да тиешелүү эле.

Профессор А.Жапаров кийинки жогорку окуу жайларына арналган окуу китептеринде аныктоочтун бул түрүн «жандооч мүчөлөр» (89, 168-170-б.), «Жандооч» деген терминдер менен атап (90, т.2, 22-25-б.), алардын семантика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн бир кыйла кеңири талдоого алган. Биздин оюбузча, «Жандооч» деген термин «послелогдун» ордуна колдонулгандыктан «жандама мүчө» деген ылайыктуу.

Профессор Н.К.Дмитриев жандама мүчөлөрдүн төмөндөгүдөй эки түрүн белгилейт: *1.байыркылары – Аллер мулла, мелел бабай. 2.жаңысы – фабрика - кухня, инженер-механик. 3. обочолонгон: биз, окуучулар,* (71, 123-133-б.).

Профессор А.Иманов жогорку окуу жайларынын сырттан окуучу студенттерине арналган окуу китебинде биз сөз кылып жаткан синтаксистик категорияны «жандама мүчө» деп атап, бир нече семантикалык топторго ажыраткан (101,58-60-б.).

Ал эми 70–жылдардагы мектеп грамматикаларында Д.Майрыков, Ы.Жакыпов, М.Мураталиев (132, 76–77-б.)

жана педагогикалык окуу жайларына арналган окуу китепте (132, 164-166-б.) жандооч мүчө түшүндүрмө мүчөлөрдүн бир түрү катары берилген. 1990–жылдан баштап гана мектеп грамматикасында жандооч мүчө «жандама мүчө» деген ат менен аныктоочтун өзүнчө түрүнө кошулган (Аталган авторлор, 1991,48).

Бул маселеге филология илимдеринин кандидаты Т.Нуруев да кайрылып, жандамалуу, түгөйлүү, обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн үчөө үч башка категорияга кире тургандыгын белгилеген. Анын ою боюнча, түгөйлүү түшүндүрмө мүчө (телефон-автомат, врач-косметолог) кыргыз тилинде татаал сөздөрдүн тобуна кирет, жандамалуу түшүндүрмө мүчө (*Шакир уста, Шамей карья, Ашым байкем*) – аныктоочтун өзгөчө түрү, обочолонгон түшүндүрмө мүчө гана чыныгы түшүндүрмө мүчө боло алат (147, 127-128-б.).

Түшүндүрмө мүчөлөрдүн үч түрү жөнүндөгү бир жактуу көз караш орус тил илиминин таасиринен улам келип чыкса керек. Анткени орус тил илиминде түгөйлөш, жандама, обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдү бириктирип, жандама мүчө (приложение) деп берилет. Бирок синтаксистик мындай конструкциялардын али такталбагандыгын А.М.Пешковский да мындайча белгилеген: «В отдельных случаях, конечно, могут быть колебания, и очень часто, не зная индивидуальных условий фразы, трудно решить, как мыслилось данное словосочетание (154, изд.7, 141-б.).

Ошентип, кыргыз тилиндеги жандама мүчө илимий адабияттарда ар түрдүү аталыш менен түрдүү топторго бөлүнүп келди.

Биздин оюбузча, аныкталгычтан кийин келип, анын түрдүү белгилерин билдирип турган соң, жандама мүчө аныктоочтун өзүнчө түрү катарында каралыш керек. Азыркы кыргыз тил илиминде бул талаш туудурбайт. Ошондой болсо да төмөндөгү маселелер али да акыр аягына чейин тактала элек. Биринчиден, жандама мүчө болуш үчүн ал өзүнүн аныкталгычына карай милдеттүү түрдө соңчул орун тартибинде болуш керекпи, же төрчүл орун тартибинде да келе береби? Экинчиден, жандама мүчө өз алдынча сүйлөм мүчөсү катары кызмат аткарабы, же аныкталгыч менен биримдикте туруп, бир мүчөлүк милдет аткарабы? Үчүнчүдөн, жандама мүчө менен аныкталгыч айрым - айрым мүчөлүк милдет аткарса, анда алардын ортосундагы синтаксистик байланыш кандай болот?

Профессорлор А.Жапаров да, А.Иманов да жандама мүчөлөргө берген аныктамаларында алардын (жандама мүчөлөрдүн) аныкталгычтан кийин келишин баса белгилешет. Бирок профессор А.Жапаров жандама мүчөнүн аныкталгычтан мурун орун алышы жөнүндө сөз козгобойт. Ал эми профессор А.Иманов «...анын мындай багытта орун алуусу туруктуу эмес. Жагдайга, талапка жараша аныкталгычтан мурда да жайгаша берет» деген көз карашын билдирет (89, 169-б., 101, 159-б.).

Жандама мүчөнүн сүйлөмдөгү синтаксистик кызматы жөнүндө профессор А.Жапаров кескин түрдө төмөндөгүчө белгилейт: «Жандоочтор аныкталгычтарга кошумча

лексикалык маани берет, алар маани жагынан ажыралгыс биримдикте тутумдашып турган болот да, аныктооч мүчө катарында эмес, аныкталгычтар менен кошо бир синтаксистик милдет аткарат» (ошол эле эмгекте, 169). Ал эми башка илимий адабияттарда жана окуу китептеринде анын синтаксистик кызматы жөнүндө сөз козголбойт.

Ошондой эле жандама мүчөлөрдүн аныкталгыч менен болгон синтаксистик кызматы боюнча эч кайсы адабиятта пикир айтылбаган. Ал эми "Өзбек тилинин грамматикасында" жандама мүчө аныктоочтун өзүнчө түрү катары эсептелет да, аныкталгыч менен ыкташуу байланышын түзө тургандыгы белгиленет (1976, II том, 162-б.).

Эгерде биз окумуштуу – тилчилердин жандама мүчөгө берген аныктамаларына кайрылсак, анда алардын сүйлөмдөгү кызматы, синтаксистик байланышы башкача ойго алып келет. Профессор А.Жапаров: «Аныкталгычтардан кийин туруп айтылган зат атоочтук аныктооч (астын чийген – биз, А.А.) мүчөлөр жандооч мүчө деп аталат» (89, 169-б.); профессор А.Иманов: «Аныкталгычтан кийин орун алып, анын түрдүү белгилерин, касиеттерин билдирүүчү *аныктоочтун өзгөчө түрү* (астын чийген – биз, А.А.) жандама мүчө деп аталат» (101, 159-б.).

Ушундай аныктамалардан кийин жандама мүчөлөрдүн өз алдынча аныктоочтук милдет аткарышы, алардын аныкталгыч менен ыкташуу байланышында турушун карап көрүү керек. Анткени эки автор тең жандама мүчөнүн «аныкталгычтан кийин келишин» баса белгилешип, аны «аныктооч» деп атап жатышат.

Демек, жандама мүчө – аныктоочтун орун тартиби боюнча өзгөчөлөнгөн бир түрү. Ал өзүнүн аныкталгычы менен ыкташуу байланышында турат. Же дама мүчөлөр кыргыз тилинде адатта аныкталгычтардан кийин келет. Бирок шартка, талапка карай кээде аныкталгычтан мурун да орун алып калышы мүмкүн.

Мисалы: *Токтогул Барпы акынды сынга салды, Термеден жол көрсөтүп ырга салды. Акын Барпы толкундап, саламын айтат ыр менен (Барпы).*

Бирок жандама мүчөлөрдүн төрчүл орун тартипте келиши сейрек учурайт. Ошондуктан жандама мүчөлөрдү аныкталгычка карата орун алуу тартибине карай соңчул орун тартибинде келүүчү жана эркин орундуу жандама мүчөлөр деген топторго ажыратууга да болот. Аларды биз айрым семантикалык топторго ажыратуу менен биримдикте карайбыз.

1) Соңчул орун тартибинде келүүчү жандама мүчөлөр:

а) аныкталгычтын туугандык катышын билдирүүчү жандама мүчөлөр: *Айша апа берки эки атты эми байкады (Ө.Даникеев). Жаркынай жеңем ар убак эле минте берчү эмес (А.Убукеев). Мурат досум мурдагыдай эле сыр жашырбайт (Ш.Б.).*

б) *карья, байбиче, чоң ата, чоң эне* сыяктуу жаш өзгөчөлүктү билдирүүчү көтөрүңкү семантикадагы сөздөр: *Жунушалы чоң ата балдардын ичинен ошону тандап, өзүнө өнөк кылган (К.Каимов). Сиздин жолдошуңуз Сыдык агай да ушинтип айткан (К.Сактанов). Кымкап байбиче абышкасынын кебин талдай албай таң калып сурады (Т.С.).*

в) Аныкталгычтын сын-сыпатын, кандайдыр бир касиетин, ар кандай белгисин билдирет: **Чолпонбай баатыр, Динара тентек, Акия кетирекей, Дмитрий чоң сакал, Чаргын чапжаак** ж.б.

Мисалы: *Жамалкан тентек эч нерсе деген жок (Ш.А.). Алар Дмитрий чоң сакалы менен эшик талаша, сыртка дүргүштү (Т.С.)*

Албетте, бул топтогу жандама мүчөлөрдүн ордун соңчул абал менен биротоло чектеп коюуга болбойт. Стилдик максатта, же ыр саптарындагы уйкаштыкты сактоо максатында ордун өзгөртүп колдонулган учурлар да кездешет.

Эгер жандама мүчөгө жакчыл таандык мүчө уланган болсо, анын орун тартиби эркин болот.

Мисалы: **Карыябыз кан Кошой**

Бу да сүрдү бир жактан («Манас»).

Иниң Медердин шыгы трактир жагында экен (С.Ө.).
Бермет энебиз сүйлөсүн дегендей, ага жүз бурушту (Т.С.).

2) Орун тартибин эркин өзгөртө алчу жандама мүчөлөр:

а) адамдын кесибин билдирүүчү жандама мүчөлөр:

Садыктын үлүшүнө **койчу** Шалпыкка тике жардамдашуу тийди (Ш.Абдыраманов). Алиги Сашпай **догдур** ушинтип айтпадыбы (Ө.Даникеев). Андрей **күзөтчү** дайыма эстей турган кыйла учурлар артта калды (Н.Б.).

б) мансап, даража, титулду билдирүүчү жандама мүчө: **Коконду** кокон кылган Шорук **бийден** тартып ордого

аралашып келатат (А.Стамов). Босогусуна кирген адамды байбичеси мынчалык суз тосконун ажы Шатман мурда көргөн эмес эле (К.Акматаев). Ушинтип Сарыбай байдын байбичеси мени киши катары санап «ардактап» чакыртып жибергени мени таң калтырды (М.Э.).

Жандама мүчөлөрдүн үздуксуз катышуусунун натыйжасында түрдүү татаал түзүлүштөгү адам аттары калыпташкан: **Асан кайгы, Айдарраалы жөргөлөк, Шаршен куудул** (89,169-б).

«Ыкташуу» байланышында аныктооч аныкталгычтан, адатта, мурда жайгашат. Ал эми жандама мүчө болсо, төскерисинче, көбүнчө аныкталгычтан кийин келээри белгилүү. Демек, ыкташуу байланышына туура келбейт сыяктанат. Ошондуктан булардын ортосундагы байланыш жөнүндө «жандама мүчө аныкталгычтан кийин келет, маани жактан өз ара бекем байланышта айтылат» деп түшүндүрүү туура болчудай. Жандама мүчө аныкталгычтан кийин келип, анын ар түрдүү белгисин көрсөтүп, аныктайт; экинчи жагынан, аныкталгыч менен бирдикте туруп, сүйлөмдө тутумдаш мүчөнүн милдетин аткарат.

Мисалы: **Үмөт устаны айылдагылар Үмеке дешүү** (С.Ө.).

Мында «уста» деген жандама мүчө аныкталгычтын кесиптик белгисин көрсөтүп, аныктап турат. Экинчи жагынан «Үмөт устаны» -тутумдаш толуктооч. Ошентип, жандама мүчөлөр аныктоочтун өзгөчө түрү катарында тилибизде кеңири учурайт. Анын өзүнүн калыптаныш жолу, семантика-

грамматикалык түзүлүшү, стилистикалык функциясы өз алдынча изилдөөнү талап кылат.

Аныктоочтун грамматикалык түзүлүшү

Кыргыз тил илиминде сүйлөм мүчөлөрүн грамматикалык түзүлүшүнө карай бөлүштүрүү ушул кезге чейин тактала элек. Кээ бир илимий изилдөөлөрдө жана нормативдик грамматикаларда сүйлөм мүчөлөрү грамматикалык түзүлүшүнө карай эки түргө, башкача айтканда, жөнөкөй жана татаал түрлөргө бөлүштүрүлсө, башкаларында үчкө, башкача айтканда, жөнөкөй, татаал, жайылма түрлөргө бөлүштүрүлөт.

Сүйлөм мүчөлөрүн грамматикалык түзүлүшүнө карай профессор А.Жапаров алгачкы окуу китебинде жөнөкөй жана татаал түрлөргө бөлүштүргөн (88,33-б.). Окумуштуу кийинки эмгектеринде да сүйлөм мүчөлөрүн эки түргө бөлүү салтын улантып келди. Мурунку «татаал» деген терминдин ордуна «тутумдаш» деген терминди колдонгон (85, 107- 108-б., 86, 130- 131- б., 89, 91- 92- б., 90, II т., 219-220-б.).

Профессор А.Иманов да сүйлөм мүчөлөрүн жөнөкөй жана тутумдаш түрлөргө бөлүштүрөт (101, 119 –121-б.).

Профессор А.Турсунов, филология илимдеринин кандидаты М.Мураталиевдер кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрүн үч топко-жөнөкөй, татаал, жайылма түрлөргө бөлүшөт (185, 14–24-б.). Профессор Ы.Жакыпов да жогорку окуу жайларына арналган окуу китебинде дал ушул классификацияны берген (83, 30-36-б.). (Биз бул жерде

сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн бөлүнүшүн билдирген беттерди гана көрсөтүп жатабыз).

Ал эми кийинки кездердеги мектеп грамматикаларында сүйлөм мүчөлөрү жөнөкөй жана тутумдаш түрлөргө ажыратылган (1970, 21; 1991, 36).

Сүйлөм мүчөлөрүнүн грамматикалык түзүлүшү боюнча бөлүнүшүндө алардын үчүнчү түрү - жайылма мүчөгө атайын орун берүү башка түркологдор Г.Д.Санжеев, М.Балакаев, У.Б.Алиев, А.З.Алиев, А.З.Абдуллаев, Г.Абдурахмановдордун эмгектеринен да орун алып келген.

Ошентип, сүйлөм мүчөлөрүнүн грамматикалык түзүлүшү боюнча бөлүштүрүлүшү жалпы түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде да дискуссиялуу абалда келе жатат.

Биз бул маселеге өзүбүзгө тиешелүү проблеманын негизинде, башкача айтканда, аныктоочтун грамматикалык түзүлүшүнө байланыштуу кайрылабыз.

Биздин оюбузча, кыргыз тилиндеги аныктоочторду грамматикалык түзүлүшүнө карай жөнөкөй, тутумдаш жана жайылма түрлөргө ажыратуу аларга структуралык жактан анализ жүргүзүүдө ыңгайлуу жана системалуу шарт түзөт.

Жөнөкөй аныктоочтор

Сүйлөмдүн жөнөкөй мүчөлөрүнүн грамматикалык түзүлүшү боюнча да айрым тактай турган маселелер бар. Кыргыз тили боюнча айрым изилдөөлөрдө жана нормативдик грамматикаларда сүйлөмдүн жөнөкөй мүчөсү катары бир гана сөздөн турган мүчөлөрү эсептелсе (Ы.Жакыпов, 1975,32; А.Жапаров, 1979, 171; Мураталиев,

А.Турсунов, 1961, 49; Ы.Жакыпов, Д.Майрыков, Б.Өмүралиев, С.Үсөналиев, 1973, 32; Б.Өмүралиев, 24), профессор А.Жапаровдун кийинки эмгегинде (1990, II, 25) жана профессор А.Имановдун жогорку окуу жайларына арналган окуу китебинде (1990, 156-157) татаал сөздөрдөн турган сүйлөм мүчөлөрү да жөнөкөй мүчө катарында талдоого алынган.

Биз кийинки көз карашты кубаттайбыз. Анткени татаал сөздөр экиден кем эмес толук маанилүү сөздөрдүн туруктуу айкашынан түзүлүп, бирдиктүү лексикалык маанини билдирет. Компоненттери семантикалык жана грамматикалык жактан дайыма бир бүтүндүктү түзөт, «грамматикалык функциясы боюнча жөнөкөй сөздөргө туура келет» (115, 130-б.).

Мисалы: *таш бака, музоо баш, эмгек күн, жарыш сөз, боз үй, кырк аяк, бак-дарак, кыз-кыркын, кара күрөң, мала кызыл, он беш, жыйырма беш* ж.б. Демек, татаал сөздөр бирдиктүү бир лексикалык маанини туюндуруп, жөнөкөй сөздөр сыяктуу эле грамматикалык функцияны аткаргандыктан, алар да сүйлөмдүн жөнөкөй мүчөлөрүнүн, алардын ичинде жөнөкөй аныктоочтун, милдетин аткарышат.

Жыйынтыктап айтканда, аныктоочтун милдетин жөнөкөй сөздөр же лексикалык бир маанини туюндурган татаал сөздөр аткаrsa, *жөнөкөй түзүлүштөгү аныктооч болот.*

1) Жөнөкөй түзүлүштөгү аныктоочтук милдетин көбүнчө жөнөкөй формадагы сын, сан, зат атооч, ат атооч,

аныкталгычтын ар түрдүү белгисинин: даамынын (**өтө таттуу** өрүк), өңүнүн (**абдан сулуу** кыз), температуралык өзгөчөлүгүнүн (**өтө ысык** бөлмө), салмагынын (**эң жеңил** жүк), сапатынын (**абдан катуу** жыгач) ж.б. өтө жогорку же төмөнкү даражада экендигин көрсөтөт.

Мисалы: Анда **абдан кызыктуу** нерселер бар (Ч.А.). Ал он чакты күндүн ичинде **эң сонун** үй жасап алды (М.А.). **Чымкый кызыл** материалга лозунгалар жаздырдык. Бардык туткундар **өтө муңдуу** обон менен акырын гана сызылтып ырдашты (К.Ж.).

23) Атоочтуктар жана кыймыл атоочтор менен толук маанилүү сөздөр бышыктоочтук же толуктоочтук катышта айкашып айтылып, тутумдаш аныктоочтор уюшулат. Мааниси боюнча аныкталгычты кыймыл-аракеттик белгиси боюнча аныктайт.

Мындай аныктоочтор көбүнчө төмөнкүдөй структуралык түзүлүштө учурайт:

а) Тактооч же сын атоочтун, кээ бир зат атоочтун атоочтук жана кыймыл атооч менен айкашып айтылышынан түзүлгөн ажырагыс сөз тизмегинен тутумдаш аныктооч уюшулат. Мындай учурда атоочтукту же кыймыл атоочту өзүнүн алдындагы сөз түрдүү белгилери боюнча аныктап келет да, анан эки компоненти бирдиктүү түрдө туруп, кийинки аныкталгычтын кыймыл-аракеттик белгисин көрсөтөт.

Мисалы: **Эрте тууган** эки ую сүттү арбын берүүчү эле (А.Убукеев). **Жеңишбектин** ыргактуу үнүн **жумшак**

Тутумдаш аныктоочтор

Биз мурун белгилегендей, кыргыз тили боюнча адабияттарда сүйлөмдүн аныктооч мүчөсү түзүлүшүнө карай жөнөкөй аныктооч жана тутумдаш аныктооч деп эки түргө бөлүнүп каралган (89, 170-171-б.; 90, 25-26-б.; 101, 156-158-б.; 132, 44-б).

Толук маанилүү сөздөрдүн же толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн ажырагыс тизмеги аныктоочтук милдетти аткарсан, *тутумдаш аныктооч болот* (101, 157-б.). Тутумдаш аныктоочтор жөнөкөй аныктоочтордон айырмаланып, аныкталгычтын алда канча татаал, алда канча кенен маанидеги белгилерин дайыма башка бир заттын белгиси аркылуу билдирет.

Мисалы: *Бүтүрүүчү студенттер бир айлык педпрактикага кетишти («Нур»). Согуштан кийинки жылдар да бир топ түйшүктүү болду. (Т.С.)*

Бул сүйлөмдөрдөгү *бир айлык, согуштан кийинки* деген сөз тизмектеринин биринчиси толук маанилүү эки сөздүн, экинчиси толук маанилүү сөз менен жардамчы сөздүн синтаксистик ажырагыс айкашынан түзүлгөн, ошондуктан алардын компоненттерин айрым-айрым талдоого болбойт. Эгерде ар бир сөзүн бөлүп талдасак, бирдиктүү мааниси начарлай түшөт. Ошол себептүү мындай түзүлүштөгү сөз айкаштарынын түгөйлөрү бирдиктүү түрдө туруп бир суроого жооп берип, тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарат.

Тутумдаш аныктоочту уюштуруучу сөз тизмектеринин структурасы жана туюндурган маанилери ар түрдүү.

Алардын негизги түрлөрү катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот.

1) Ар түрдүү маанидеги сапаттык сын атооч катыштык сын менен аныктоочтук катышта байланышып айтылат да, ал сөз айкашы бирдиктүү түрдө туруп тутумдаш аныктоочтук милдетти аткарат. Мааниси боюнча аныкталгыч заттын кандайдыр бир нерсеге ээ экендигин, сырткы белгисин, эмне менен жабдылгандыгын ж.б. аныктайт.

Кызыл жоолукчан келин, күрөң костюмчан жигит, узун бойлуу киши ж.б.

Мисалы: Фермерлер *уяң жүндүү койлордун санын көбөйтүүдө («Эркин тоо»)*. *Жыпар жыттуу, кооз гүлдүү кактустар көбүнчө Америкада өсөт («ЛЖ»)*. *Ак көйнөкчөн бала волейбол ойноп жаткан балдардын жанына келди. Кымча белдүү жаш келин эшиктен самоор көтөрүп кирип келди (Т.С.)*.

2. Сын атооч менен уңгу түрдөгү зат атоочтун ажырагыс тизмегинен тутумдаш аныктооч уюшулуп, аныкталгычтын сындык-заттык белгисин бир мааниге топтоштуруп көрсөтөт: *көгала сакал киши, кара мурут жигит, көк чыт көйнөк, кызыл тубар жоолук, асыл тукум жылкы ж.б.*

Мисалы: *Бири - кер мурут жигит, бири-жаңыдан багы ачыла баштаган койчу (Т.С)*. *Анын ак чач апасы менен карындашы эртеден кечке жанында (М.Абд)*.

3) Уңгу түрдөгү зат атоочтун экинчи бир зат атооч менен ыкташып байланышы аркылуу түзүлгөн тутумдаш аныктоочтор аныкталуучу заттын бир мүчөсүн экинчи бир затка, же экинчи бир заттын мүчөсүнө окшоштуруу аркылуу аныкталгычтын кандайдыр бир мүчөсүнүн өзгөчө белгисин

көрсөтөт: **чөмүч мурун** киши, **кой көз** бала, **бото көз** кыз, **кыргыз кабак** абышка, **темир булчуң** жумушчулар ж.б.

Мисалы: *Айыгышкан кармаш басылганы менен, **темир булчуң** жумушчулар өз иштерин токтотушкан жок (Ас.Т.). 1941-жылдын июнь айынын бир түнү коен көз Дүйшөнкулга чакыруу кагазын алып келип берди (Ас.Т.).*

4.Уңгу түрдөгү зат атоочко табыш тууранды жана элестүү сөздөрдүн айкашып айтылышы менен түзүлгөн тутумдаш аныктоочтор аныкталгычты кайсы бир мүчөсүнүн сырткы көрүнүшү кандай экендигине карай, же бир нерсенин табыштык белгисине карай аныктайт: **калдаң кулак** Жумаалы, **шалпаң кулак** козу, **алаң көз** бала, **куудур тон** Шарше ж.б.

Мисалы: ***Куудур тон** Шарше тоону көздөй аттанды (К.Ж.). Ырас, **алаң көз** Тургунайдын жүрөгү айрылып кеткендиги чын эле (Ш.А.)*

5.Тутумдаш аныктоочтор III жак таандык формадагы зат атооч менен сапаттык сын атоочтун ажырагыс түрдө айкашып айтылышы менен түзүлүп, тутумундагы сын атоочтун семантикалык бөтөнчөлүгүнө ылайык аныкталгычтын сапатын, мүнөзүн, даамын, салмагын, сырткы көрүнүшүн экинчи бир заттын белгиси боюнча билдирет: **денеси чың** балбан, **мүнөзү жоош** бала, **даамы кычкыл** алма, **ширеси таттуу** жүзүм, **жүгү оор** өгүз, **салмагы жеңил** штангист, **куйругу кыска** уй, **буту чолок** ардагер, **мурду кетирекей** кыз ж.б.

Мисалы: ***Мүнөзү жумшак**, кыска сүйлөгөн бул жигитти кайдан көрдүм эле? (Б.Жакиев). Молдавандар **ширеси таттуу** жүзүмдөн вино жасашат («Нур»).*

6) III жак таандык формадагы зат атооч менен –луу формасындагы катыштык сындын тыгыз байланышта айтылышы менен түзүлүп, аныкталгычтын кандай белгиге, кандай нерсеге ээ экендигин билдирет: **тоосу токойлуу жер, эли малдуу айыл, келбети келишимдүү азамат, өңү ажарлуу келин, дасторкону берекелүү** адам ж.б.

Мисалы: *Жамалкан эч нерсе деген жок, ал өңү ажарлуу келин экен (Ш.Б.). Ошону эле күтүп тургансып, жаңылыкка чаңкаган адептүү балдар жол талаша дасторкону берекелүү үйдүн босогосуна кууша атырылышты (Ш.Б.).*

7) Тутумдаш аныктоочтун милдетин бир өңчөй эмес аныктоочтор аткарат. Бир өңчөй эмес аныктоочтор, биринчиден, бир эле заттын ар түрдүү белгисин көрсөтөт, экинчиден, санак интонация менен айтылбай, интонациялык бир бүтүндүктү түзөт.

Мисалы: *Ал узун такалуу кара туфлийди кийип койгондо, дегеле таанылбай калыптыр(Н.Б.) Кичинекей сары абышка куржунунун оозун ачып, баласына тамак берип жатты (У.Абд.) ж.б. Ал тартайган узун буту менен чоң-чоң арыштап басып келди (Т.С.).*

Бул сүйлөмдөрдөгү **узун такалуу кара, кичинекей сары, тартайган узун** деген бир өңчөй эмес аныктоочтор тутумдаш аныктоочтук милдетти аткарды. Алардын биринчиси «**туфлийди**» деген аныкталгычтын формасын жана өңүн көрсөтүп аныктады; экинчиси «**абышка**» деген аныкталгычтын сырткы көрүнүшүн жана өңүн, үчүнчүсү «**буту**» деген аныкталгычтын кыймыл-аракеттик белгисин жана формасын билдирди.

Ошондой эле; *Сексен сегизге чыккан узун бойлуу ак саргыл карыя Калдаң кулактын сөзүнө түшүнгөн жок (А.Т.) Теректердин көк жашыл жаш жалбырактары жайкы желге желбиреп турат (К.Б.)* деген сүйлөмдөрдөгү асты сызылгандар-тутумдаш аныктоочтор, алардын милдетин бир өңчөй эмес аныктоочтор аткарып турат.

8) Кээ бир тутумдаш аныктоочтор катыштык сын атоочтор менен сапаттык сындын айкашынан түзүлөт да, анын биринчиси (катыштык сын) түзтөн-түз өзүнөн кийинки аныктоочтун ар түрдүү белгисин көрсөтүп, аны менен бирдикте кийинки аныкталгычтын татаал, кеңири маанидеги сыпаттык белгилерин туюндурат.

Мисалы: *Анын кундуздай кара чачы агарып кетиптир (М.Байж). Жаздын алгачкы мээлүүн күндөрүнүн бири эле (А.Убук). Үлбөрүңкү жеңил булуттар чыбыр-чыбырдагы жатагынан козголо баштады(Ч.А).*

9) Бир катар тутумдаш аныктоочтор аныкталгычты өлчөмдүк белгиси боюнча аныктайт. Андай аныктоочтор:

а) Өлчөм, көлөм, салмактык маанидеги сөздөргө (көбүнчө нумеративдик сөздөр) сан атоочтун айкашып айтылышы менен уюшулат: *бир чыны суу, эки кап буудай, бир кашык май, бир байлам жоолук, бир кайнатым чай, бир ууртам суу, бир татым туз, эки үзүм нан, бир асым эт, беш короо кой, бир үйүр жылкы, он метр сатин, беш гектар жер, он километр жол, бир килограмм эт, үч центнер ун ж.б.*

Мисалы: *Кантейин, колумдан келсе энемдин бир тамчы жашын жерге тамызбас элем (К.Ж.). Өткөн жылы*

колхоз **1300 гектар** аянтка пахта өстүрмөк («СК»). Кыскасы, каналдагы суу жетет, секундасына **105 кубометр** суу бөлүп турат («Чүй баяны»). Алар **25 чакырым** жолду жөө басып баруулары тийиш (М.Абд). **Бир чака** сүткө **бир чака** суу кошобуз (М.Э). Салый **бир короо** кой багат. Биздин колхоздун беш **миң баш** кою бар. Мында жыл бою **элүү жети миллион жети жүз миң даана** кирпич чыгарылган («СК»).

б) Эсептик сан менен **сом, тыйын** деген сөздөрдүн айкашынан уюшулган синтаксистиик ажырагыс сөз айкаштары да өлчөм маанисиндеги тутумдаш аныктоочтун функциясын аткарат.

Мисалы: Энесине **он беш сом** акча бердим (К.Ж). **Эки жүз сом** каражат менен Лизага карай жөнөдүм (К.Ж). Пейли бузулган соодагерлер **элүү тыйын** пайда үчүн жанын сабап иштейт эмеспи. (К.Ж.).

в) Тутумдаш аныктоочтор **тонна, центнер, килограмм, пуд** ж.б. деген сыяктуу салмакты билдирүүчү нумеративдик сөздөргө эсептик сандардын айкашып айтылышы менен уюшулуп аныкталгычтын салмактык белгисин туюндурат:

Мисалы: Кыштан чыгыш үчүн дагы **токсон тонна** чөп керек («СК»). Бир коюңуз бир жылда **төрт килодон** жүн бере алар бекен? (А Убукеев). **Бир кадак** кумдан чыккан алтын ушул (К.Ж.). Азыркы **кырк градус** суукта оту-чөбүжөк мал бүт кырылып калды (Ш.Абдыраманов).

г) Эсептик сан атоочтон кийин **чамалоо, болжолдоо** маанисиндеги ар түрдүү сөздөрдүн бирге айтылышы менен уюшулган ажырагыс тизмектер (синтаксистик жол менен жасалган чамалама сан атоочтор) тутумдаш аныктоочтук

фунуцияда колдонулуп, аныкталгычтын болжолдуу, чамалуу өлчөмүн билдирет.

Андай түзүлүштөгү (структурадагы) жана болжолдоо, чамалоо маанисиндеги тутумдаш аныктоочтордун уюшулушунда:

1) Уңгу түрдөгү эсептик санга чамалоо маанисиндеги чакты, чамалуу сөздөрү айкашып айтылат: *Бир өгүз арабага он чакты кап эгин салышып, аны да пристанга узатышты (К.Баялинов). Айылдын түштүк жагындагы талаада жүз чамалуу кой-эчки жайылып жүрөт (К.Ж.).*

2) Барыш жөндөмөдөгү эсептик санга **жакын** деген сөз айкашып айтылат: *Отузга жакын уйларды алдыма салып алып, Түп суусун бойлоп төмөн карай кирип кеттим (М.Э.).*

3) Чыгыш жөндөмөдөгү эсептик санга **ашык, ашуун, көп, аз** деген сөздөр айкашат: *Россия Федерациясында жүздөн ашуун улут жашайт («Кыргыз туусу»). Белден аша бергенде жыйырмадан көп элик жолукту (Ас.Т.)*

10) Айрым тутумдаш аныктоочтор аныкталуучу затты мезгилдик белгиси боюнча аныктайт.

Андай аныктоочтор:

а) Аягына сөз жасоочу –лык мүчөсү жалганган **күн, түн, ай, саат, жыл, минут, секунд** сыяктуу мезгилдик маанидеги зат атоочторго эсептик сандын айкашып айтылышы менен уюшулат: *бир күндүк иш, беш жылдык план, үч жылдык өмүр ж.б.*

Мисалы: *Сибирдеги сегиз жылдык өмүрү эсине түштү (К.Ж.). Ботаниктер бир айлык экспедицияга кетишти. Курулушта бир жумалык иш калды («Нур»).*

Мындай түзүлүштөгү синтаксистик ажырагыс сөз айкаштарынын айрымдары –лык мүчөсү уланбай туруп эле, тутумдаш аныктооч боло алат: *Бул жумушту бүтүрүүгө дагы үч саат убакыт керек. Болгону беш минут убакыт берилди (Ш.Б.).*

б) Аягына –гы, –кы мүчөсү жалганган «жыл» деген сөздөн , же айдын аттарынан (*март, май, июнь...ж.б.*) мурун иреттик сандын айкашып айтылышы менен, ошондой эле татаал формадагы мезгил тактоочторго, мезгилдик маанидеги ажырагыс сөз айкаштарына жогорку –гы, –кы мүчөсүнүн уланып айтылышы менен түзүлөт: *1916 - жылкы көтөрүлүш, онунчу майдагы окуя; эртең мененки суук, өткөн жумадагы талаш-тартыш, кечээги күнкү жамгыр ж.б.*

Мисалы: *1917-жылкы революция падышаны тактан кулатты (К.Маликов). Таңга маалкы салкын жел көңүлдү сергитти. Мурдагы күнкү өрттүн айыптуусу табылды... (М.Абдыкеримов).*

в) Мезгилдик маанидеги сөздөрдөн кийин аягына –гы, –кы мүчөсү уланган *алдындагы, башындагы, ортосундагы, ичиндеги, аягындагы* деген жардамчы атоочтордун айкашып айтылышы менен түзүлөт, аныкталгычтын мезгилдик белгисин тактап, конкреттүү көрсөтөт: *январдын ортосундагы суук, февраль ичиндеги окуя, кыш аягындагы жамгыр ж.б.*

Мисалы: *Кечээ түн ортосундагы кыйкырык-чууну уктуңарбы? Таң алдындагы салкын жел жанга жагымдуу эмеспи. Жыл башындагы окуя эстен чыкпастыр* (К.Ж.).

11) Чыгыш, барыш жөндөмөдө турган айрым толук маанилүү сөздөрдөн кийин –гы, -кы формасындагы **чейин** жандоочу жана **мурун, кийин, ары, бери** деген тактооч - жандоочтор айкашып айтылып, тутумдаш аныктооч уюшулат. Мааниси жагынан аныкталгычты мезгилдик, мейкиндик ж.б. белгилери боюнча аныктайт.

а) Чыгыш жөндөмөдөгү кандайдыр бир окуяны, табияттагы кубулушту билдирүү маанисиндеги жана мезгилдик маанидеги зат атоочтордун, айрым ат атоочтордун, атоочтуктардын аягына –гы, -кы мүчөсү жалганган **мурун, кийин** деген тактоочтук жандоочтор менен айкашып айтылышы аркылуу уюшулган тутумдаш аныктоочтор аныкталгычты мезгилдик белгисине карай аныктайт: **революциядан мурунку турмуш, согуштан кийинки** курулуштар, **мындан мурунку** иштер ж.б.

Мисалы: *Жамгырдан кийинки* аба көңүлдү сергитти. *Күн батардан мурунку* көк асман чайыттай аяык эле (Ш.А.). *Айыл өкмөтүнүн түштөн кийинки* чогулушу көпкө созулду («Ош жаңырыгы»).

Эгерде ушул эле жандоочтор адам аттары менен, же болбосо конкреттүү маанидеги зат атоочтор, айрым ат атоочтор менен айкашып айтылса, «кайсы?» деген суроого жооп берип, аныкталгычтын кимден кийин же мурун

экендигин аныктап көрсөтөт: **Омордон кийинки** киши, **Бейшенден мурунку** адам, **сенден кийинки** келин ж.б.

Мисалы: **Чөмөлөрдөн кийинки** а. 100 аянтына азырынча соко түшө элек («СК»).

б) Чыгыш жөндөмөдө турган мезгилдик маанидеги сөз, сөз айкашы же айрым ат атооч, айрым атоочтук, шилтеме ат атоочтор –гы, -кы формасындагы «бери» жандоочу менен айкашып айтылса, тутумдаш аныктооч уюшулуп, аныкталгычты белгилүү бир чектен берки мезгилдик белгиси боюнча аныктайт. Эгерде бул жандооч мейкиндик маанидеги сөз менен айкашса, аныкталгычты белгилүү бир чектен берки мейкиндик белгисине карай аныктайт: **Кечээтен берки** сөз, **эки күндөн берки** жамгыр ж.б.

Мисалы: **Ошондон берки** турмуш-тиричилигибиз өз ирети менен өтүп жатты. **Келгенден берки** сөзүбүз балдардын келечеги жөнүндө болду (Ч.А.) **Оштон берки** жол ремонттолуп бүттү («Акыйкат жарчысы»). **Нарындан берки** бөксө тоолор малга жайлуу. **Сары-Жаздан берки** жол өтө татаал экен («Акыйкат жарчысы»).

в) Чыгыш жөндөмөдөгү орун жана мезгил маанисиндеги сөздөрдүн, шилтеме, жактама ат атоочтордун –гы, -кы формасындагы «ары» жандоочу менен айкашып айтылышы аркылуу уюшулган тутумдаш аныктоочтор аныкталуучу затты белгилүү бир чектен ары карай болгон мейкиндик, мезгилдик белгиси боюнча аныктайт: **Бишкектен аркы** райондор мал чарбасын өстүрүү боюнча иш чараларын иштеп чыгышты. **Аравандан аркы** айыл өкмөттөрү

жашылчадан мол түшүм алышты. **Мындан аркы ишиңер даи йгиликтүү болсун** («Кыргыз туусу»).

2) Барыш жөндөмөдө турган орундук маанидеги зат атоочтон кийин –гы, -кы формасындагы «чейин» жандоочу айкашып айтылганда да, тутумдаш аныктооч түзүлөт. Мааниси боюнча аныкталгычты белгилүү бир чекке чейинки мейкиндик белгиси боюнча аныктайт.

Мисалы: *Азыр ар бир кыштакка чейинки жолдор асфальтталган. Лыжачылар Гүлчөгө чейинки аралыкты бат эле басып өтүштү* (К.С.).

д) Барыш жөндөмөдөгү мезгилдик маанидеги сөздүн же сөз айкашынын «чейинки» жандоочу менен айкашып айтылышы аркылуу түзүлгөн тутумдаш аныктоочтор аныкталуучу заттын белгилүү бир чекке чейинки мезгилдик белгисин көрсөтөт: *кечке чейинки иш, түшкө чейинки жумуш, саат үчкө чейинки чогулуш, түн ортосуна чейинки окуя* ж.б.

Эгер –гы, -кы мүчөсү жалганган «чейин» (чейинки) жандоочу сан атооч менен, же сан атоочтук тизмек менен айкашып, тутумдаш аныктооч уюшулса, аныкталуучу затты сан жагынан жана жаш жагынан чектеп аныктайт: **онго чейинки сандар, отузга чейинки жаштар** ж.б.

Мисалы: *Пионер лагерине он эки жашка чейинки балдар жиберилет. Спорттук мелдешке он сегизге чейинки жаштар катышты* («Кыргызстан пионери»).

12) Толук маанилүү сөздөн кийин **сыяктуу, өңдүү, жөнүндөгү** деген жандоочтор бирге айтылып, тутумдаш

аныктооч түзүлөт. Мааниси жагынан аныкталгычты салыштыруу, окшоштуруу маанисинде аныктайт, «жөнүндөгү» жандоочу аркылуу уюшулган тутумдаш аныктооч аныкталуучу заттын ички мазмунун ачып көрсөтөт.

Мисалы: *Өзгөчө согуштан кийинки жылдары эмгек жөнүндөгү ырлар жаралды («КМ»).* Жакында *тынчтык жөнүндөгү декларацияга кол коюлду («СК»).* Бул сыяктуу ойлордон *Дарыяхан да качык эмес эле (К.Ж.). Бул өңдүү адамдар көп эле кездешет эмеспи (Ш.А.).*

13) Кээ бир тутумдаш аныктоочтор аныкталгычты орундук белгиси боюнча аныктайт.

Андай маанидеги тутумдаш аныктоочтор, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат:

а) илик жөндөмөдө турган *орундук маанидеги* сөздөрдөн кийин аягына –дагы, (-да+гы) мүчөсү жалганган *асты, алды, арты, үстү, башы, жаны, төбөсү, түбү, чети, ичи, ортосу* ж.б. деген сыяктуу орундук маанидеги сөздөрдүн (жардамчы атоочтордун) айкашып айтылышы менен түзүлгөн синтаксистик ажырагыс сөз тизмектеринен уюшулат. Маани жагынан аныкталгычтын жайгашкан ордун тактап көрсөтөт: *үйдүн алдындагы бак, сарайдын артындагы кудук, дөңдүн үстүндөгү айыл* ж.б.

Мисалы: *Унтер-офицер баштаган бир тобу карагайдын жанындагы алачыкка келишти (К.Ж.). Каныбектер дарыянын четиндеги жол менен келатышкан (К.Ж.).*

Эгерде жогорку жардамчы атоочтордун айрымдары (Мисалы, **ортосундагы, ичиндеги, алдындагы** ж.б.) мезгилдик маанидеги сөздөр менен айкашып айтылса, аныкталгычтын мезгилдик белгисин билдирген тутумдаш аныктоочтор түзүлөт: **январдын ортосундагы суук, февралдын ичиндеги окуя, таң алдындагы жамгыр** ж.б.

б) Аягына –дагы (да+гы) мүчөсү жалганган орундук маанидеги синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары да тутумдаш аныктоочтун функциясын аткарып, мааниси боюнча аныкталгычтын жайгашкан ордун тактап туюндурат: **«Сайлык» колхозундагы** жүзүм талаасы, **Шопоков көчөсүндөгү** үйлөр, **«Байчечекей» журналындагы** сүрөттөр ж.б.

Мисалы: **Чүй районундагы** колхоздор жылдык планын орундатышты («Чүй баяны»). **Ош шаарындагы** жибек комбинаты алдыңкы ишканалардын бири болуп эсептелинет («Ленин жолу»).

в) Аягына –лык, же –дагы (-да+гы) мүчөсү уланган орундук, мейкиндик маанидеги **жер** (жерлик), **жак** (жактагы), **тарап** (тараптагы) деген сөздөргө шилтеме ат атоочтордун, орундук маанидеги **алды, оң, сол, түндүк, түштүк, чыгыш, батыш** деген сөздөрдүн, ошондой эле орундук маанидеги айрым башка сөздөрдүн айкашып айтылышы менен да тутумдаш аныктоочтор уюшулуп, аныкталгычты орундук, мейкиндик белгиси боюнча аныктайт: **бул жерлик адамдар, ал жактагы туугандар, оң жактагы үй, түндүк жактагы элдер, сол тараптагы сарай, көл жактагы айылдар, тоо тараптагы булут** ж.б.

Мисалы: -Дурус экен, иним... Мен **ушул жерлик** өзбекмин (К.Ж.). Мындан ары **тоо тараптагы** айылдарга өзгөчө көңүл буруубуз керек («Кы ыз туусу»). Замбирекчилер **оң тараптагы** айылга атакага өтүштү (У.А.). Кудайга шүгүр, алар **бул жерлик** жаштар эмес көрүнөт (Ш.А.).

14) Эсептик сандын **жашар, жаштагы** деген сөздөр менен айкашып айтылышы аркылуу түзүлгөн синтаксистик ажырагыс сөз тизмеги тутумдаш аныктоочтук милдетти аткарат, мааниси жагынан аныкталгычты жаш өзгөчөлүгүнө карай аныктайт: **он жаштагы** кыз, **беш жашар** бала ж.б.

Мисалы: Тилектин **он төрт жашар** иниси чөкө таандардын келишин аңдып отурат (С.Өмүрбаев). Ал **он эки-он үч жаштагы** баланы көрдү (М.Абдукаримов).

Ушуну менен бирге тутумдаш аныктоочтор сөздөрдүн дагы төмөнкүдөй ажырагыс тизмектеринен да уюшулат.

15) Күчөтүү маанисиндеги синтаксистик ажырагыс сөз айкаштарынан түзүлөт. Мааниси боюнча аныкталгычтын ар кандай белгисин (өңүн, көлөмүн, сапатын, салмагын ж.б.) өтө күчөтүп, же өтө төмөндөтүп көрсөтөт: **айдан да жарык нур, чоктон да кызыл жүзү, тоодон да чоң толкун, коргошундан да оор жүк, ийнеден да ичке зым, кебезден жумшак эти бар** ж.б.

Мисалы: Космосто Гагаринге **айдан да жарык** нурлар көрүндү (Ас.Т.). Тоодон да чоң толкун көрүнүп, түн бүркөө эле (Ас.Т.).

16) Таандык байланыш жолу менен түзүлгөн айрым синтаксистик ажырагыс сөз тизмектери да тутумдаш аныктоочтун функциясында колдонулат. Алар өз компоненттеринин маанисине ылайык аныкталгычты бирөө менен болгон туугандык жолдоштук катышы боюнча аныктайт, же анын кесибин, иштеген ишин, жаш өзгөчөлүгүн, наамын билдирет.

Мисалы: -О, журт! **Орунбайдын униси** Мамажан он жылга кесилиптир... (К.Ж.). **Бабабек байдын уулу** Каримжан молдолордун жанына келип тура калды (К.Ж.). **Каныбектин досу** Адыл экенин Анархан эми анык билди (К.Ж.). **Мектептин директору** Сарыев окуу-тарбия ишин жакшы жолго койду. **Ферма башчысы** Курмандын Акбарга жакындап кетиши да ага көп жага бербеди (А.Убукеев). Конференцияда **тарых илимдеринин доктору** Султанкулов доклад жасады. **Балдарынын кенжеси** Султан быйыл армияга кеткен. **Беш баланын улуусу** Мария быйыл он сегизге карады (Т.С.).

17) Ажырагыс сөз тизмеги болуп эсептелген көп составдуу татаал аталыштар сүйлөм тизмегинде тутумдаш аныктоочтук милдетти аткарат, аныкталгычты түрдүү наамына карай жана аткарган кызматы боюнча аныктайт: **Быйыл коомчулук Советтер Союзунун Баатыры** Дайыр Асановдун 80 жылдык юбилейин салтанаттуу белгиледи («Кыргыз туусу»). **Кыргыз республикасынын эл жазуучусу** Т.Сыдыкбеков көп сандаган чыгармаларды жаратты. **Чүй райондук акимиятынын башчысы**

Момункул айыл өкмөтүнүн жетекчилери менен кеңеш өткөрдү («Чүй баяны»).

18) Илик жөндөмөдөгү жандама мүчө жана анын алдындагы аныкталгычы - экөө бирдиктүү түрдө туруп, тутумдаш аныктоочтун функциясын аткарат, өзүнөн кийинки аныкталгычтын кимге, эмнеге тиешелүүлүгүн билдирет.

Мисалы: **Карбос атанын** жашы быйыл жетимиштин сегизинде (С.Ө.). Бул иштин ийгиликтүү бүтүшүнө **Койчуман карыянын** эмгеги зор (А.Убукеев). Бүгүн **Анатай атанын** тилеги орундалып турган кез (К.У.).

19) Булардан тышкары тутумдаш аныктоочтордун дагы төмөнкүдөй уюшулуш жолдорун көрсөтүүгө болот:

Чыгыш жөндөмөдөгү зат атооч, ат атоочтон кийин сын атоочтун айкашып айтылышы менен, ошондой эле барыш жөндөмөдөгү сөздөн кийин **«караганда»** жандоочунун жана сын атоочтун айкашып айтылышы менен уюшулуп, аныкталгычтын ар кандай белгисин башка бир заттын белгисине салыштырып аныктайт.

Мисалы: Кээде **койдон момун** кишидей бүжүрөп калат эмеспи (Т.С.). **Энеден мээрбан, энеден кенен** эч ким болбосо керек бул дүйнөдө (Т.Адышева). **Сенден жакшы** кишини жолуктура албадым. **Закирге караганда таланттуу** акындар да бар (К.С.).

20) Уңгу түрдөгү зат атооч менен –луу мүчөсү аркылуу жасалган катыштык сындын бирге айтылышы менен, же ошол эле формадагы катыштык сынга эсептик сан атоочтун, сан-өлчөм тактоочтун айкашып айтылышы аркылуу

уюшулуп, аныкталгычтын кандайдыр бир белгиге ээ экендигин, же заттык белгинин көптүгүн билдирет: **Ленин ордендүү театр, жүз койлуу фермер, он кабаттуу үй, көп балалуу үй-бүлө, сан жылкылуу** Сарыбай ж.б.

Мисалы: **Жакында көп балалуу** энөлөргө баалуу сыйлыктар тапшырылды («Кыргыз туусу»). Россияда **Ленин ордендүү** ишканалар союз мезгилинде жүздөп саналчу («Ош жаңырыгы»).

21) Уңгу түрдөгү зат атооч менен III жактын таандык формасы жалганган зат атоочтун айкашынан түзүлгөн синтаксистик ажырагыс сөз тизмеги илик жөндөмөдө колдонулганда, тутумдаш аныктоочтун функциясында келип, мааниси жагынан аныкталгычтын башка бир затка таандык экендигин билдирет.

Мисалы: **Кеңешмедө Алай районунун мал-кой чарбасы өнүгүп кележаткандыгы** белгиленди («Октябрь туусу»). **Арал деңизинин** суусунун көлөмү жылдан-жылга азаюуда. **Бишкек шаарынын** көчөлөрүн ремонттоо иши башталды («Кыргыз туусу»). **Сүт фермасынын** уйлары жайытка көчүрүлгөн (А.Убукеев). **Кокус мурунку ишин кайталаса, ата-энелер комитетинин жыйналышында сүйлөшөбүз** (С.Ө.). **Ош мамлекеттик университетинин студенттери** быйылкы окуу жылын ийгиликтүү аякташты («Нур»). **Хайдаркан сымап комбинатынын** ишканаларында эмгек темпи күчөөдө («СК»).

22) **Эң, өтө, абдан, чымкый** деген сыяктуу жардамчы сөздөрдүн толук маанилүү сөздөр менен айкашып айтылышы аркылуу да тутумдаш аныктоочтор түзүлөт.

аныкталгычтын ар түрдүү белгисинин: даамынын (**өтө таттуу** өрүк), өңүнүн (**абдан сулуу** кыз), температуралык өзгөчөлүгүнүн (**өтө ысык** бөлмө), салмагынын (**эң жеңил** жүк), сапатынын (**абдан катуу** жыгач) ж.б. өтө жогорку же төмөнкү даражада экендигин көрсөтөт.

Мисалы: Анда **абдан кызыктуу** нерселер бар (Ч.А.). Ал он чакты күндүн ичинде **эң сонун** үй жасап алды (М.А.). **Чымкый кызыл** материалга лозунгалар жаздырдык. Бардык туткундар **өтө муңдуу** обон менен акырын гана сызылтып ырдашты (К.Ж.).

23) **Атоочтуктар** жана **кыймыл атоочтор** менен толук маанилүү сөздөр бышыктоочтук же толуктоочтук катышта айкашып айтылып, тутумдаш аныктоочтор уюшулат. Мааниси боюнча аныкталгычты кыймыл-аракеттик белгиси боюнча аныктайт.

Мындай аныктоочтор көбүнчө төмөнкүдөй структуралык түзүлүштө учурайт:

а) Тактооч же сын атоочтун, кээ бир зат атоочтун атоочтук жана кыймыл атооч менен айкашып айтылышынан түзүлгөн ажырагыс сөз тизмегинен тутумдаш аныктооч уюшулат. Мындай учурда атоочтукту же кыймыл атоочту өзүнүн алдындагы сөз түрдүү белгилери боюнча аныктап келет да, анан эки компоненти бирдиктүү түрдө туруп, кийинки аныкталгычтын кыймыл-аракеттик белгисин көрсөтөт.

Мисалы: **Эрте тууган** эки ую сүттү арбын берүүчү эле (А.Убукеев). **Жеңишбектин** ыргактуу үнүн **жумшак**

Тутумдаш аныктоочтор

Биз мурун белгилегендей, кыргыз тили боюнча адабияттарда сүйлөмдүн аныктооч мүчөсү түзүлүшүнө карай *жөнөкөй аныктооч* жана *тутумдаш аныктооч* деп эки түргө бөлүнүп каралган (89, 170-171-б.; 90, 25-26-б.; 101, 156-158-б.; 132, 44-б.).

Толук маанилүү сөздөрдүн же толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн ажырагыс тизмеги аныктоочтук милдетти аткаrsa, *тутумдаш аныктооч болот* (101, 157-б.). Тутумдаш аныктоочтор жөнөкөй аныктоочтордон айырмаланып, аныкталгычтын алда канча татаал, алда канча кенен маанидеги белгилерин дайыма башка бир заттын белгиси аркылуу билдирет.

Мисалы: *Бүтүрүүчү студенттер бир айлык педпрактикага кетишти («Нур»)*. **Согуштан кийинки жылдар да бир топ түйшүктүү болду.** (Т.С.)

Бул сүйлөмдөрдөгү **бир айлык, согуштан кийинки** деген сөз тизмектеринин биринчиси толук маанилүү эки сөздүн, экинчиси толук маанилүү сөз менен жардамчы сөздүн синтаксистик ажырагыс айкашынан түзүлгөн, ошондуктан алардын компоненттерин айрым-айрым талдоого болбойт. Эгерде ар бир сөзүн бөлүп талдасак, бирдиктүү мааниси начарлай түшөт. Ошол себептүү мындай түзүлүштөгү сөз айкаштарынын түгөйлөрү бирдиктүү түрдө туруп бир суроого жооп берип, тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарат.

Тутумдаш аныктоочту уюштуруучу сөз тизмектеринин структурасы жана туюндурган маанилери ар түрдүү.

Мисалы: *Унтер-офицер баштаган солдаттар туткундарды айдап келишти (К.Ж.). Ат оонаган жерде түк калат (Макал). Сен алган китепти м.н да сатып алдым. Жыты аңкыган роза гүлдөрү көздүн жоосун алат (М.Г.).*

Жайылма аныктоочтор

Көпчүлүк учурда заттын, көрүнүштүн (аныкталгычтын) ар түрдүү белгиси жөнөкөй түрдө болбостон, кеңири, татаалдашкан мүнөздө болот. Мындай учурда заттын өз ара тутумдашып байланышкан андай татаал белгисин бир сөз менен билдирүү мүмкүн болбой калат, аны бир канча сөздүн тизмеги аркылуу сыпаттап берүүгө туура келет.

Салыштыр: *Ак жуумал жигит чечкиндүү сүйлөдү. – Ак жүзү аптапка тамылжып турган жигит чечкиндүү сүйлөдү (Т.С.).*

Мында биринчи сүйлөмдө жигиттин өңүнүн түсү бир сөз менен гана берилип жатат. Ал эми экинчи сүйлөмдө жигиттин ак жүздүү экендиги жөнүндө гана сөз болуп жаткан жок. Анын *ак жүзү күндүн илебинен ысып, тымылжып турганын* көрсөтүп турат. Жигиттин өңүнүн бул татаалдашкан белгисин бир гана сөз менен толук ачып берүүгө болбойт, ошондуктан ал белгиси бир нече сөздүн тизмеги аркылуу берилген. Мындай сөз тизмектери адатта эки-үч же андан көп сөздүн синтаксистик байланышынан түзүлөт. Ал сыяктуу тизмектер көбүнчө *атоочтуктун негизинде* уюшулат. Ал үчүн атоочтук менен бир нече сөз

грамматикалык жактан жана мааниси боюнча тыгыз байланышта айтылат да, натыйжада сөздөрдүн синтаксистик жактан ажырагыс бир бүтүн түрмөгү уюшулат.

Мисалы: *Чарбанын абалын жакшы билген Шарше ишти тез эле колго алды (Ш.А.).*

Бул сүйлөмдөгү «*Чарбанын абалын жакшы билген*» деген сөз тизмегинин түзүлүшүнө негиз болгон сөз – «*билген*» деген *атоочтук*, ага «*жакшы*» деген сөз «ыкташып», «*абалын*» деген сөз *башкарылып* байланышып жана ал «абалын» деген сөзгө «чарбанын» деген сөз *таандык байланыш* жолу аркылуу байланышып айтылып, *бирдиктүү сөз тизмеги түзүлгөн*. Бул жөнөкөй сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзсөк, анда анын составындагы «*чарбанын абалын жакшы билген*» деген сөз тизмеги тутумундагы сөздөрү менен бирдиктүү түрдө туруп, «кайсы?» деген суроого жооп берип, *жайылма аныктоочтун милдетин* аткарат. Бул сыяктуу сөз тизмектеринин уюшулушуна негиз болгон сөз *атоочтук этиш* болгондуктан, алар жалпысынан *атоочтук түрмөктөр* деген термин менен аталат.

Бир нече сөздүн *атоочтук менен* грамматикалык жактан жана мааниси боюнча бекем тутумдашып байланышы аркылуу түзүлгөн бирдиктүү тизмеги *атоочтук түрмөктөр* деп аталат.

Атоочтуктун негизинде уюшулган бул өңдүү ажырагыс сөз тизмектери айрым илимий эмгектерде «*атоочтук түрмөктөр*» («причастный оборот») же «*жайылма мүчө*» («развернутые члены предложения») деп

аталып жүрөт. Мисалы: проф. Н.К.Дмитриев: атоочтук жана чакчыл конструкциялардын өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси болбосо, алар сүйлөмдүн негизги скелетин түзүүчүлөрдүн биринен ажыраган болот да, натыйжада сүйлөмдүк касиетке толук жетише албай калат. Мындай учурда аларды жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы «*причастные и деепричастные обороты*» («атоочтук жана чакчыл түрмөктөр») деп кароо керек, - дейт (71, 245-б.).

Айрым окумуштуулар (170, 64-76-б; 87, 40-41-б; 24, 180-181-б; 185, 78-85-б; 139, 42-54-б.) мындай сөз тизмектерин «*Жайылма мүчө*» деп карашат. Бул эки түрдүү терминдин өз ара айырмачылыгы жөнүндө профессор Г.Д.Санжеев төмөнкүдөй так түшүнүк берген. Ал: Сүйлөмдүн жайылма мүчөлөрү жөнүндөгү маселе, негизинен, атоочтук түрмөктөр менен чакчыл түрмөктөрдүн түзүлүшү, алардын синтаксистик функциясы жөнүндөгү маселе менен тыгыз байланыштуу. Атоочтук менен чакчылды өзүнө тиешелүү сөздөрү менен бирге «атоочтук түрмөк» «чакчыл түрмөк» («оборот») деп атаганда, биз алардын ички структуралык түзүлүшүн эске алган болобуз да, ошол эле тизмектерди «жайылма мүчө» деп атаганда, алардын синтаксистик функциясын көңүлгө алган болобуз, - дейт (М-Л., 1941, 175-б.). Тактап айтканда, «түрмөк», «жайылма мүчө» деген терминдердин биринчиси ал сөз тизмектеринин ички түзүлүшүнө карай, экинчиси алардын синтаксистик милдетине карай коюлган бир эле түшүнүктү билдирүүчү терминдер болуп эсептелет.

Кыргыз тилиндеги атоочтук конструкциялар (атоочтук түрмөктөр) алардын синтаксистик функциясы жөнүндө 1987-жылы профессор С.Мусаевдин «Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке» деген монографиясы басмадан чыккан. Ал эмгекте кыргыз тилиндеги атоочтук конструкциялардын (түрмөктөрдүн) структуралык түзүлүшү жана моделдери жөнүндө, алардын синтаксистик функциясы жөнүндө кеңири илимий маалымат берилген. Атоочтук конструкциялардын жайылма (развернутый) ээлик, жайылма баяндоочтук, *жайылма аныктоочтук*, жайылма толуктоочтук, жайылма бышыктоочтук функциясы өтө бай тилдик фактылардын негизинде терең талданып көрсөтүлгөн (139, 55-61-б.). Ошондуктан биз бул эмгегибизде өзүбүздүн иликтөп жаткан проблемабызга түздөн-түз тиешеси болгон *жайылма аныктоочтун* гана структуралык түзүлүшүнө, функционалдык-семантикалык маанисине кыскача мүнөздөмө бере кетмекчибиз.

Жайылма аныктоочторду уюштуруучу борбордук өзөгү негизинен *атоочтуктан* болот да, ал атоочтук тутумундагы грамматикалык жактан жана мааниси боюнча өз ара тыгыз байланышып турган сөздөрү менен бирдикте туруп, *кандай? кайсы?* деген сыяктуу суроолорго жооп берип, сүйлөм ичинде *жайылма аныктоочтук* милдетти аткарат.

Мисалы: *Боору эзилип күлгөн Жамийла келиндерди жардамга чакырат* (Ч.А.). *Ошого сугумду арткан мен да акмакмын* (К.Сактанов).

Жайылма аныктоочтор аныкталгычтын ар түрдүү татаал белгилерин толук, кеңири планда жана конкреттештирип, тактап көрсөтөт.

Мисалы: **Сиз көргөн** киши менен бүгүн жолуктум. Мында «**сиз көргөн**» деген аныктоочтук тизмек башка бир киши менен эмес, так ушул мурунку адам көргөн кишинин өзү менен жолукканын тактап көрсөтүп турат.

Жайылма аныктооч, негизинен, өзүнөн кийинки аныкталгыч менен *ыкташуу жолу* аркылуу байланышып, анын ар кандай татаал белгисин көрсөтөт жана ошол аныкталгычы менен бирдикте *бир ритмико-интонациялык бирдикти* түзөт (139, 66-67-б.).

Мисалы: **Кулагына чейин кызара түшкөн Сапарбай** үнүн бир аз көтөрүңкү чыгарды (Т.С.). Бул сүйлөмдөгү «**кулагына чейин кызара түшкөн**» деген жайылма аныктооч тутумундагы сөздөрү менен бирдикте туруп, өзүнөн кийинки «**Сапарбай**» деген аныкталгычтын ошол учурдагы абалын аныктап турат жана ошол аныкталгычы менен бирге ритмико-интонациялык, функционально - семантикалык бирдикти түзөт («**Кулагына чейин кызара түшкөн Сапарбай**»).

Ал эми жогоркудай структурадагы сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо жүргүзгөндө «**кулагына чейин кызара түшкөн**» -Жайылма аныктооч, «**Сапарбай**» - аныкталгыч катары талданат.

Жайылма аныктоочтор көбүнчө өзү аныктап турган аныкталгычы менен *ыкташып* байланышып, аны менен

түздөн-түз жанаша (контактно) жайгашат: **Бедеси жыйылып бүткөн аянтка сугатчылар дароо суу жайышты** («СК»).

Бирок жайылма аныктоочтор адатта аныкталуучу затка тиешелүү болгон белгилерди ар тараптан кеңири мүнөздөп көрсөтсө да, кээде ал затка мүнөздүү болгон айрым бир туруктуу белгилерди толук камтый албай калат. Мындай учурда жайылма аныктооч менен аныкталгычтын аралыгына тиешелүү бир сын атооч кошулуп айтылып, ал аныкталгычтын дагы бир туруктуу белгисин кошумчалап көрсөтөт. Мындай учурда жайылма мүчө аныкталгычтын жанына түздөн-түз жанаша (контактно) жайгашпастан, андан бир аз обочо (дистантно) орун алат.

Мисалы: **Көргөндүн көз жоосун алган кооз гүлдөргө кучагын толтурду** (Т.С.). **Бүркүт уялаган бийик зоокалар өтө эле сүрдүү, өтө эле шаңдуу көрүнөт** (К.Ж.).

Бул сүйлөмдөрдө **гүлдөргө, зоокалар** деген аныкталгычтарды аныктап турган жайылма мүчөлөрдөн кийин **кооз, бийик** деген сын атоочтор кошулуп айтылып, ошол аныкталгычтардын дагы бир туруктуу белгисин кошумчалап көрсөтүп турат. Экинчи жагынан, ал жайылма аныктоочтор өзүнөн кийинки сын атооч менен бирге туруп, аныкталгычты дагы толугураак жана конкреттештирип мүнөздөп турат.

Жайылма аныктоочтор, негизинен, эки түрдүү структуралык түзүлүштө кездешет:

1) Жайылма аныктооч атооч жөндөмөдөгү зат атооч же ат атооч менен атоочтуктун айкашынан түзүлөт. Сыртынан караганда, мындай структурадагы жайылма аныктоочтун атооч жөндөмөдөгү биринчи сөзү логикалык субъект сыяктанып, аны менен байланышта айтылган кийинки атоочтук логикалык предикат сыяктуу болуп көрүнөт.

Мисалы: **Офицерлер баштаган солдаттар туткундарды айдап келишти** (К.Ж.).

Бул сүйлөмдүн тутумундагы «**офицерлер баштаган**» деген жайылма аныктоочту сыртынан караганда, анын составындагы «**офицерлер**» деген сөз субъект сыяктанып, «**баштаган**» деген атоочтук предикат сыяктанып көрүнөт. Бирок ошондой болсо да, бул сөз тизмеги сүйлөмдүк сапатка жетише албайт. Себеби: а) сүйлөм үчүн мүнөздүү болгон баяндоо интонациясына ээ эмес; б) субъект, предикат сыяктуу болуп көрүнгөн тигил эки сөз предкативдик катышты түзө албайт;

в) ушул себептүү бул сөз тизмеги толук бүткөн ойду туюндура албайт. Ал өзү тутумунда турган жөнөкөй сүйлөмдүн составдык бөлүгү гана болуп эсептелет.

Бул сөз тизмеги тутумундагы сөздөрү менен тыгыз бирдикте туруп, «кайсы?» деген суроого жооп берип, жайылма аныктоочтук милдетти аткарат. Бул жайылма аныктооч өзүнөн кийинки *аныкталгычты* («солдат.») *башка бирөөнүн кыймыл-аракети аркылуу* аныктап турат (*офицерлер баштаган солдаттар*).

2) Кээ бир жайылма аныктоочтордун составында жогоркудай логикалык субъект сыяктанган мүчөсү болбойт. Андай структурадагы жайылма аныктоочтун уюштуруучу негизги борбору болгон атоочтук менен бир нече сөз грамматикалык жактан жана мааниси боюнча тыгыз байланышта айтылат да, натыйжада ал сөздөрдүн ажырагыс бир бүтүн бирдиги түзүлөт. Сөздөрдүн андай ажырагыс тизмеги сүйлөм ичинде «кайсы?» деген бир суроого жооп берип, жайылма аныктоочтук функцияны аткарат. Мындай түзүлүштөгү жайылма аныктооч **аныкталгычты анын өзүнө тиешелүү болгон кыймыл-аракет аркылуу** аныктайт.

Мисалы: **Баятан көпчүлүктөн көп сөз күткөн Сапарбай экинчи ирет отургандарга кайрылды** (Т.С.). Бул сүйлөмдүн тутумундагы «**Баятан көпчүлүктөн көп сөз күткөн**» деген жайылма аныктоочто логикалык субъект жок. Мында «**күткөн**» деген атоочтук менен алдындагы сөздөр башкарылып, ыкташып байланышып келип, синтаксистик жактан бирдиктүү сөз тизмеги уюшулган. Бул тизмек ошол тутумундагы сөздөрү менен биримдикте туруп, өзүнөн кийинки «**Сапарбай**» деген аныкталгычы менен ыкташып байланышып, **кайсы?** деген суроого жооп берип, жайылма аныктоочтун милдетин аткарып турат. Кыргыз тилиндеги жайылма аныктоочтор:

а) –ган формасындагы атоочтуктардын негизинде уюшулат.

Мисалы: **Башка малдар карабай койгон чөптөн түшкүсүн бир маал уйларга жыттата коюп жүрөбүз**

(А.Убукеев). **Энесинин сырын жакшы билген** Абыл сөздү узартып отурган жок (С.Ө.).

б) –ар (-бас) формасындагы атоочтуктардын негизинде уюшулат.

Мисалы: **Бүркүт уялар** аска бийик болот. Алар **бири-биринен эчтеке жашырбас** курбулар эле. Элибиздин өткөн күнү санжыра, **Адам даабас, акыл сыйгыс** зор тарых (Ж.Мамытов).

в) –оочу, -уучу формасындагы атоочтуктардын негизинде уюшулат.

Мисалы: **Малчылардын кеңешмесине катышуучу** адамдар бүт чогулушту. **Ат жалын тартып аттануучу** мезгил жетти (К.Жусупов).

г) –а (й)+элек формасындагы атоочтуктардын негизинде уюшулат.

Мисалы: **Жини таркай элек** Каранар айрылып калган үйүрүнө кайра барууга жулкунду (Ч.А.). **Чөбү чабыла элек** тайпак бетке койду жайып жибердик (К.Ж.).

д) Ар түрдүү ыңгай категориясындагы (баяндагыч ыңгайдагы, каалооо ыңгайдагы ж.б.) этиш менен-ган формасындагы «**деген**» жардамчы этиши менен бирге айтылып, жайылма аныктооч уюшулат:

Мисалы: **Бай болгондорду айдатат деген** каңшаар бар (Т.С.). **Акмат экөөбүздө сенден аяналы деген** эч бир ой жок (А.Убукеев).

е) Кээ бир атоочтук түрмөктөр субстантивдешип, заттык мааниде колдонулуп калат. Мындай учурда алар илик

жөндөмөдө айтылып жайылма аныктоочтун милдетин аткарат.

Мисалы: **Колу кыймылдабагандын** оозу кыймылдабайт. **Иши оңолордун** ити чөп жейт (макал). **Өзүн сыйлай албагандын** өзгөгө да баркы болбойт. Же: **өткөн ишке өкүнгөндүн** пайдасы жок (Макал).

ж) Кээ бир жайылма аныктоочтор **бар, жок** деген сөздөрдүн, **аз, көп, мол** деген тактоочтордун, айрым сын атоочтордун негизинде да уюшулуп, аныкталгычка мүнөздүү болгон ар түрдүү белгисин билдирет:

Мисалы: **Ашы бар аяктан аттаба** (Макал). **Адеби жок жигит жүгөнү жок атка окшойт** (Макал). Ал кездеги кичиней айыл азыр **эли көп** чоң кыштакка айланган. **Инисч бардын ырысы бар. Акылы жоктун** азабы көп. (Макал)

3) Жайылма аныктоочтун милдетин фразеологизмдер аткарат, аныкталгычтын сын-сыпатын, мүнөзүн ж.б. белгилерин билдирет.

Мисалы: **Биз билгенден аларда колуна көөр төгүлгөн уста деле жок** (К.Осмоналиев.) Алар **ичине таруу айланбаган** кара ниеттер (М.Абдукаримов). **Битин сыгып, канын жалаган** байлар зили түбү жарыбайт го... (К.Ж.). **Чекем жылый турган жер** көрүнбөйт (М.Э.).

Сүйлөм мүчөлөрүн окутуунун мааниси жөнүндө

Кыргыз тилинин мектеп жана илимий грамматикаларында сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү, алардын түрлөрү жөнүндө жана ал мүчөлөрдүн өз ара формалдык жана семантикалык айырмачылыктары тууралуу кыскача мүнөздөмөлөр берилип келе жатат. Ал маалыматтар, албетте, окуучулардын сүйлөм мүчөлөрү жөнүндөгү теориялык жана практикалык билимин белгилүү бир даражада өнүктүрүп байытууда.

Азыркы учурда кыргыз тили мамлекеттик тил деген укукка ээ болду. Ушуга байланыштуу кыргыз тилинин грамматикасын, анын грамматикалык категорияларын, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн ар тараптан тереңдетип изилдөө, мектептерде эне тилин окутуунун мазмунун жакшыртуу, окуучулардын билим деңгээлин көтөрүү ж.б. жөнүндөгү жооптуу милдеттер күн тартибине өтө курч коюла баштады. Өзгөчө сүйлөм мүчөлөрүн өз ара карым-катышта үйрөнүү сүйлөмдүн ички табиятын, анын структуралык – семантикалык жактан уюшулуш өзгөчөлүгүн кеңири ачууга жардам берет.

Окуучулар сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү жөнүндөгү теориялык жана практикалык материалдарды терең өздөштүрүш үчүн, мектептерде, жогорку окуу жайларында грамматикалык талдоону системалуу түрдө жүргүзүүнүн мааниси өтө зор. Анткени сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүү, грамматика боюнча жүргүзүлүүчү башка практикалык иштер сыяктуу эле:

Биринчиден, окуучулардын оозеки жана жазуу сөзүн өнүктүрүүгө жардамдашып, сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы өз ара катышты кылдат байкап, аны талдай билүүгө үйрөтөт, ошону менен бирге окуучуларды

сүйлөмдүн түзүлүшүн жакшы өздөштүрүүгө, адабий тилдин нормасында туура сүйлөөгө логикалык ойлоосун өстүрүүгө жардамдашат.

Экинчиден, сүйлөм мүчөлөрү боюнча синтаксистик талдоо жүргүзүү сөз маданиятынын өнүгүшүнө жана тилибиздин ойдун ар түрдүү оттенкторун туюндуруучу каражаттардан болгон фразеологиялык, синтаксистик туруктуу айкаштар менен байышына көмөктөшөт.

Үчүнчүдөн, сүйлөм мүчөлөрү боюнча синтаксистик талдоо окуучулардын стилистикалык сезимин өстүрүп, сөздөрдү, сөз айкаштарын, грамматикалык формаларды максатка ылайыктап туура колдоно билүүгө үйрөтөт.

Сүйлөм мүчөлөрү өз ара синтаксистик катыштар аркылуу байланышкан сүйлөмдүн структуралык-семантикалык компоненттери болуп эсептелет. Сүйлөм мүчөлөрүнүн семантикасы (туюндурган мааниси) өтө бай жана ар түрдүү. Чындыктагы түрдүү көрүнүштөрдү атоо менен, сүйлөм мүчөлөрү өзүнүн синтаксистик байланыштарында, катыштарында чындыктын көрүнүштөрүнүн ортосундагы ар түрдүү байланышты, катышты чагылдырат. Демек, сүйлөм мүчөлөрүнүн семантикасы эки нерсенин бирдигинен турат: сүйлөм мүчөсүнүн өзүнүн маанисинен жана сөздөрдүн (сүйлөм мүчөлөрүнүн) ортосундагы катыштардын маанисинен (19, 24-б.).

Мисалы: *Ал шаарга кетти* деген сүйлөмдө барыш жөндөмөдөгү сөз, биринчиден, субъектинин «шаарга» кеткенин тактап көрсөтүп турат; экинчиден, «шаарга» деген орун бышыктооч менен «кетти» деген баяндоочтун ортосунда түзүлгөн катыштын маанисин – кыймыл-аракет багытталган орунду билдирип турат.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси

1. Абдуллаев К.М. Теоретические проблемы в азербайджанском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. –Баку, 1978.
2. Абдурахманов Г.А., Шукуров Ш. Историческая грамматика узбекского языка. –Ташкент: Уктувчи, 1973.
3. Адмони В.Г. О двусоставности предложения Уч.записки 1-го ЛПИЯ. Новая серия, вып. 2., 1955.
4. Актанов Т. Грамматика, II бөлүк. Синтаксис. Педагогикалык окуу жайлары үчүн -Фрунзе: Кырмамбас, 1940.
5. Актанов Т., Бакеев К. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Фрунзе, 1935.
6. Актанов Т., Макешов Н., Бакеев К. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Фрунзе: Кырмамбас, 1947.
7. Александров Н.М. Проблема второстепенных членов предложения в русском языке, Л., 1963.
8. Алиев У.В. Синтаксис карачаево-балкарского языка. –М.: Наука. 1973.
9. Амиров Р.С. Простое предложение в казахском языке. - Алма-Ата: Мектеп, 1983.
10. Андабекова Ж. Кыргыз тилиндеги зат атоочтук сөз тизмеги. АКД., -Фрунзе, 1982.
11. Атенев Ш. Категория приложения в современном казахском языке. АКД., –Москва, 1971.
12. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. – Нальчик: Эльбрус, 1983.

13. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. –Фрунзе, 1978.
14. Ахматов Т., Өмүралиева С. Азыркы кыргыз тили. –Б., 1995.
15. Ачилова Г. Определение и определительные сочетания в современном туркменском языке. АКД., –Ашхабад, 1975.
16. Аширбаев Т. Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты. –Бишкек: Педагогика, 2000.
17. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. Стилистиканын жалпы маселелери 1-китеп –Бишкек –Ош: Кыргызстан, 2000.
18. Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. –М.: Просвещение, 1968.
19. Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке –М., 1988.
20. Бабайцева В.В. Изучение членов предложения в школе. –М., 1975.
21. Байтугаева Г. Сложные определительные конструкции в современном казахском языке. –Алма-Ата, 1962.
22. Бакеев К., Актанов Т., Макешов Н. Кыргыз тилинин грамматикасы.– Фрунзе, 1948.
23. Балакаев М.Б. Основные вопросы синтаксиса простого предложения в современном казахском языке: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. –Алма-Ата, 1950.
24. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. – Алма-Ата: Изд. АН Каз. ССР, 1959.
25. Балакаев М.Б., Кордобаев Т.Р. Современный казахский язык. Синтаксис. –Алма-Ата: 1961.

26. Баскаков А.Н. Типы односоставных предложений в современном литературном турецком языке. Односоставные предложения восточных языков. –М.: Наука, 1976.
27. Баскаков А.Н. Предложения в современном турецком языке. –М.: Наука, 1984.
28. Баскаков Н.А. Структура простого предложения в тюркских языках. Труды ИЯИЛ АН Кирг. ССР, Вып. VI, - Фрунзе, 1965.
29. Баскаков Н.А. Простое предложение в кара-калпакском языке. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть III., Синтаксис, -М.: Изд-во АН СССР, 1961.
30. Басистов П. Грамматика русского языка. –М., 1957.
31. Батманов И.А. Употребление падежей в киргизском языке. – Фрунзе –Казань, 1938.
32. Батманов И.А. Способы выражения синтаксических отношений в киргизском языке. –Фрунзе, 1940.
33. Белошапкина В.А. Современный русский язык: Синтаксис. –М.: Высшая школа, 1977.
34. Бертагаев Т.А. Цыденданбаев Ш.Б. Грамматика бурятского языка. Синтаксис. –М.: Восточная литература, 1962.
35. Бертагаев Т.А. Субъект и подлежащее, ВЯ, 1958. № 5
36. Боровков А.К. Учебник уйгурского языка. –Л., 1935.
37. Будагова З.И. Простое предложение в современном азербайджанском языке: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Баку, 1963.
38. Будде Е.Ф. Основы синтаксиса русского языка. –Казань, М.А.Голубев, Русский язык. –Л., 1913.

39. Буслаев Ф.И. Грамматика русского языка. – Москва, 1958.
40. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И.
Современный русский язык. – М.: Высшая школа, 1987.
41. Виноградов В.В. Русский язык Грамматическое учение о слове. – М.–Л.: Учпедгиз, 1947.
42. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения сб Вопросы грамматического строя. – М.: АН СССР, 1955.
43. Виноградов В.В. Исследование по русской грамматике. М.: Наука, 1975.
44. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М.: Высшая школа, 1981.
45. Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потемкина и Фортунатова), – М., 1958.
46. Волгина Н.С. Синтаксис современного русского языка, – М., 1978.
47. Востоков А.Х. Русская грамматика. – СПб, 1874.
48. Востоков А.Х. Русская грамматика – СПб, 1831.
49. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. – М.: Наука, 1973.
50. Гаджиева Н.З., Серебрянников В.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. – М.: Наука, 1986.
51. Гайдаржи Г.А. Гагаузский синтаксис. – Кишинев: Штиинца. 1981.
52. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. – М.: Учпедгиз, 1958.

53. Гапаров С. Кыргыз эл макал, ылакаптарынын синтаксистик курулушу. –Фрунзе: Мектеп, 1979.
54. Гасанов А. Категория определенности и не определенности в азербайджанском языке. –Баку: Маариф, 1970.
55. Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. –М.: Институт востоковедения имени Н.Нариманова, при ЦИК СССР, кн. ф-ка Центр. изд. народов СССР, 1928, VI.
56. Гордлевский В.А. Избранное сочинение: т. II –М.: Восточная литература, 1961.
57. Грамматика азербайджанского языка. ч. II, Синтаксис – Баку: АН Азерб. ССР, 1959.
58. Грамматика казахского языка. Синтаксис. - Алма-Ата: Гылым, 1967.
59. Грамматика русского языка. Часть II, -Москва, 1980.
60. Грамматика русского языка. –Москва, 1960, т. 1.
61. Грамматика современного башкирского литературного языка. –М.: Наука, 1981.
62. Грамматика хакасского языка. –М.: Наука, 1975.
63. Грамматика азербайджанского языка. –Баку, 1971.
64. Гулямов А.Г. Өзбек тилиндеги аныктоочтор. – Тошкент, 1941.
65. Гулямов А.Г., Аскарлова М.А. Хозирги узбек тили. Синтасис. –Тошкент: Уктивчи, 1965.
66. Давлетов С. Кыргыз тилиндеги тактоочтор. -Фрунзе, 1976.
67. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. (Морфология)., -Фрунзе: 1980.
68. Даулетов М. Каракалпак тилиндеги бышыктооч категориясы. –Нукус, 1982.

69. Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. —Алма-Ата: Наука, 1974.
70. Дехтеров В.И. Русский язык. —Ростов, 1976.
71. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. —М.-Л.: АН СССР, 1948.
72. Дмитриев Н.К. Строй тюрских языков. —М.: Восточная литература, 1962.
73. Дмитриев Н.К. Детали простого предложения. Исследования по сравнительной грамматике языков. Ч. III.: Синтаксис.—М.: АН СССР, 1961.
74. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. —Фрунзе, 1955.
75. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. —М.—Л.: АН СССР, 1940.
76. Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. —М.—Л.: АН СССР, 1947.
77. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. —М.-Л., 1940.
78. Есенов Х.М. Основные вопросы синтаксиса осложненного предложения в современном казахском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. —Алма-Ата, 1983.
79. Есипова А.В. Определительные функции причастия в шорском языке. АКД., —Алма-Ата, 1982.
80. Жакыпов Ы., Мураталиев М. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси боюнча кыскача конспект. —Фрунзе, 1956.
81. Жакыпов Ы. Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис. Орто мектептердин 7-8-класстары үчүн. —Фрунзе, 1962.

82. Жакыпов Ы. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксистик курулушу. – Фрунзе: Мектеп, 1965.
83. Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе: Мектеп, 1975.
84. Жаманкулова К. Кыргыз тилиндеги орун жана мезгил бышыктоочтор. КДА. – Бишкек, 1995.
85. Жапаров А. Главные члены предложения в современном языке. – Фрунзе: Мектеп, 1964.
86. Жапаров А. Кыргыз тили. – Фрунзе: Мектеп, 1966.
87. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис. Сегиз жылдык мектептердин 6-7- класстары үчүн. – Фрунзе, 1960.
88. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. Педагогикалык окуу жайлары үчүн. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1951.
89. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. Жогорку окуу жайларынын филология факультеттери үчүн. – Фрунзе: Мектеп, 1979.
90. Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. I-II т. – Бишкек: 1992.
91. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. – Б., 1996.
92. Жусаев Ж. Языковая категория модальности и модальные значения, выраженные в изъявительном наклонении в кыргызском языке. – Б., 1992.
93. Закиев М.З. Грамматика татарского языка. – Казань, 1976. – с. 378
94. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. – Казань. Изд-во Казан. унив-та, 1963.
95. Закиев М.З., Курбанов Х.Р. Современный татарский литературный язык: Синтаксис. – М.: Наука, 1971.

96. Закиев М.З. Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков. –Казань: КГПИ, 1977.
97. Закирова В. Кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдер., -Фрунзе, 1976.
98. Зарбалиев И.С. Общие члены предложения в современном азербайджанском языке. АҚД., –Баку, 1972.
99. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. –М.: Наука, 1982.
100. Иманалиев С. Кыргыз тилиндеги аныктооч. – “Мугалимдер газетасы”, 1956, 16 ноябрь. №46
101. Иманов А. Кыргыз тили. –Фрунзе: Мектеп, 1990.
102. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Бишкек, 1995.
103. Иманов А. Эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби. -Фрунзе, 1976.
104. Иманов А., Сапарбаев А. Кыргыз тили. Педагогикалык окуу жайлары үчүн. –Фрунзе: Мектеп, 1988.
105. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков: Синтаксис, -М.: АН СССР 1961.
106. Исхаков Ф.Г. Узбек тили. –Самарканд. 1957.
107. Казам-Бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. –Казань: унив. тип. 1846.
108. Калыбаева А. Актуальное членение предложения в русском и кыргызском языках. АҚД., –Бишкек, 1996.
109. Калымолдоева А. Багынычтуу татаал сүйлөмдөрдү окутуу. -Фрунзе, 1971.
110. Классовский В.И. Русский язык (синтаксис). –М., 1962.
111. Кротович. Члены предложения современного русского языка., Львов, 1954.

112. Колшанский Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте. Принципы и методы семантических исследований. –М.: Наука, 1976.
113. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII- XI вв. –Л.: ЛГУ, 1981.
114. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. –М.–Л.: АН СССР, 1956.
115. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М. –Л.: АН СССР, 1960.
116. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII- IX вв. –Л.: Наука, 1986.
117. Кордобаев Т.Р. Тарихи синтаксис маселелери. –Алма-Ата: Гылым, 1965.
118. Кудайбергенов С. Ат атоочту окутуунун методикасынын кээ бир маселелери., -Фрунзе.
119. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги таандык категориясы., -Фрунзе, 1961.
120. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги ат атоочтор. – Фрунзе, 1961.
121. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр. -Фрунзе, 1957.
122. Кунаа А.Ч. Простое предложение современного тувинского языка: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1970.
123. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы., -Фрунзе, 1980.
124. Кыргыз тили. II бөлүк. Педагог. окуу жайлары үчүн. Жакыпов Т., Өмүралиев., Үсөналиев С. –Фрунзе: Мектеп, 1973.

125. Кыргыз тили. Пединс-н педаг-к фак-и үчүн. Абдуллаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А. –Фрунзе: Мектеп, 1986.
126. Лекант П.А. Продуктивные типы безличных односоставных и двусоставных предложений в современном русском языке, АКД., -М., 1961.
127. Лекант П.А. Противопоставления односоставных и двусоставных предложений в русском языке. Уч. записки МОПИ им. Н.К.Крупской. –т. 197. –вып. 13. –М., 1967.
128. Лекант П.А. Грамматическая форма простого предложения и система его структурно-семантических типов в современном русском языке: Дис. ... д-ра филол. наук. -М., 1971.
129. Ломоносов М.В. Полн. собр. соч. т. VI "Труды по филологии" 1739-1758 гг. –М.–Л: АН СССР, 1952.
130. Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка. –М.: Учпедгиз. 1958.
131. Майзель С.С. Изафет в турецком языке, -М.-Л., 1957.
132. Майрыков Т., Жакыпов Ы., Мураталиев М. Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис. Сегиз жылдык мектептердин 7-8-класстары үчүн. –Фрунзе: Мектеп, 1970.
133. Махмудов Н.Н. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. –Тошкент, 1984.
134. Махмудов Н.Н., Нурманов А. Узбек тилининг назарий грамматикаси. –Тошкент, 1995.
135. Мелиоранский П.М. Грамматика туркменского языка. –М.-Л., 1897.

136. Мещанинов И.И. "Члены предложения и части речи", - Л., 1978.
137. Мураталиев М. Кыргыз элдик поэтикалык чыгармалардагы кээ бир синтаксистик бөтөнчөлүктөр. - Фрунзе, 1963.
138. Мурзакулов А. Кыргыз тилиндеги кыйыр толуктоочтор. АКД., - Фрунзе, 1981.
139. Мусаев С. Парадигматические типы причастных конструкций в кыргызском языке. - Фрунзе, 1987.
140. Мусаев С. Текст: прагматика, структура. - Бишкек, 2000.
141. Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. - М.: Восточная литература, 1960.
142. Назаров Х. Синтаксический строй языка "Бабур-наме". Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. - Ташкент, 1980.
143. Никитин В.М. Вопросы теории членов предложения. - Рязань, 1969.
144. Новрузов Р.Г. Средства выражения определенности и неопределенности в современном азербайджанском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. - Баку, 1975.
145. Нурманов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Сайткажаева С. Узбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Тошкент: фан, 1992.
146. Нурмаханова А.Н. Типы простого предложения в тюркских языках. - Ташкент: Наука, 1965.
147. Нуруев Т. Неопределенно-личные предложения в кыргызском языке. Дис. канд. филол. наук. - Фрунзе, 1988.
148. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. 2 издание испр. и доп. - СПб. - 1912, - XXXVI.
149. Орузбаева Б.О. Словообразования в кыргызском языке. - Фрунзе, 1964.
150. Орузбаева Б.О. Сөз курамы. - Бишкек, 2000.

151. Орхон-Енисей тексттери. –Фрунзе: Илим, 1982.
152. Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идеомалар. –Фрунзе, 1972.
153. Өмүралиев Б. Кыргыз тили, II бөлүк, Синтаксис (8-9-класстар үчүн окуу китеби) Бишкек. “Мектеп”, 1992.
154. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. –М.: Учпедгиз, 1956.
155. Попова З.Д. «ВЯ», 1984, №5.
156. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. т. 1-2, –М., Учпедгиз, 1958.
157. Поцелуевский А.П. Избранные труды. –Ашхабад: 1975.
158. Поцелуевский А.П. Основы синтаксиса туркменского языка, -Ашхабад, 1949.
159. Поцелуевский Е.А. К вопросу о соотношении безличного и пассивного значения аффикса страдательного залога в туркменском языке. Труды ИЯ АН Туркм. ССР, 1962.–вып.4
160. Распопов И.П. Строение простого предложения в современном русском языке., -М., 1970.
161. Распопов И.П. Очерки по теории синтаксиса., -Воронеж, 1973.
162. Распопов И.П. Актуальное членение предложения в русском языке. –Уфа, 1961.
163. Реформатский А.А. Введение в языкознание. –М., Просвещение, 1967.
165. Решетов В.В. Узбекский язык. –Тошкент, 1951.
165. Руднев А.Г. Грамматика русского языка. –Саратов, 1960.
- 165 (а) Руднев А.Г. Второстепенные члены предложения. Ученые записки ЛГПИ им. Герцена, т.12. 1956.

166. Русская грамматика. Т. II; Синтаксис., -М., 1980.
167. Сайфуллаев А.Р. Семантико-грамматические особенности членов предложения в современном узбекском языке. –Ташкент: Фан, 1984.
168. Самойлович А.Н. Грамматика турецкого языка. –М-Л., 1925.
169. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. –Бишкек, 1997.
170. Сартбаев К.К. Тил илиминин маселелери. Илимий макала жый. –Фрунзе: Илим, 1987.
171. Сафаев А.С. Второстепенные члены предложения в современном узбекском языке. АДД., -Т., 1969.
172. Севортян В.В. Грамматика азербайджанского языка. –Баку, 1956.
173. Сеидов Ю.И. Словосочетания в азербайджанском языке, АДД -Баку, 1965.
174. Сергалиев М.С. Синтаксическая синонимия в современном казахском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. -Алма-Ата, 1981.
175. Сибгатов Р.Г. Основные признаки предложения. –Уфа: БГУ., 1980.
176. Скирдов В.Д. Сопоставительный синтаксис русского и киргизского языков. –Фрунзе: Мектеп, 1970.
177. Смирнов А. Русский язык. –М., 1948.
178. Современный русский язык (под ред. В.А. Белошапковой). М., 1981.
179. Тенищев Э.Р. Строй сарык-уйгурского языка. –М.: Наука, 1976.

180. Тойчубекова Б. Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр. –Фрунзе: Илим, 1983.
181. Тойчубекова Б. Кыргыз тилиндеги кыймыл атоочтордун кээ бир маселелери. –Фрунзе, 1968.
182. Тойчубекова Б., Мураталиев М. Кыргыз адабий тилинин синтаксистик курулушунун совет доорунда өнүгүшү. – Фрунзе: Илим, 1987.
183. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары. II бөлүк. –Фрунзе: Илим, 1978.
184. Турсунов А. Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар. Фрунзе, 1959.
185. Турсунов А., Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү. –Фрунзе, 1961.
186. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Фрунзе: Кырмамбас. 1936.
187. Убрятова Е.И. Исследование по синтаксису якутского языка. Простое предложение. –М.–Л.: АН СССР, 1950.
188. Умаров А. Сопоставительные исследования синтаксического строя русского и кара-калпакского языков: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1979.
189. Уринбаев Б.У. Узбекский язык. –Тошкент, 1978.
190. Үметалиева Б. Имя прилагательное в киргизском языке, 1965.
191. Халяров Х. Нормы согласования в узбекском языке. – Тошкент, 1966.

Мазмуну

Башкы сөз	3
Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү, алардын сүйлөм түзүлүшүндөгү (структурасындагы) кызматы	4
Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн изилдениш тарыхынан кыскача кабар	4
Айкындооч мүчөлөрдүн мүнөздүү белгилери	31
Сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн катышы	42
Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн аныктоонун жолдору	47
Сүйлөмдүн структуралык түзүлүшү жөнүндө	53
Аныктоочтун структуралык-семантикалык түзүлүшү	69
Аныктоочтун грамматикалык түзүлүшү	168
Сүйлөм мүчөлөрүн окутуунун мааниси жөнүндө	201
Пайдаланылган адабияттардын тизмеси	203

Мисалдар төмөнкү булактардан алынды:

Авторлор:

1. Айтматов Чыңгыз
2. Акматов Казат
3. Байтемиров Насирдин
4. Барпы
5. Даникеев Өскөн
6. Жантөшев Касымалы
7. Кадыров Сатыбалды
8. Каимов Касым
9. Касымбеков Төлөгөн
10. Көчкөнов Орозбай
11. Мансуров Ишенбай
12. Медетов Жакып
13. Өмүракунов Эмил
14. Райкан
15. Рысалиев Самарбек
16. Сактанов Көчкөн
17. Стамов Асанбек
18. Сыдыкбеков Түгөлбай
19. Токтогул
20. Төлөбаев Өмүрбек
21. Үмөталиев Темиркул
22. Элебаев Мукай

Газеталар:

1. Аалам - «Аалам»
2. Асаба - «Асаба»
3. Жаштык жарчысы – «ЖЖ»
4. Кут билим – «КБ»
5. Кыргыз маданияты – «КМ»
6. Кыргыз руху – «КР»
7. Кыргыз туусу – «КТ»
8. Мугалимдер газетасы – «МГ»
9. Ош жаңырыгы – «ОЖ»
10. Эркин Тоо – «Эркин Тоо»
11. Жаңы кыргызстан – «ЖК»
12. Жаңы кылым – «Жаңы кылым»
13. Жаңы ордо – «Жаңы ордо»

Журналдар:

1. Ала-Тоо – «Ала-Тоо»
2. Мурас – «Мурас»
3. Эл агартуу – «Эл агартуу»

Туркеме:

АГГЛЮТИНАЦИЯ, жалгануу, тизмектешүү - сөздүн уңгусунан кийин ага ар кандай мүчөлөрдүн белгилүү тартипте тизмектешип жалганышы: оку+ган+дар+га=окугандарга.

АДЪЕКТИВАЦИЯ – тактоочтордун сын атоочтук мааниде колдонулушу: Окуучулар *тез келишти*.

АНЫКТАЛГЫЧ – определяемое (аныктооч тарабынан аныкталып турган сөз). *Айперинин китеби*.

АНЫКТООЧ – определение (сүйлөм тутумунда аныкталгычтардын ар түрдүү белгилерин же бир жакка таандык экендигин көрсөтүүчү айкындооч мүчө). *Жакшы студент*.

АНЫКТООЧТУК БАЙЛАНЫШ – атрибутивная связь (аныктооч менен аныкталгычтын ортосундагы байланыш). *Таттуу алма. Биздин айыл*.

АТООЧТУК СӨЗ ТИЗМЕГИ – именные словосочетание (багындыруучу сыңары атооч сөз түркүмдөрүнөн болгон сөз тизмектери). *Жашыл жалбырак, жаңы үй*.

БАШКАРУУ – управление (багындыруучу сыңар багынуучу сыңардын атооч, иликтен башка жөндөмөлөрдүн биринде турушун талап кылуучу синтаксистик байланыш). *Тоого барды, тоону көрдү, тоодо турат, тоодон келди*.

ГРАММАТИКА – грамматика (1.сөздүн жана сүйлөмдүн түзүлүшү жөнүндөгү илим; 2.белгилүү бир тилдеги сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн түзүлүш өзгөчөлүктөрү).

ЖАНДООЧТУК БАШКАРУУ – послеложное управление (жандооч менен айкалышкан сөз тизмектери). *Шаарга карай баруу.*

ИНТОНАЦИЯ – интонация (речь процессинде үндүн көтөрүлүшү же басаңдашы, речь темпинин өзгөрүшү, басымдын ар түрдүү кырдаалдары ж.б. кубулуштардын жыйынтыгы).

АТАМА СҮЙЛӨМ - номинативное предложение (түзүлүшү жагынан бир составдуу сүйлөмдөрдүн тобуна кирүүчү заттын, нерсенин, кубулуштун, окуянын атын билдирүүчү сүйлөмдөр). *1916-жыл. Кыш.*

БАЯНДАМА ГРАММАТИКА – описательная грамматика (бир тилге мүнөздүү кубулуштарды баштан аяк жазып чыккан грамматикалык эмгек, нормативдүү грамматика).

БИР СОСТАВДУУ СҮЙЛӨМ – односоставное предложение (баяндоочтун базасында түзүлгөн сүйлөмдөр). *Анын жаны жай алды.*

БИР ӨҢЧӨЙ МҮЧӨЛӨР – однородные члены (бирдей формада туруп, бирдей суроого жооп берип, бирдей милдет аткарып, сүйлөмдүн бир мүчөсү менен байланышып, санак интонация менен айтылган сүйлөм мүчөлөрү). *Өзү менен бирге орусча, татарча көп китеп ала келген.*

БУЙРУК СҮЙЛӨМ – повелительное предложение (экинчи жана үчүнчү жакка буйрук маанисинде айтылган сүйлөм). *Эгинди бат-бат салышып жибергиле.*

ГРАММАТИСТ – грамматист (грамматиканы изилдөөчү жана түзүүчү адис-тилчи).

ДИАЛОГ – диалог (эки же бир нече адамдын түздөн түз сүйлөшүп жаткан речи). – *Сен кайдан келе жатасың? – Айылдан.*

ЖАКСЫЗ СҮЙЛӨМ – безличное предложение (жагы белгисиз сүйлөм).
Ишти колго алуу керек.

ИЗАФЕТ – кыйышуу байланышы (аныктоочтук байланыш). *Айылдын адамы. Токтогул багы.*

КИРИНДИ СӨЗ – вводное слово (айтылган ойдун ар түрдүү кырдаалын көрсөтүү үчүн колдонулган, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөз). *Мүмкүн, биз эрте келээрбиз.*

ОБОЧОЛОНГОН ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨ – обособленное предложение (сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүнөн кийин келип, алардын маанисин тактап, толуктап туруучу түшүндүрмө мүчө). *Биз, студенттер, мугалимдердин лекцияларын көңүл коюу менен угабыз.*

ТҮРКОЛОГ – тюрколог (түрк тилдери боюнча адис-окумуштуу).

АТООЧТУК БАЯНДООЧ – именное сказуемое (атооч сөздөн болгон баяндооч). *Бишкек–борбор шаар; Марс-планета.*

БИР ӨҢЧӨЙ МҮЧӨЛӨР – однородные члены (бирдей формада туруп, бирдей суроого жооп берип, бирдей милдет аткарып, санак интонация менен айтылып, сүйлөмдүн бир мүчөсүнө байланышкан сүйлөм мүчөлөрү). *Кой тойду, жуушады. Ага-униге, жердештерге салам да, куттуу энэ (Ч.А.).*

ЖАЙЫЛМА МҮЧӨ – развернутый член (тутумунда баш мүчө өңдүү сөздөр бар, бирок сүйлөмдүк касиетке ээ болбой, бирдиктүү түрдө туруп, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткаруучу сөз айкалышы). *Кабагы бүркөлүп турган Сүйүмкан жарк күлүп жиберди (К.Б.) (жайылма аныктооч).*

ЖАЛПЫЛАГЫЧ МҮЧӨ – обобщающие члены предложения (сүйлөм тутумунда бир өңчөй мүчөлөрдү бириктирип, жалпылап көрсөткөн мүчө). *Бермет, Гүлнар, Анар - үчөө тең жакшы окушат (К.Б.) (бир өңчөй ээлерди жалпылап көрсөттү).*

ЖАРДАМЧЫ АТООЧТОР – вспомогательные имена (алгачкы реалдык маанисинен алыстап, кызматчы сөздүн милдетин аткарып, жөндөмөнүн маанисин толуктап көрсөтүүчү сөздөр). *Асты, үстү, алды, арты, жаны ж.б.*

ЖӨНӨКӨЙ ЭЭ – простое подлежащее (бир гана сөздөн турган ээ). *Биз окууга жакшы даярдык менен бардык («Нур»).*

ИНВЕРСИЯ – инверсия (сүйлөмдө сөздөрдүн орун тартибинин алмашышы). *Сабыр - менин агам –Менин агам - Сабыр.*

КАРАТМА СӨЗ – обращение (сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр). *Жолдоштор! Кыргызстандын туусун бийик көтөрөлү («Кыргыз Туусу»).*

МЕЙКИНДИК ЖӨНДӨМӨ – пространственный падеж (жатыш, чыгыш, барыш жөндөмөлөр).

